

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

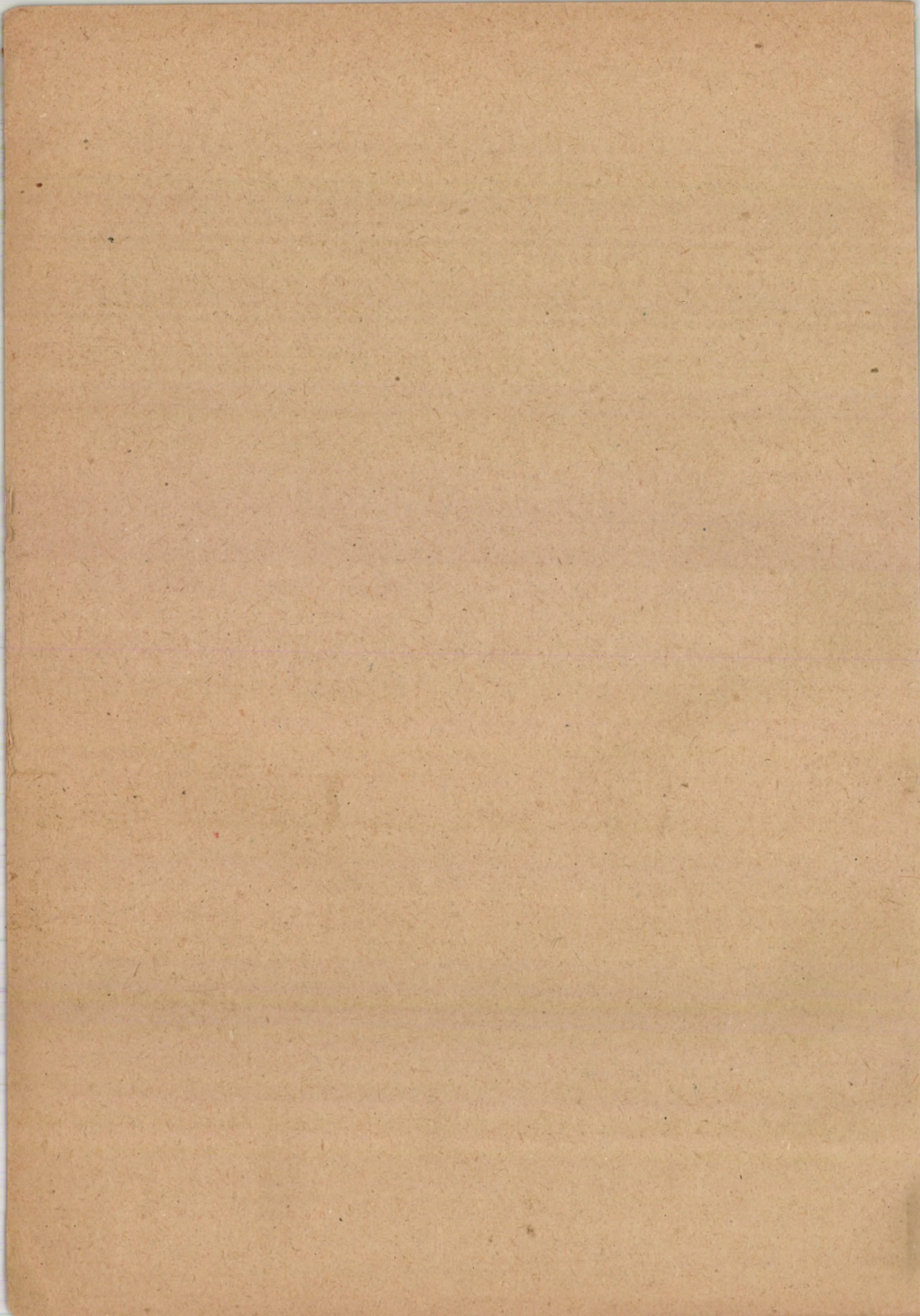
2—3.

RÉVÉSZ IMRE
FEJEZETEK
A BACH-KORSZAK
EGYHÁZPOLITIKÁJÁBÓL

1957

Révész Imre

FEJEZETEK
A BACH-KORSZAK
EGYHÁZPOLITIKÁJÁBÓL

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SZOROZAT

Szerkeszti
BARTA ISTVÁN

2—3.

A sorozatban megjelent

HAJNAL ISTVÁN
A BATTHYÁNY-KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

RÉVÉSZ IMRE

FEJEZETEK
A BACH-KORSZAK
EGYHÁZPOLITIKÁJÁBÓL

1957

Lektor:
VARGA ZOLTÁN

Szerkesztő:
BARTA ISTVÁN

© Akadémiai Kiadó 1957

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Bárkány Livia

Műszaki felelős: Horváth Éva

A kézirat beérkezett: 1957. III. 22. Ívterjedelm: 14 1/4 (A5) ív.

41998/57 Akadémiai Nyomda. Budapest, V., Gerlóczy utca 2. — Felelős vezető: Bernát György

I

BEVEZETÉS

A Világos után kibontakozó Habsburg-önkényuralomnak mind az ellenforradalom megszilárdítására irányuló törekvésében, mind a központosított „összmonarchia” megvalósítását célzó, több változatú kísérletezéseiben egyik jelentős eszköze volt az egyházpolitika. A magyarság és a vele együttélő nemzetiségek erős kéz-bentartására, illetőleg magyaroknak és nem magyaroknak egymás által való kölcsönös sakkbantartására kiválóan alkalmasnak tűnt fel a bécsi politika szemében a vallási és egyházi kérdésnek az „összbirodalmi” érdekekkel egybehangzó „rendezése”. Kétszázados törekvés volt már ez akkor: amióta I. Lipót alatt legelőször merült fel egészen céltudatos formában Magyarország teljes beolvasztásának gondolata s az annak megfelelő tervszerű kísérletezés, folyvást új meg új változatokban találkozunk oly törekvésekkel, amelyek a vallásügyet a dinasztikus birodalmi politika szolgálatába állítják, és hol nyers erőszakkal, hol rendőri intézkedésekkel, hol simogató kedvezésekkel, hol rövid pórázon tartással, de minden egyes esetben az *államegyháziság* elvi alapján próbálnak sikert elérni.

Minden kizsákmányoló osztályuralomnak s minden ezen épülő állampolitikának, de az „isteni jog”-ra hivatkozó fejedelmi abszolutizmusnak még különösképpen is, hathatós segítséget jelent önmaga fenntartásában és védelmében, mindenkori konkrét céljai elérésében a vallásos ideológia és az annak alapján szerveződő, gazdasági, jogi, kultikus és metafizikai érdekek összeszövődéséből felépülő intézmények, az általánossá vált elnevezés szerint „egyházak”. Az európai történetet ideológiai oldalról a középkor óta leg-erősebben befolyásoló három nagy monoteista vallás (a zsidó, a keresztény és az iszlám) mindegyike nagy erővel tanítja az uralkodók, általában az egyházi és a világi felsőség föltétlen (csak a mindenkor nagyon rugalmasan értelmezhető „isteni törvény” által korlátozott) tiszteletének kötelességét. Hirdetik azt is, hogy a szegénynek, az elnyomottnak, a kizsákmányoltnak hitbeli tartozása belenyugodni sorsába, vagy legalábbis óvakodni annak erőszakos megváltoztatására

irányuló cselekedetektől — és a hívőknek ebből származó keserűségét mindegyik a „túlvilági boldogság” ígéreteivel igyekszik megédesíteni, lázadozásukat a „túlvilági büntetés” fenyegetéseivel fékezni. A vallási képzeteknek és tanoknak ez az oldala igen alkalmas eszmei segítség a mindenkori uralkodó és kizsákmányoló osztályoknak és az ezek érdekeit képviselő államhatalmaknak a dolgozó tömegek fölötti uralmuk fenntartására. Ezért van az, hogy ilyen társadalmakban és államokban a vallások és az egyházak *valaminő formában* mindig részesei a közhatalomnak. A társadalmi-gazdasági alap változásával természetesen minden egyéb felépítménnyel együtt a vallási és egyházi képzetek, tanítások, magatartások és berendezkedések is változnak, — de sohasem oly módon és oly mértékben, hogy a kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalom és osztályállam új alakja számára, új céljai szolgálatára is ne volnának valamiképpen hasznavehetők. Ezért lehetett Ferenc József abszolutizmusa is szükségképpen éppúgy „isten kegyelméből való”, mint — egy még lényegesen eltérő osztályhelyzetben — száz-kétszáz évvel azelőtti elődeié.

Ugyanakkor azonban mind a három nagy monoteista vallás képzetei és tanításai közt vannak olyan elemek is, amelyek nem egyeztethetők össze az előbb említettekkel. Ennek az a magyarázata, hogy a vallási ideológiákban az elnyomottak szempontjai időnként még erősebben szóhoz jutnak, mint az elnyomókéi. Mindhárom vallás „szentkönyvei” és ezeknek legnagyobb tekintélyű, vagy legnépszerűbb magyarázatai több különböző társadalmi rétegből és történeti korszakból erednek, egymástól eltérő, sőt részben egymással ellenkező osztályviszonyokat, osztályérdekeket tükröznek. Innen van az, hogy sokszor minden tekintélytiszteletet túlharsogó hangon szólal meg bennük a rabszolga vagy a kizsákmányolt szegényparaszt, a vigasztalan sorsban vergődő városi plebejus vágyódása emberibb élet, biztosítottabb betevő falat után, amelyet az „isten igazságság” nevében követelnek, s azokat, akik ezt megvonják tőlük, „isten büntetéseivel” fenyegetik. Különösen a kereszténység az, amely — e tekintetben legfőként az ótestamentumi zsidó vallásos szemléletben gyökerezve — a maga minden nagy történeti típusában megőrizte ezeket a (némi fenntartással) *forradalmiaknak* nevezhető elemeket, amelyeket az „istenországa”, egy, a dolgok végén eljövendő messiási „királyság” mitikus képzete körül koncentrált. Az „istenországa” képzetében van összetömörítve minden robbanóanyag, amelyet a sorsán minden áron változtatni kívánó hívő egyén és közösség a maga vallásos ideológiájából kivon: ítélet a zsarnokok felett, romlás a más zsírján hízó gazdagok számára, földnek és minden más termelőeszköznek igazságos elosztása, a hatalmasok és gazdagok

érdekeit a maga hatalmával és gazdagságával együtt védelmező papságnak „pokolravettetése”. Mindez időnként csak misztikus elmékedések, rajongó profétikus látomások tárgya a hívő lelkek között, de csak egy ugrásszerű társadalmi-gazdasági változás, egy sokáig változhatatlanul stabilnak hitt osztályhelyzet hirtelen megingása kell hozzá, hogy aktivista fellépésre ösztönözzenek, társadalmi forradalom eszmei rugóivá váljanak ezek a képszerűen megjelenő gondolatok és reménységek, amelyekkel majdnem egy évezreden át találkozunk a kisebb-nagyobb európai népi megmozdulásokban — és amelyeknek „biblicitása”, tehát abszolút, „isteni” tekintélye ezeknek a mozgalmaknak részesei és főleg szóvivői számára éppoly szilárdan bizonyos, mint amennyire megingathatatlan „biblikus” alapozottságúnak tartják a mindenkori egyházi reakció hirdetői a királytisztelet, a kevéssel beérés meg a béketűrés keresztényi köteleességét.

Ezért van az, hogy — most már a kereszténységre szorítkozva vizsgálatunkban — a mindenkori kizsákmányolásra épített osztály-államhatalomnak a keresztény vallás és egyházak bármelyik történeti típusához való viszonyulása lényegében mindig kétarcú. Több vagy kevesebb támogatásban részesíti, védelmezi, olykor még a maga erőszakszervezetébe, igazgatási apparátusába is beépíti az egyházat, mint a felsőségnek való engedelmesség, a minden földi nélkülözésért gazdag kárpótlást ígérő túlvilági reménység prédikálóját, viszont a „gonoszok” számára „örök” büntetés hirdetőjét, mint aránylag elég olcsó „lelki csendőrséget”. Másfelől állandó gyanakvással kíséri, rendőri kordában tartja s szükség esetén erőszakkal is visszanyomja a benne lappangó s időnként felszínre kívánckozó forradalmi elemeket — még akkor is, ha azok egyelőre csak egészen ártatlan ájtatoskodás köntösében jelentkeznek, mint a régibb és újabbkori „szekták” legnagyobb részében, amelyeket azonban az állam, a „hivatalos” egyházzal karöltve, ennek ellenére is üldözött. Fokozott éberséggel őrködik és szükség esetén teljes szigorral lép fel aztán az államhatalom az egyházzal szemben akkor, amikor ez az intézményes kiépítettségnek olyan fokáig eljut, hogy esetleg állammá is változik az államban. Az ilyen egyház lehet belsejében teljesen reakciós, annyira, hogy maga nyomja el a legkegyetlenebbül a saját kebelében olykor jelentkező szektás forradalmi megmozdulásokat — ugyanakkor azonban kifelé, az államhatalommal szemben, egészen forradalmi magatartást tanúsíthat, a „szabadság” jelszavait hangsúlyozva a fegyveres felkelés jogát hirdetve a „zsarnokság”-gal szemben, persze szintén „bibliai” alapon.

Az elmondottakból megérthető, hogy az 1848—49 utáni magyarországi és „összbirodalmi” osztályhelyzetben a forradalom által gyökerében megrázott, de még egyáltalában ki nem szagattott,

nagymértékben a kapitalizálódás folyamatába került, de az ipari és kereskedelmi kapitalizmusnak, a liberális és demokrata jelszavakkal előre törő burzsoáziának a vezetés elsőségét még (kivált Magyarországon) át nem engedő feudalizmus számára is kívánatosnak tűnt fel, hogy az államhatalom a vallási és egyházi kérdést abszolutisztikus szellemben, az uralkodó osztályok érdekeinek megfelelően, mindenekelőtt pedig az ellenforradalom megszilárdítását célzó módon rendezze. Ez a törekvés vezette Ferenc József kormányait az egész nyílt önkényuralmi korszakon keresztül, amelyet rövidség okából szoktunk az abszolutisztikus és centralisztikus államcél leghírhedtebb képviselőjéről „Bach-korszak”nak emlegetni, annak ellenére, hogy Bach Sándor befolyása, mint belügyminiszteré, csak Schwarzenberg Félix miniszterelnök halála után (1852 tavaszától) lesz a kormányzatban irányadóvá, 1859 nyarán pedig Bach már megbukik, csak a kormányzat céljait a vallás- és művelődéspolitikai terén elsősorban képviselő Thun Leó marad még meg a kultusztárca birtokában az 1860 októberi diplomáig, amikor aztán ő is követi amant a bukásba. Lényegileg tehát egy évtizedről van szó: ez alatt tette meg Ferenc József kormánya a maga kísérleteit arra, hogy a birodalom népeinek három nagy vallási és egyházi főtípusát: a katolicizmust, a protestantizmust és a pravoszláviát egészen különböző utakon és módokon, de teljesen azonos végcéllal az össznarchia hatalmi rendszerébe tagolja be. Mind a három irányban sikertelenek voltak ezek a kísérletek és oly mértékben futottak zátonyra, amely mértékben a nyílt, összbirodalmi abszolutizmus kénytelen volt átengedni a helyét, először ideiglenesen, aztán 1867-től félévszázadra, a parlamenti dualizmusnak, amelynek egész korszakát a dinasztikus-abszolutista és feudális maradványoknak a liberális burzsoáziával és a dolgozó nép egyre hatalmasabban jelentkező tömegeivel folytatott szívós, konok birkózása tölti be. Azonban a kiegyezéssel félszázad egész „szabadelvű” egyházpolitikája végsőleg mégis csak igen erősen összefügg a Bach-korszakbelivel: amannak ellentmondásosságát, folytonos ingadozásait, őszinteség hiányát csak emebből, mint előzményből lehet megérteni. Ahogyan a Ferenc József-i dinasztikus abszolutizmus közel 70 éven át csak formáiban és módszereiben változott, de lényegében ugyanaz maradt: úgy nem következhetett be lényegi változás a vallási és egyházi kérdéssel szemben tanúsított magatartásában sem.

Ennek a tanulmánynak nem célja az, hogy a Ferenc József-i korszak első évtizedének egyházpolitikáját a maga egész terjedelmében bemutassa. Teljesen mellőzi a pravoszláv kérdést, amelyet csak az abszolutizmus nemzetiségi politikájával kapcsolatban lehet igazán behatóan és eredményesen tanulmányozni. Ez a magában is igen nagyméretű feladat jelenleg célon kívül esik. Csakis az abszolu-

tizmus *katolikus* és *protestáns* egyházpolitikáját törekszem megvizsgálni, ezt is csak *magyarországi* vonatkozásban és csak *előtanulmányképpen*, tájékoztatásul a kérdés eljövendő részletkutatói és monografikus feldolgozói számára. Teszem ezt azért, mert sem katolikus, sem protestáns vonalon nincsen eddig a kérdésnek sem számba vehető szintetikus irodalma, sem rendszeres forráspublikációja — a hatalmas kútfőanyag legnagyobb része állami és egyházi levéltárakban máig feltáratlanul hever, — sőt a kérdésről eddig megjelent történelmi dolgozatok egyike sem alkalmas arra, hogy kiemelje azt a szűk vallásfelekezeti korlátok közül s mindenféle egyházi elfogultságtól mentesen, a társadalomtörténet reális összefüggéseiben mutassa be. Ezeknek az összefüggéseknek meglátására pedig nagy szükség van, mert csak ez úton derülhet ki, hogy a vallási és egyházi jelenségek mennyire nem szigetelhetők ki hamis idealizmussal az osztályviszonyok bonyolult szövevényéből, mennyire nem kezelhetők a történelmi vizsgálódásban önérvényű és öncélú tényezőkként. Az, ahogyan a Bach-korszakbeli magyar társadalom különböző alkat-elemei reagálnak az abszolutista rendszer vallás- és egyházrendezési kísérleteire: a kor történetének oly lényeges darabja, amely nélkül az abszolutizmusnak sem átmeneti sikereit, sem azok után gyorsan bekövetkezett kudarcát nem lehet teljesen megérteni.

Tanulmányommal ezt a megértést kívánom elősegíteni. Teljességre semmi vonatkozásban nem törekszem, mert nem törekedhetem — ezt elérni a kérdésnek mind katolikus, mind protestáns oldalára nézve csak munkaközösségeknek lesz majd lehetséges, évek hosszú erőfeszítéseivel —, de azt hiszem, tehetek némi hasznos szolgálatot azzal, hogy a kérdés történetét a maga legfőbb vonatkozásaiban felvázolom, s a korszak társadalomtörténeti összefüggéseibe beállítom.*

* Itt fejezem ki hálás köszönetemet lektoromnak és szerkesztőmnek dolgozatommal való szíves és beható foglalkozásukért s ebből folyó nagyszámú értékes kritikai észrevételükért, amelyeknek túlnyomó részét készséggel elfogadtam és szövegemen keresztülvittem. Ugyancsak hálás köszönetet mondok kutatásaim lehetővé tételéért az MTA kéziratára, valamint a dunamelléki és a tiszántúli (tiszavidéki) református egyházkerületek levéltára vezetőségének.

II

AZ OSZTRÁK KONKORDÁTUM

1. Előzmények

Rauscher Othmar József, a bécsi hercegek, aki éppen a konkordátum körüli fáradozásai jutalmául nyerte el később a bíbort, 1853 elején, a februári Libényi-féle merénylet után lábadozó fiatal császár — egykori tanítványa — betegszobájából örömtől sugárzó arccal hozott ki egy iratot. A tanult és eszes főpapi diplomata kitűnő érzékkel választotta ki a legalkalmasabb lélektani pillanatot, amikor kamatoztatni lehetett az egyház javára a veszedelmes nyakszirtsebből lassan gyógyuló uralkodó vallásos hangulatát. Az irat ugyanis nem volt egyéb, mint a konkordátum első nyers fogalmazványa, a császár hozzájárulásával. Rauscher ezt az iratot meglepetésszerűen mutatta be az ezen ügyben már január óta tárgyaló szűk körű bizottságnak — ennek némely tagjaiban megütközést és aggodalmakat, másokban viszont, legfőként a pápát képviselő Viale-Prelà Mihály kardinális-pronuntiusban annál nagyobb örömet keltve. Hiszen ez az irat arról tanúskodott, hogy az uralkodó a legmesszebb menően honorálni kívánja a Vatikán szempontjait és érdekeit az osztrák államhatalom és a katolikus egyház viszonyának átrendezésében és a jozefin vonalat kicsi híján végképp fel akarja számolni.¹

A jozefinizmusnak ez a feladása természetesen nem előzmények nélkül történt és egyáltalában nem a fiatal kényúr egyéni elhatározása, a „csodaszzerű megmenekülés”-ért érzett ájtatos hálája volt benne a döntő. A közvetlenül idevezető előkészítő lépések Ferenc József államcsínyszerű trónraültetésével rögtön megkezdődtek s az ellenforradalmi hullám növekedésének üteme szerint folytatódtak tovább. De a közvetlen előkészítésnek is megvoltak már a maga

¹ *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. II. Bp. 1926. 31—32. l. [A következőkben: *Berzeviczy*]

Rogge, Walter: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart. I. Leipzig—Wien 1872. 331. l. [A következőkben *Rogge*]

több mint félszázados előzményei. A katolikus egyháznak a „kalapos király” által bevezetett legszigorúbb állami ellenőrzése — amelyet Józsefnek a már akkor évszázados múltra visszatekintő habsburgi államegyházi tendenciák mellett kétségtelenül a felvilágosodás szelleme is sugallt — már közvetlen utódai alatt meglazult. Ferenc császár-király a „szentszövetség” ellenforradalmi rendszerének egyik erős oszlopát látta a katolikus egyházban — éppúgy, mint a porosz király a protestánsban és a „minden oroszok” cárja a pravoszlávban —, s ezért helyénvalónak tartotta több nevezetes engedményt tenni nagybátyja katolikus egyházpolitikai rendelkezéseiből. Az alapelveket ugyan nem adta fel — az, amit egy 1792-i udvari kancelláriai dekrétum úgy fejez ki, hogy a pap nem egyéb, mint „*az állam hivatalnoka az egyházban*”, lényegileg tovább is érvényben maradt,² — viszont, a jozefin gondolattal tökéletesen ellentétben, papi személyeknek egyre több közvetlen befolyást engedett az államigazgatás egyéb ágaiba is, de különösen a magasabb és alsóbbfokú közoktatási szervezetbe. Sőt, uralkodásának vége felé már konkordátumi tárgyalások is kezdődtek, amelyek azonban ekkor még zátonyra futottak. A „szentszövetség” rendszerét a francia júliusi forradalom és a vele egyidejű egyéb európai forradalmi mozgalmak még nem tudták alapjában megrázni: sem a pápaság világi hatalmát és birtokát, sem a Habsburg-monarchia országait nem fenyegette részükről tartósabban közvetlen veszély; így nem merült fel sürgős és elkerülhetetlen szüksége annak, hogy a két ellenforradalmi hatalom mélyebbrehatóan rendezze a köztük fennálló vitás kérdéseket, mindketten megelégedhettek kölcsönös kisebb engedmények-

² *Friedjung, Heinrich*: Österreich von 1848 bis 1860. II. 3. kiad. Stuttgart—Berlin 1912. 438—441. l. [A továbbiakban: *Friedjung*] Éppen az a gondolat, hogy a pap, mint ilyen, államhivatalnok, alkotja a II. Józsefről elnevezett egyházpolitikai iránynak, a jozefinizmusnak egyik sarkalatos elvét. Ez az elv viszont abból az alapmeggyőződésből származik, amely közös vonása a felvilágosodás jobbszárnya állam- és egyháztanának: az egyház „*societas religiosa*”, erénygyakorlat céljából történő „valláserkölcsi” társas tömörülés, és mint ilyen, kiváltképpen az államcélok előmozdítására alkalmas intézmény, tehát az egyház egész életét az állam köteles és jogosult nemcsak ellenőrizni, hanem bizonyos vonatkozásokban még szabályozni is. Ennek a meggyőződésnek következményeit az összes felvilágosult és többé-kevésbé abszolutista uralkodók között József vonta le legmerészebben és legtöbb oldalúan, nemegyszer a politikai bölcsességgel össze nem férő merevséggel és mohósággal — még pedig levonta elsősorban a katolikus egyházzal szemben, amely államaiban az uralkodó egyház volt. Végső célja nem volt kevesebb, mint egy Rómától kormányzati és fegyelmi tekintetben teljesen független katolikus államegyház megteremtése, és ezzel az abszolút államhatalom erejének teljességig fokozása. Halálával a jozefinizmus súlyos törést szenvedett, de egyes utóhatásaival még több mint félévszázadig tartotta magát az ausztriai és magyarországi Habsburg-kormányzatok egyházpolitikájában.

kel. Csak az 1848-as események változtatták meg a helyzetet gyökere-
sen: a pápa itáliai világi fejedelemsége és az olasz Habsburg-területek
egyaránt a tartós veszélyeztetettség állapotába jutottak, mindkét
hatalom a legnagyobb mértékben rá volt utalva a másik támogatására,
ennek pedig csak az lehetett az előfeltétele, hogy a jozefin rendszert
eltakarítsák az útból. A helyzet ugyanis ekkor már — a har-
mincas évektől eltérően — az volt, hogy a forradalmi szellem,
meglehetősen különleges és éppen nem következetesen demokratikus
formában ugyan, magába az egyházba is becsapott.³ Komolyabb és
őszintébb persze az alsópapság mozgolódása volt: az óriási főpapi
vagyonokkal és jövedelmekkel arányban nem álló szegényes, sőt
számos esetben nyomorúságos ellátottsága, a coelibatussal rákény-
szerített félszeg társadalmi és káros erkölcsi állapot, a szellemi
életre és a tudományos munkára ránehezülő tanfegyelem, amely az
önálló gondolkodás legszerényebb kísérleteit is gátolta és alkalmilag
durván megtorolta — mind elegendő okot adott arra, hogy az alsó-
papság jelentékeny része a forradalmi demokratikus törekvésekkel
rokonszenvezzen, s ezt a rokonszenvét, amikor a dolog kenyértörésre
került, számos esetben tettekkel is megpecsételte a hazaszeretet
és a néphez való hűség tüzeiben. Tudott dolog, hogy különösen a
magyar katolikus alsópapság és szerzetesség köréből a forradalom
ügyének számos lelkes és bátor támogatója került ki, akiknek nagy
része a szabadságharcban is tevékenyen részt vett, nemcsak tábori
lelkészi minőségben, hanem többen fegyverrel is; jó néhányan az
abszolutizmus éveinek illegális szervezkedéseiben is hathatósan
közreműködtek; mindezért a legtöbbször súlyos várfogság vagy
hasonló szenvedés, nem egynek hősiessen vállalt vértanúság lett az
osztályrésze. A magas klérust az alsópapság jelentékeny részének
ilyen magatartása természetesen a legmélyebben nyugtalanította és
felháborította — ugyanakkor azonban *a maga módján* ő is megpró-
bálta meglovagolni az Európa-szerte száguldozó forradalmi vihart.
Pápájának, IX. Piusnak példaadására felhasználta a polgári forra-
dalom liberális-demokratikus jelszavait az „egyház szabadságának”
hangzatos követelésére, az állami mindenhatóság, a fejedelmi zsar-
nokság ellen való istenes mennydörgésre — azzal a hátsógondolattal,
hogy a fejedelmi trónok veszedelmes ingadozása idején sokkal célsze-
rűbb, hogyha a klérus egy magát „világcsászáruul” kínáló pápai hata-
lomba fogózik bele és nem a saját államfőjére támaszkodik, hogy a vihar

³ Lásd az alábbiakhoz *Hermann Egyed* művét: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idején. Gödöllő, 1932. (Teljesen klerikális állásponton levő, forradalomellenességét egyáltalán nem leplező, de adataiért figyelemre méltó dolgozat.)

esetleg azzal együtt sodorja el. A „szabad egyház szabad államban” nagy polgári demokratikus célkitűzését számos esetben a magas klérus is felkapta, de olyan értelmezéssel, amely lényegileg mindig ide ment ki: *legyen az egyháznak szabadsága arra, hogy állam lehessen az államban — az államnak pedig arra, hogy az egyház fejétől való függőségben biztosíthassa a maga érdekeit!* Nem ment ezen egy hajszálnyival sem túl a magyar katolikus főpapságnak a forradalom és a szabadságharc ügyével szemben tanúsított magatartása sem.⁴ Az egyetlen Horváth Mihály kivételével — aki szellemi, tudományos és politikai tekintetben egyaránt messze kimagaslott valamennyiük közül — a magas klérus minden egyes tagjának, amikor nem egyenesen ellenséges, akkor is kétes értékű és teljesen opportunistá volt a viszonyulása a szabadságért, függetlenségért s a jogtalan dolgozó nép fölemelkedésért küzdő hazájához. Bécs azonban még azokat a kényszeredett, se hideg, se meleg hűségnyilatkozatokat és *látszólag* rokonszenvező gesztusokat is rossz néven vette, melyeket a magyar főpapok a felelős magyar kormány iránt s a nemzeti önvédelem érdekében eleinte — különösebb kockázat vállalása nélkül — megengedhetőnek gondoltak, de már Windischgrätz decemberi előnyomulásától kezdve siettek visszahívni. Ferenc József, Schwarzenberg befolyása alatt, a szabadságharc eltiprása után egy darabig „haragszom rád”-ot játszott a magyar katolikus főpappal. Ugyanakkor azonban az „összbirodalom” egészének a forradalmi szellemtől való minél teljesebb fertőtlenítése érdekében uralkodása kezdetétől vállalta a Schwarzenberg—Bach-féle egyházpolitikai irányvonalat: a magas klérus államhűségének a jozefinizmus felszámolása árán való megvásárlását és annak biztosítását, hogy a pápa, a birodalmi magas klérus panaszai után indulva, ne aknázhassa alá „az egyház szabadságának” jelszavával az állam belső biztonságát, hanem legyen titkos ellenféltől föltétlenül megbízható, mert minden lényeges követelésében kielégített szövetséges, akinek morális, politikai, sőt Itáliában még (akármily problematikus) katonai segítségére is számítani lehessen, amikor a birodalomban bárhol is — esetleg éppen az alsópapság soraiból — újra fellobbannak a forradalmi tüzek.

A két egyezkedő fél közös elvi alapját és az azt mindenestől átírató ellenforradalmi-reakciós szellemet igen világosan fejezi ki Ausztria német és szláv területei püspöki karának konferenciája (Bécsben, 1849. április 30-tól) a császárhoz intézett felségfeliratában:

⁴ Lásd ehhez *Andics Erzsébet* művét: Az egyházi reakció 1848—49-ben. Bp. 1949. Valamint alább többször idézendő forráskiadványát. (A nagybirtokos arisztokrácia stb.)

„A katolikus egyház erős vár mindazok számára, akik az örökévalóság javaira vágyakoznak ; azonban kiterjeszti a maga áldásokban gazdag hatásait a földi élet minden viszonyára is. Az állam erkölcsi erejének mellőzhetetlen szüksége van arra a szilárd alapra és arra a magasságos megszentelő hatásra, amelyet a kötelességérzet a vallástól kap.”

„Minél teljesebben fejthetjük ki hivatali tevékenységünket az egyházi törvények megszabta módon, annál inkább meglesz a lehetőségünk arra, hogy Felsőged népeinek legszentebb javaiért is munkálkodjunk, és tetteikkel bizonyítsuk be alattvalói hűségünket, amelyet ez alkalommal újólal hangsúlyozunk.”⁵

Valamivel bővebb és még jellegzetesebb kifejtését adja ennek az elvi alapnak az a bevezető fejtegetés, amely a konkordátum latin és magyar hivatalos szövegeinek egykorú kiadásában olvasható :

Eszerint „az egyház egy Krisztus urunk által minden ember üdvözülése végett föllállított gyógyintézet,⁶ mi végett neki Krisztustól kapott hatalomteljének kifejtésében teljes szabadságra van szüksége. E mellett az állam csak nyerni fog, mert az egyház isteni szerzőjétől s urától azon megbízást kapta, hogy minden embert jó s ájtatosná, igazságos s méltányossá, s tiszta erkölcsű, s mérsékeltté tegyen, a szeretet törvényét szívökbe oltsa . . . Hasonlóképp meg van bízva tiszteletet s engedelmességet tanúsítani a világi felsőbb-ség iránt mindenben, mi Isten törvényébe nem ütközik, s arra emlékeztetni, hogy lelkiismereti kötelesség az adót s tartozásokat leróni, valamint a fejedeleme s a felsőbbségért imádkozni, hogy Isten őket felvilágosítsa s a jóban vezérelje, hogy a nagy államháztartást megáldja, s így jólét és béke uralkodjék minden országban. S ha immár egy állam polgárai ez értelemben, s szellemben képeztetnek ki — nem lesz-e az állam boldog?”⁷

Ez általános indokolás mellett azonban, amely a lényegét vallásos frazeológiába burkolja, kezdettől fogva különleges súlya volt a konkordátum előkészítésében annak a nyíltan politikai indoknak is, amelyet Rauscher fogalmazott meg félreérthetetlenül a tárgyalások folyamán :

⁵ Rogge I. 131—132. l. (Saját fordításom, mint minden más idegen nyelvű szövegből vett idézetem is, ha csak nem jelzem külön az ellenkezőt. Különleges fontosság esetén a fordítás mellett az eredeti szöveg legfontosabb részeit is közlöm.)

⁶ Nyilván a „Heilsanstalt” (= üdvintézmény) rossz, de a vallást az emberiség bajai legfőbb „orvosságának” tartó klerikális szemléletre akaratlanul is igen jellemző fordítása.

⁷ Az 1855. aug. 18-i *Ausztriai Concordatum fölvilágosítása*. Németből fordítva és a Concordatum deák és magyar hivatalos szövegével. Pest, 1856. 7. l. [A továbbiakban : *Austr. Conc.*]

„A birodalom egysége, amelyet a kormányzat meg akar alapozni, csak akkor vihető keresztül egyházi vonatkozásban is, ha Ausztria és Magyarország teljes mértékben egybeolvad. Arra azonban csak a Szentzséknak van joga és tekintélye, hogy a magyar egyházat egészen egyesítse az osztrák egyházzal.”⁸

Ezt a tendenciát a magyarországi magas klérus világosan látta, de távol volt attól, hogy erélyesen szembeszálljon vele. Scitovszky János, a későbbi magyar hercegprímás, ekkor még néhány hónapig pécsi püspök, 1849 tavaszán részt vett az említett ausztriai püspöki konferencián, s már magával a részvétel tényével kifejezte, hogy nemcsak az osztrák magas klérussal, hanem az összbirodalmi eszmével is egyetért. Egyébként, mint új primás, 1850 augusztusában Esztergomban konferenciát tartott a magyar püspöki karral, amikor több emlékiratot intéztek a császárhoz: „halhatatlan” rendelkezésnek nevezték a placetumnak (alább említendő) eltörlését, a papi tized eltörléséről szóló 1848: XIII. törvénycikket pedig semmisnek és érvénytelennek nyilvánították, mondván, hogy annak csak kényszerűségből engedtek.⁹ Ami gyenge ellenállást a primás és magyar püspöktársai a konkordátumos egyházpolitika centralizációs végcéljával szemben a konkordátum megkötése előtt és utána Bécsben, sőt még Rómában is megpróbáltak: azt, mint később még más kapcsolatban is szó lesz róla, kizárólag a magyar katolikus egyház és főpapság közjogi kiváltságainak, a 48 előtti rendi alkotmányban biztosított kivételes, óriási politikai befolyást is jelentő helyzetének féltése sugallta — mert a központosítás akadálytalan és hiánytalan keresztülvitele esetén Esztergom végre is másodrangú helyre szorult volna a bécsi hercegérseki székkal szemben. Mennyivel több volt azonban ennél az eshető hátránynál a konkordátumos egyházpolitikának az az előnye, amiből az osztrák és a magyar klérus egyformán hasznot húzhatott! Már az 1849-i konferencia teljes részletekkel felállította a jozefin rendszer felszámolásának követelményét, amiben osztrák és magyar főpapok közt teljes volt az egyetértés. Egy év múlva, 1850 tavaszán két császári pápens („nyíltparancs”: az abszolút uralkodó törvényerejű rendelete) már, az egész monarchiára szóló érvénnyel, meg is húzta a halálharangot a jozefinizmus fölött. Már ekkor, a konkordátum megkötését meg sem várva, megvalósul az ultramontán szellemben egyre jobban megerősödő püspökök szíve vágya: az uralkodó lemond a sokszázados magyar királyi, de a Habsburg-császárok által Ausztriában is

⁸ *Friedjung* II. 505. l.

⁹ *Zeller Árpád*: A magyar egyházpolitika 1847—1894. Bp. 1894. I. 199—200. l.

gyakorolt ún. „*tetsvényjogról*” (*jus placeti regii*), amely szerint semmiféle pápai intézkedést az uralkodó előzetes hozzájárulása nélkül nem hirdethetnek ki a püspökök.¹⁰ Ezzel biztosítva van a főpapság számára a két uralkodótól való egyidejű függés lehetősége, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a világi fejedelem bármely, az egyháza és a papuralomra nézve előnytelennek gondolt intézkedése ellen lehetséges a „Krisztus helytartójához” való folyamodás és az előbbinek az utóbbi morális és politikai tekintélyével meghátrálásra kényszerítése. De ugyanezek a pátensek a püspököknek az alsópapság fölötti hatalmát is megerősítik, az egyházi és állami fegyelemnek s ez úton az esetleges forradalmi hajlamok elnyomásának érdekében: a püspököknek jogában áll a papokkal szemben nemcsak lelki-erkölcsi jellegű fegyelmi intézkedéseket tenni, hanem anyagi és fizikai természetű büntetéseket is kiszabni — egészen a sötételemké, olykor botrányos részletekben bővelkedő klastromi bebörtönzéseikig, amelyeknek eltiltását II. József annak idején egyik legsürgősebb feladatának tekintette. Megszűnik minden korlátozás a vallásos szertartások és kultuszi berendezések tekintetében, amelyeket József részint felvilágosult babonaellenességből, részint közgazdasági érdekből szigorúan megrendszabályozott — újra szabaddá lesz az ördögűzés (exorcismus)!¹¹ Arculveréséül a jozefinizmusnak, egészen a püspököknek rendelik alá a teológiai tanítást és a vallásoktatást alsóbb és magasabb fokon egyaránt, fel az egyetemig, holott II. József óta a teológiai tanároknak még a trienti hitvallásra (a katolikus tanfegyelem e legfőbb hivatalos okmányára) való felesketése is tiltva volt, sőt a katolikus teológiai doktorokat is csak annyira eskették fel 1850-ig, hogy a keresztény vallást épségben megoltalmazzák mindenféle fattyú szertartástól, a teológiai tudományokat megtisztítják a skolasztikusok terméketlen képzelődéseitől, és a Jézus Krisztus szellemének megfelelő igaz teológiát fogják művelni és állhatatosan,

¹⁰ A placetumot a középkor vége óta az abszolutisztikus királyságot már attól fogva kifejleszteni tudó európai államokban mindenütt megtaláljuk; célja mindenütt ugyanaz: a pápa kívülről való beavatkozási lehetőségeinek és a főpapi feudalizmusnak gátlása, illetőleg lekötése. Helyenként, így Mária Terézia, s még inkább II. József óta minálunk is nemcsak a pápai intézkedések kihirdetésére, hanem a főpapságnak a pápával való érintkezésére, sőt *minden*, a főpapoktól eredő általánosabb jellegű, a „status publicus”-t közvetlenül érintő belkörü egyházi intézkedésre is kiterjedt.

¹¹ *Friedjung* II. 501. l. szerint ez, legalábbis Ausztriában, még századunk elején is gyakorlatban volt; az igaz, hogy ekkor már, úgymond, leginkább „csak” boszorkányoktól megrontott *lábásjóság*ból („verhextes Vieh”) úzították ki pappal az ördögöt. (Megjegyzem, hogy „exorcismuson” itt nem a katolikus és némely protestáns keresztelési liturgiának ily néven ismert részlete, hanem a tágabb értelemben vett, vaskosan babonás „ördögűzés” értendő.)

buzgón tanítani, hogy az emberi életben hasznát lehessen venni.¹² Mostantól fogva a trienti hitvallással együtt visszajön a püspökök feltétlen rendelkezési joga is a teológiai tanárok és a hitoktatók kinevezését vagy elmozdítását illetően; az államkormány csak kifejezetten *politikai* okokból emelhet vétót a kinevezések ellen.

Ilyen kezdet után feltartóztathatatlan volt a folytatás. Ez csak azért húzódtott el még több mint öt esztendeig, mert Bécs és a Vatikán, a két reakciós főhatalmasság, a közös ellenforradalmi célok munkálása közben is nehezen tudták leküzdeni a múltakból átöröklött bizalmatlanságukat egymás iránt. A császári kormányban még egy darabig érezhető volt a hatása annak a mérsékelt polgári liberalizmusnak, amellyel a csak papíron maradt kremsieri birodalmi „alkotmány” szerzői kívánták megbízható korlátok közé rekeszteni a forradalmi szellemet, több-kevesebb őszinteséggel elfogadva annak néhány fontos vívmányát, egyebek közt éppen a vallási kérdés rendezésében is. A pápa erre tekintettel fokozott éberséggel figyelte a jozefinizmus még meglévő maradványainak jelentkezését. Amikor Ferenc József tudatta a pápával azt a kívánságát, hogy a készülőkondordátumban biztosítani kell a császári kormány számára azt a lehetőséget, hogy befolyását érvényesíthesse egyházi tisztségeknek és javadalmaknak oly emberekre való ruházásával szemben, akik „veszélyeztethetik a polgári rendet” — IX. Pius fölszisszent és megjegyezte: „*Sapit Josephinismum!* (Ennek jozefin íze van!)”¹³ A bécsi kormánynak épp az a két tagja is csak fokozatosan szakított a liberális szellemmel és a jozefin hagyományokkal, akiknek elsősorban volt hivatali kötelességük a kondordátum előkészítésében közreműködni: Thun Leó, a kultuszminiszter, és Bach Sándor, a belügyminiszter. Az előbbi, a cseh származású arisztokrata,¹⁴ pályájának elején a cseh nacionalista szeparatizmussal kacérkodott (noha természetesen feudális alapon), rokonszenvezett a katolikus papság szabadabb szellemű elemeivel, a birodalmi közoktatásügy egységes szervezetében is helyet engedett bizonyos, polgári értelemben haladó gondolatoknak — de mint különben sem világos fő és eléggé ingatag jellem, hovatovább mind kép telenebb volt bármiféle önállóságot tanúsítani az általános ellenforradalmi kurzussal és ennek szövetségesével, a mohó klerikális reakcióval szemben, s a mereven központosító és németesítő iránynak hűség

¹² „Spondeo—me religionem christianam a spuris cultibus integram servaturum, disciplinas theologicas a jejunis scholasticorum opinionationibus repurgaturum, veram, quae ad mentem Jesu Christi sit, theologiam exculturum, illamque ad usus vitae humanae constanter ac sollicitè traditurum”. *Friedjung* II. 502. l.

¹³ *Rogge* I. 195. l.

¹⁴ Teljes formájú neve: *Leopold Thun*, Graf von Hohenstein. Általában Leo-t használt és így emlegeti a történelemtudomány is.

kiszolgálója lett. Bach pedig, az osztrák parasztesaládból származó ügyvédember, a bécsi forradalomnak egykori szájasan hősködő résztvevője, majd gyors fordulattal elárulója, előbb egy álliberális és demokratáskodó vonalat képviselt még a kormányban is, amelybe már 1849 közepén bekerült (először mint igazságügyminiszter) szívós és gátlástalan törtétese árán — és csak akkor vetette magát fenntartás nélkül a klérus karjaiba, amikor tapasztalnia kellett, hogy nemcsak a liberális demokrata polgári elemek utálták meg benne árulójukat, hanem éppoly utálattal néz rá, a megbízhatatlannak gondolt, „plebejus” származású renegátra a katonai és a civil arisztokrácia is. Ettől fogva tekintette az összbirodalom abszolutisztikus és centralisztikus szellemű megszervezése ügyét teljesen elválaszthatatlannak a katolikus egyház kulturális, társadalmi, sőt politikai befolyásának minél messzebbmenő biztosításától — s ettől fogva kezdett tüntetően vallásoskodni, hogy egykori forradalmiságából való „megtéréséről” a császárt és a pápát egyaránt meggyőzhesse. Amikor báróvá, tehát *emberré* tették (mert több volt pusztá demokrata eszefordásnál, hogy az akkori feudális körök felfogás szerint „az ember a bárónál kezdődik”), címeréül keresztet választott „*in cruce spes mea*” (az én reménységem alapja a kereszt) felirattal. Meg volt győződve — hírhedt Rückblick-jében meg is íratta (1857), hogy a konkordátummal „a birodalom eljövendő erkölcsi fejlődésének változatlan alapját egyszersmindenkorra le lehet rakni”, oly módon, amely az állam és az egyház viszonyának szabályozása tekintetében minden más ország kormánya számára is csak követendő példa lehet.¹⁵

Két ilyen sekélyes belsejű és politikailag kétres jellemű „államférfival” szemben nem volt nehéz dolga Rauschernek, a mindkettőjüknél fölünyesebb tudású és következetesebben célratörő főpapi diplomatának, hogy leküzdje időnként még jelentkező ingadozásaikat, a hosszú és olykor el-elakadó tárgyalások válságos pontjain újra meg újra latbavesse nagy befolyását a császárnál, kamatoztatva azt a bizalmat is, amelyet a Vatikán részéről élvezett. Elérkezik a kritikus 1854. év, amikor IX. Pius annak jeléül, hogy immár teljesen jezsuita befolyás alá került, egyetemes zsinat mellőzésével kihirdeti Mária „szepőlten fogantatásának” dogmáját,¹⁶ amellyel a gondol-

¹⁵ Rogge I. 278. l.

¹⁶ Nem tévesztendő össze *Krisztus* „szűztől születésének” tanával. Ezt a biblia is tartalmazza, amaz ellenben, az „*immaculata conceptio*” (azaz a *Mária* fogantatásával és születésével kapcsolatos elképzelés) már továbbfejlesztése a bibliai Krisztus-mítosznak, és a *Mária*-kultusz kifejlődésének egyik nevezetes (de azóta már túl is haladott) állomása. Ez a kérdés hosszú századokon át volt terméketlen és szenvedélyes viták tárgya maguk a katolikus teológusok között is; a pápa döntése egyszerűen hatalmi szóval fejezte be a vitát, a franciskánus-jezsuita álláspontnak adva igazat a dominikánusok felfogásával szemben.

kodó katolikus papság és hívők széles rétegeiben megdöbbenést idéző elő — Ferenc József pedig a krími háborúval válságos és szorult külpolitikai helyzetbe kerül s ugyanakkor a belpolitikában, főként természetesen a legkeményebben elnyomott Magyarországon, újabb forradalom kísérleteivel találja szemben magát. Most már csakugyan mindkét fél érdekében sietni kell az ellenforradalmi front rég készülő, legerősebbnek remélt bástyája betetőzésével, s 1855. augusztus 18-án, a császár 25-ik születésnapján Bécsben aláírják a konkordátumot.

2. A konkordátum tartalma és értékelése

Még a kiegyezéskori burzsoá-kapitalista liberalizmus hagyományait képviselő, de egyébként nem haladó gondolkozású és nem demokratikus hajlamú Berzeviczy Albert is így summázza vélekedését a konkordátumról: „Ausztria egyezménye Rómával jogfeladás és megalázkodás szempontjából mindent felülmúlt, ami a legújabb korban e téren történt.”¹ És igen jellemző, hogy Berzeviczy kortársa, báró Hussarek-Heinlein Miksa, az egyházjogász-politikus (aki a felbomló Ausztriában hosszabb ideig kultuszminiszteri, majd néhány hónapig miniszterelnöki állást töltött be) 1922-ben olyan szavakat talált a konkordátum *magasztalására*, amelyek tulajdonképpen, nem az ő reakciós álláspontjáról értelmezve, annak leg súlyosabb *elitélését* jelentik. Szerinte ugyanis, ha a konkordátumos politikát következetesen keresztülvihették volna, akkor az „abban a szellemi versengésben, amely a humanisztikus, intellektualista, kritikai és szubjektivistikus irányú protestáns Észak- és Közép-Németország, meg az idealisztikus, mélykedélyű, szociális jellemű és kultúrák egybekapcsolására hajlamos (kulturverbindend bestimmt) Nyugat- és Dél-Németország között folyt, a túlsúlyt az utóbbi elemek javára vetette volna latba és ezzel kiépítette volna a régi birodalmi és császárszeme feltámasztásának egyik lépcsőfokát.”² Ez nem egyéb, mint csak körmönfont kifejezése annak, amiben a haladóan liberális Friedjung summázta helyesen tíz évvel Hussarek előtt a konkordátumra vonatkozó ítéletét: „Visszatérés volt a XVII. század katolikus-jezsuita reakciójához.”³

¹ Berzeviczy II. 81. l.

² Hussarek e szavait „Die Verhandlung des Konkordats vom 18. August 1855. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechts, Wien 1922.” c. művéből (különnyomat az Archiv für österreichische Geschichte 109. kötetéből) idézi a mű ismertetésében az innsbrucki Hörmann W., Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 43. kötet. (Kanonistische Abteilung XII.) Weimar, 1922. 516. l.

³ Friedjung II. 506. l.

A 36 cikkelyből álló, Conventio-nak nevezett államirat — amelynek a császár által az összbirodalom minden tartományára (Magyarországot és Erdélyt is beleértve) kötelező érvényű törvényként kihirdetése 1855. november 5-én történt meg — legelső cikkelyében megállapítja, hogy a katolikus vallás az egész birodalomban „a maga tökéletes épségében fenn fog tartatni mindenkoron, mégpedig mindazon jogokkal és kiváltságokkal egyetemben, amelyek őt isten rendeléséből és az egyházi törvény rendelkezéseinél fogva szükségképpen megilletik”.⁴ Már ebből a rövid fogalmazásból kitűnik két dolog : az egyházi törvényhozás fölénye az állami fölött, és a katolikus egyház kivételes államjogi helyzete. Ennek megfelelően követhet el a következő cikkelyek véglegesen a placetumot és adnak teljesen szabad kezét a püspököknek — a jozefin rendszerrel itt is teljes ellentétben — az egyházkormányzásra, az alsópapság rendbentartására, a hívóknak „pásztori” kezelésére. Az V. cikkely a jövő nemzedékre rakja fel a szellemi béklyókat : „A katolikus ifjúság mindennemű oktatása valamennyi, akár nyilvános, akár magániskolában, a katolikus egyházi tannal összhangban történjék. A püspökök pedig a saját pásztori tisztükből következőleg kötelesek irányítani az ifjúság vallásos nevelését minden, akár nyilvános, akár magán tanintézetben, nemkülönben tartoznak szorgalmasan vigyázni arra is, hogy egyetlenegy tantárgyban se forduljon elő olyasmi, ami a katolikus vallással és az erkölcsi tisztességgel ellenkezőnek.”⁵ Ez röviden azt jelenti, hogy az egész közoktatás — tehát nemcsak a hitoktatás — az elemi iskolától az egyetemig katolikus egyházi ellenőrzés alá kerül. A szándékosan tág fogalmazás csak a katolikus ifjúságról beszél ugyan, de egyáltalán nem mondja meg, hogy rendelkezései csak a katolikus egyházi iskolákra érvényesek. Bár a hivatalos magyarázat mindjárt kezdetben hangoztatta, hogy „az akatolikusoknak [a protestánsoknak és a pravoszlávoknak] nincs okuk e pontot magukra nézve aggodalmasnak tartani”,⁶ valójában logikusan következett belőle az, hogy *mindenféle* olyan iskolában, ahol katolikus ifjúság más vallásúval vegyesen tanul — így legelsősorban az egyetemek világi fakultásain, de azután a gyérszámú egyéb

⁴ „sarta tecta conservabitur semper cum iis iuribus et praerogativis, quibus frui debet ex dei ordinatione et canonicis sanctionibus.” Ez és minden többi koncordátumidézete az *Austr. Conc.* szövege szerint.

⁵ „Omnis juventutis catholicae institutio in cunctis scholis tam publicis quam privatis conformis erit doctrinae Religionis catholicae; Episcopi autem ex proprii pastoralis officii munere dirigent religiosam juventutis educationem in omnibus instructionis locis et publicis et privatis atque diligenter advigilabunt, ut in quavis tradenda disciplina nihil adsit, quod catholicae Religioni, morumque honestati adversetur.”

⁶ *Austr. Conc.* 69 l.

állami, sőt a nagyszámú protestáns iskolákban is, mert hiszen akkor már ezekbe is járhattak katolikus tanulók⁷ — minden tantárgy tanítása a katolikus egyházi tanhoz tartozik alkalmazkodni. Katolikus egyházi részről kétségtelenül ez is volt a végcél —, tehát a III. Károly—Mária Terézia-féle ellenreformációs korszak iskola-politikájának visszahozása — s ez vetette előre az árnyékát Thunnak már a konkordátumot megelőzően tett ama vakmerő lépésében, hogy protestáns iskolák felügyeletét is katolikusokra, sőt katolikus papi személyekre bízta. Ezt a rendelkezést, a vele fölkeltett óriási izgalom miatt, jónak látta az állam belső nyugalma érdekében mihamar visszaszívni, de az elvi lehetőségét a konkordátum V. cikkelyével tovább is fenntartotta. A következő cikkelyek a vallási és teológiai oktatásnak a püspökök felügyelete alá eső voltát rendelik el és szabályozzák. A katolikus ifjúság oktatására rendelt bármiféle középiskolában csak katolikus tanárok alkalmazhatók s az egész oktatásnak olyannak kell lennie, hogy a növendékeknek „Krisztus törvényt” vésse a szívébe. Itt már tehát világosabban beszél arról, hogy csak „a katolikus ifjúság számára rendelt” iskolákat érti, de még ezt is lehetett többféleképpen magyarázni (az egyház pl. az elkobzott szerzetesi vagyonokból létesített iskolákat — a jozefin gondolattal teljes ellentétben — továbbra is mindig a *saját* iskoláinak tekintette, Magyarországon egészen 1948-ig, amíg egyáltalában fennállottak az ún. „királyi katolikus” közép- és főiskolák; tehát *elvileg* ezekben is csak katolikus szellemben és csak katolikus tanerőknek lehetett volna tanítani bármiféle tudományt). Különösen szigorú egyházi felügyelet és fegyelem alá helyezettek — a dolgozó nép lelki fékentartása végett — az elemi iskolák tanítói.

A IX. cikkely nemcsak megállapítja a püspökök föltétlen jogát az egyházi cenzúrára — hogy a vallásra és az erkölcsi tisztességre veszedelmes könyveket megbélyegezzék és a hívőket azoknak olvasásától óvják —, hanem a kormánynak is kötelességévé teszi, hogy minden alkalmas eszközzel akadályozza meg az efféle könyveknek a birodalomban való terjesztését.⁸ Jellemző, hogy ennek a cikknek végrehajtása a gyakorlatban elejétől fogva nem látszott könnyen

⁷ Ezt — a különböző vallású tanulóknak bármely más vallásfelekezet iskoláiba járhatását — az 1848: XX. t. c. mondotta ki. Thun ugyan megpróbálta visszahúzni, persze csak a katolikusoknak protestáns iskolákba járhatására vonatkozólag, de valójában mindig jártak protestáns iskolába katolikusok is, annál inkább, mert a néplelékszámhoz viszonyítva a protestánsoknak, különösen pedig a reformátusoknak volt legtöbb népiskolájuk. Vö. *Berzeviczy* II. 70. 140. l.

⁸ „Sed et Gubernium, ne ejusmodi libri in Imperio divulgentur, quovis opportuno remedio cavebit.” A „remedium” (orvosság) szó egészen kiváló „tapintattal” van itt alkalmazva.

keresztülvihetőnek. Amikor Rauscher 1856 elején Viale-Prelà pronuntiussal egy pótló iratban a Vatikán megnyugtatóására bizonyos kiegészítéseket közöl a konkordátumhoz, ebben a császár nevében megígéri ugyan, hogy a főpapi alapítványból keletkezett pesti egyetemen ezentúl a „profán” tudományok tanszékeire is csak katolikusok fognak alkalmaztatni — a cenzúrára vonatkozólag azonban már némi fenntartással él : igéri, hogy „Császár őfelsége mitsem fog elmulasztani, hogy azokat [ti. a katolikus szempontból veszedelmesnek ítélt könyveket], amint csak lehetséges, a birodalomból kizárja”, de hozzáteszi, hogy „Ausztriának határai sokkal szélesebbek, semmint nem volna abban mód, az államhatóságok felvigyázását kikérikülni”. Már 1848 előtt is, amikor pedig *előzetes* cenzúra volt, az volt igazában a helyzet, mondja tovább Rauscher, hogy a könyvek eltiltása nem egy esetben a legjobb *reklám* volt azok számára, s becsempészésük a könyvkereskedőknek sokkal nagyobb üzletet jelentett, semhogy az esetleges bírság nagyon érzékenyen érintette volna őket. De különben is — figyelmeztet — a német és magyar tartományokban sokkal nehezebb dolog kizárni a „rossz könyveket”, mint az olaszokban (mert hiszen amazok vagy protestáns országokkal határosak, vagy maguk vannak tele protestánsokkal). Viszont ha Olaszországba mégiscsak bejut jó későre valami tiltott könyv, „mit Németországban meg is úntak már, újnak tűnik fel, és eszerint még károsabb befolyású”.⁹ Igen figyelemre méltó, hogy az egyházi reakció ebben a reá nézve nagyon kedvező történelmi pillanatban is kénytelen elismerni, hogy a gondolat szabadságának és a tudomány fejlődésének egyház és állam legszorosabb összefogásával is lehetetlen már gátat vetni : a társadalmi haladás Ausztria kínai falain is átesap.

A következő cikkelyek a püspökök jogkörének további tágításával foglalkoznak : megállapítják (XI) a papok — már fentebb is említett — bebörtönzésének jogát, sőt hozzáteszik (XIII—XIV) : „Ő Szentsége, *tekintettel a mostani időkre, beleegyezik* (temporum ratione habita consentit)” ugyan abba, hogy a papok világi jogi ügyeiben világi bíróság határozzon s abba is, hogy büntettek vagy vétségek miatt a papot is világi bíróság elé állítsák, de erről az illetékes püspököt értesíteni kell, a letartóztatott pappal állásához illően kell bánni, börtönbüntetés esetén világi személyektől el kell különíteni ; pusztá vétség vagy kihágás miatt klostromba vagy más egyházi épületbe kell elzárni, míg letölti büntetését. Az egész konkordátumban egyetlen rendelkezés sincsen, ami szembeszökőbben bizonyítaná, hogy az osztrák összbirodalmi állam a maga *világi* jogrendjével is

⁹ Közli a *Pesti Napló* [a továbbiakban : *PN*] 1856 március 19-i száma.

mennyire klerikális befolyás alá adja magát : egyszerűen tudomásul veszi a pápa ama, csaknem teljesen nyíltan kifejezett szándékát, hogy mihelyt „alkalmasabb” (még a mostaninál is alkalmasabb) idő virrad fel rá, a papságot, a középkori papalizmus állandóan hangoztatott, de maradéktalanul már akkor sem valósíthatott követelése szerint, teljesen kivonja, bűnügyekben is, a világi jog hatálya alól s egy olyan hadsereggé tegye, amellyel, világhatalmi céljai érdekében, bármikor *belülről* boríthatja fel az államot.

Az ezután következő cikkelyek nagy gonddal rendezik el az egyházi személyeknek, javaknak és jövedelmeknek jogbiztonságát, s ezen és egyéb jogi vonatkozású rendelkezéssel mindenütt a pápai jog elsőbbségének korlátai közé szorítják a császárnak (úgyis, mint magyar „apostoli királynak”) a főpapi székek betöltésére való befolyását. Itt két nevezetes intézkedést kell külön kiemelnünk. Az egyik a XXVI. cikkelynek az a biztatása, hogy „mihelyt lehetséges lesz (quam primum fieri poterit)”, az elégtelenül ellátott latin és görög szertartású (utóbbiakon a Rómával való „unióba” bekényszerített románok és kárpátukránok értendőék) parókiák ellátmányát növelni fogják. Miközben tehát az óriási főpapi javak és jövedelmek sérthetlenségét minden módon igyekeznek biztosítani, az alsópapságnak be kell érnie ezzel a szüksézávú ígérettel, holott a plébánosi átlag-javadalmak, főként Ausztriában, évi 300—500 forintnyi jövedelem közt mozogtak, az esetleges természetbelieken kívül, amelyek néhol, leginkább Magyarországon, jókora többletet jelentettek ugyan, de a jobbágyság megszűntetése, főként pedig a folytonosan növekvő adóztatás ezt is csökkentette. (Még a teológiai tanárok fizetése is csak a bécsi egyetemen ment föl évi 1600 forintra, egyebütt 800—1200 forint körül mozgott.)¹⁰ „De miért gondoskodott a pápa csak a püspökökről — teszi fel a kérdést a konkordátum hivatalos magyarázata — s nem egyúttal az alsóbb papságról s jogai biztosításáról? Ez egyszerű : . . . a papok egyedül *segédei* a püspököknek szent

¹⁰ Rogge I. 384. l. — Itt jegyzem meg, hogy az „osztrák értékű” forint 1858 november 1-én lépett életbe, addig az itt tárgyalt korszakban a pengő forint (Conventionsmünze) és a váltó forint (Scheinmünze, „Wiener Währung”) volt forgalomban. Ez utóbbi kettőben volt 60 pengő, ill. váltó krajcár, az osztrák értékűben 100 o. é. krajcár. Az átváltékelésnél 100 pengő forintot 105 o. é.-be, 100 váltó forintot 42 o. é.-be számítottak. A gabonaneműek átlagos középára hazánkban 1831—1840 között pozsonyi mérőként 1 pengő forint 15 krajcár volt (a pozsonyi mérő 62 és fél liter, tehát gabonában kb. fél mázsa). 1855 elején a 83—85 fontnyi (tehát kevesebb mint mai fél mázsa) bántási búza ára 6,54 és 7,30 pengőforint körül mozog, de 1857-ben, az ipari és mezőgazdasági válság hatása alatt újra 1/6-ára zuhant. Ez adatokat a következő helyekről merítem : *S. Sándor Pál—Szabad György—Vörös Antal* : Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom idején. Bp. 1951. 265. l. — *Bernát Gyula* : Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon, Bp. 1935. 211—212. 216. l. — PN 1855. január 6-i száma.

hivatalukban; ha tehát a püspököknek illető jogaik visszaadtnak, a papok is részesülnek azokban. A papok jogairól ellenkezésben a püspökökkel úgyis egyáltalán szó sem lehet az egyházi rend szerint . . .”¹¹ Semmi sem mutatja ennél világosabban azt, hogy a konkordátum egyik fő célja a feudális főpapi nagybirtok védelme s az alsópapság föltétlenül függő helyzetének anyagi téren is következetes fenntartása. Ez is teljes ellentétben áll II. Józsefnek az alsópapság javadalmi helyzetét a főpapi birtokok rovására is javítani kívánó törekvéseivel.

A másik jeles intézkedés az egyházi tized ügyéről szóló XXXIII. cikkelyben található. Itt az van elmondva, hogy az egyházi tizedet „az elmúlt viszontagságos időkben” a polgári törvényhozás Ausztria legtöbb tartományában megszüntette, „és figyelembevée a rendkívüli körülményeket, nem is lehetséges, hogy az egész birodalomban vissza legyen állítható a tizedszolgáltatás (et attentis peculiaribus circumstantiis fieri non possit, ut earundem praestatio in toto Imperio restitatur.)” Ezért tehát Ő Szentsége, a császári felség kérésére és a vallási szempontból is annyira fontos köznyugalom érdekében „megengedi és rendeli (permittit ac statuit), hogy fennmaradván a tizedkövetelés joga mindenütt, ahol az még a gyakorlatban (de facto) fennáll”, máshol a császári kormány tizedkárpótlást adjon ingatlanok, stabil alapok jövedelméből, vagy államadóssági kötvényekből; a császár viszont elismeri, hogy ehhez a kárpótláshoz az illető javadalmasoknak éppoly joguk van, mint a tizedhez, és folyósítását az állam éppúgy garantálja, mint emezét. „Mily kényszerű viszonyok kíséretében szűnt meg a tized — fűzi hozzá a hivatalos magyarázat —: ismeretes; mily fontos politikai s egyéb köztekinetetek azok, mik annak az egész birodalombani behozatalát lehetetlenné teszik — nem kevésbé szembetűnő. Ezen az egyháznak nélkülözhetetlen jövedelmi forrást tehát másneműre kellett átalakítani, s miután az egyháztörvényi eredetű — ezen átalakításhoz a pápa helyeslése is kívántatott.”¹² Itt tehát a pápa — aki csak kényszerűségből törődik bele a dolgozó nép kizsákmányolása egyik legrikítóbb formájának, a tizednek megszüntetésébe (s természetesen éppoly kevésbé a feudális társadalmi-gazdasági rend felszámolásának a polgári forradalmak által megteremtett alapvető tényeibe is!) — egyenesen mint *super-államfő* fejezi ki a maga akaratát arra nézve, hogy a tizedhez, ahol még megvan, nyúlni nem szabad, ahol pedig megszüntették, teljes értékű kárpótlást kell adni érte államérvényű biztosítékkal. Keresve sem lehetne szemléltetőbb példát

¹¹ *Austr. Conc.* 51. l. — Az eredeti emeli ki.

¹² *Austr. Conc.* 108. l.

találni rá, hogy a 48 utáni ellenforradalmi ultramontanizmus számára a gyakorlatban, a kegyes frázisoktól megmeztelenítve, mit jelentett „az egyház szabadsága”, és hogy az osztrák „összbirodalom” abszolút uralkodója és szolgálalkú kormánya milyen készségesen állt ennek a „szabadságnak” szolgálatába. Sokkal többről volt itt szó, mint a császárnak, családjának és legszűkebb környezetének személyes bigottságáról (amiben a polgári történetírás hajlandó volt az egyik legfőbb, vagy épp a legfőbb okát keresni a konkordátum létrejöttének).¹³ Itt valójában azoknak a társadalmi és politikai erőknak tömörülésével állunk szemben, amelyek a forradalom minden vívmányát — tehát azokat is, amelyek felszámolását a Schwarzenberg—Bach-féle politikai irányvonal sem látta keresztülvihetőnek — csak ideigleneseknek s a legelső kedvező alkalommal visszavonandóknak tekintették. Hogy ezek az erők a reakció főfészkehez: az akkor már teljesen jezsuita befolyás alá került katolikus egyházhoz tapadtak — az egészen természetes.

A záró intézkedéseket tartalmazó utolsó (XXXIV—XXXVI.) cikkelyekben egyebek közt az is meg van mondva, hogy a konkordátum — minden vele ellenkező törvény és egyéb rendszabály érvénytelenítettvén — az osztrák birodalom összes tartományaiban állami törvény erejével és örök érvénnyel („perpetuo”) fog bírní. Hogy ezt az „örökérvényűséget” (amely egyébként másfél évtizedig sem tartott) annál jobban megalapozhassák, utólagos jegyzékváltásokkal, sőt titkos egyezményekkel is igyekeztek tisztázni a tárgyalások során még elintézetlenül maradt s így a konkordátum szövegében sem említett részletkérdéseket, amelyekre nézve lényegileg megint csak mindig a császár deferált a pápának, mert ennek a

¹³ Ezt erősítgeti többek közt — Hussarek fentebb említett művére támaszkodva — *Zimmermann, Franz*: Das Ministerium Thun für die Evangelischen im Gesamtstaate Oesterreich 1849 bis 1860. Wien, 1926. 63—64. l. Ennek a műnek [a továbbiakban: *Zimmermann*] becses kútfőközléseire az alábbiakban többször fogok hivatkozni, azt azonban meg kell már itt mondanom róla, hogy szerzője, illetőleg összeállítója a maga egyéni megnyilatkozásaiban a legkorlátoltabb módon bálványozza az ősszmonarchiai eszmét, a habsburgi abszolutizmust, a Bach—Thun-féle politikai irányvonalat, s ezért, meg egyébként is gyarló történelmi tájékozottsága miatt a magyar történeletről és különösen a magyar protestáns ügyekről egyetlen helyes ítélete sincs, holott maga is erdélyi szász származású protestáns ember. 1926 körül a habsburgi állameszme feltámasztására irányuló orientáció még nem-feudális eredetű körökben sem tartozott éppen a ritkaságok közé, ennél a protestáns polgári szerzőnél azonban egészen meglepően szélsőséges mértékű. Magyarozatát egyebek mellett abban is lehet keresni, hogy a szerző leszármazottja vagy rokona annak a *Zimmermann Joseph Andreas* nevű erdélyi szász jogtudósnak, aki Thun minisztériumában a protestáns ügyek legfőbb szakértője és előadója volt, s akinek nevével — a protestáns pátenz tárgyalásában — alább sokszor fogunk találkozni.

bizalmatlanságát a jozefinizmussal hosszú időn át „megfertőzött” államhatalom iránt a konkordátum sem oszlatta el teljesen.¹⁴

Az osztrák konkordátum még azokban a polgári-liberális körökben is, amelyek az általuk értelmezett „demokrácia” vívmányait elegendőnek tartották s lényegében az ellenforradalmi irányhoz húztak, Európa-szerte ha nem is meglepetést (mert előkészületei évek óta ismeretesek voltak), de mélységes megdöbbenést és fölháborodást keltett. Oly országokban, ahol a sajtó kevésbé volt megszájkosarazva, nagyszámú leplezetlen megnyilatkozása volt ennek a hangulatnak, de még az összbírodalmi sajtóban is, ahol pedig ebben a kérdésben is csak erős hangfogóval lehetett dolgozni, meg mert szólalni óvatosan a liberális kritika. Nagyon jellegzetes ebből a szempontból a Pesti Napló 1855. október 15-i számában (ekkor Kemény Zsigmond a szerkesztő) egy Bécsből keltezett névtelen tájékoztató cikk, amely feltűnően kelletlen és köntörfalazó modorban szól a kérdéstről, mondván, hogy az emberek ma már nem dogmatikai, hanem etikai értelemben hitetlenek, tehát nem a tanbeli hitelenség kiirtására kellene elsősorban törekedni, hanem „jó emberek, valódi keresztények” nevelésére, ezekből lehetnek aztán majd jó katolikusok is. Ehhez a gondolathoz kapcsolódva rejti el kritikáját a cikk szerzője a következőkben: „A concordatum, véleményünk szerint, csak vázlat, melynek gyakorlati hatása a még belerajzolandó részletektől, az egyes szakok [kérdéscsoportok] kivitelétől fog függni; a kormány — (hogy nagy bőkezűséggel, tagadhatatlan) — jó darab földet engedett át az egyháznak; ő maga nem egy jogáról lemond, hogy az egyház szabad mozgását ne akadályozza, s most azt mondja az egyháznak: Itt a föld, műveljed, vess belé jó életrevaló magot, irtsd ki a dudvát, gazdálkodjál rajta belátásod szerint, — én nem gátollak!” Szélsőséges tapintatával is sokatmondó a végső, jobbra-balra sántikáló megállapítás: „*talán nem kell feltétlenül a vérmes reményűek várakozásaiban osztozni, s mégis azon reményt szabad táplálni, miszerint a művelés korszerű, a mag jó, a gazdálkodás a század szellemi irányának megfelelő leend.*”¹⁵

A magyarországi liberális-polgári közvélemény természetesen nemcsak nem táplált vérmes reményeket a konkordátum hatására nézve, hanem joggal tartott attól, hogy a jezsuita szellemű katolikus egyházi reakció, amely alá a konkordátum lovat adott,

¹⁴ Lásd erre vonatkozólag különösen Rogge I. 406. l. és Berzeviczy II. 78—79. l.

¹⁵ Saját kiemeléseim. — Lásd a következő kiadványt is mind a konkordátum, mind a protestáns pátens ügyére nézve: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerkesztette és bevezette Angyal Dávid.* Bp. 1926 (1925). A „Magyarországi Újabbkori Történetének forrásai” c. sorozatban. (Nagyon sok érdekes kisebb, korfestő részlete van.)

szélsőséges „missziói”, valójában ellenreformációs tevékenységekben fog megnyilvánulni. Ez az aggodalom érthetőleg legfőképpen a protestánsokat hatotta át, még azokban a polgári rétegekben is, amelyek német származásuk és a magyar nemesi nacionalizmussal szemben érzett idegenkedésük miatt többé-kevésbé „császárhűek” voltak s nem helyezkedtek az összbirodalmi törekvésekkel szemben teljesen passzív ellenállásba. Így pl. *Bauhofer János György* (1806—1864) a budai evangélikus lelkész, jeles egyháztörténetíró, a Habsburg-ház föltétlen híve, József nádor lutheránus feleségének, majd özvegyének, Mária Dorottyának „udvari papja”, de másrésről széles európai látókörű, a svájci és angol protestantizmussal is összeköttetésben álló papi ember, máig kéziratban levő német nyelvű kortörténeti munkájában¹⁶ — amellyel még többször fogunk találkozni — a legnagyobb felháborodással beszél arról, hogy „a fiatal, hatalmas és lovagias császár” így átengedte magát a pápa hatalmába. Keserű szatírájával az egyébként túlságosan is szelídlelkű pap odáig elmege, hogy (persze inkább élclapba való) párhuzamot von a konkordátum és Abdul Medzsid török szultán ugyanazon időtájt kiadott, birodalma nemzetiségeinek vallásügyeivel is foglalkozó rendelete, a Hált-i—Humájun közt, megállapítva, hogy az utóbbi százszor liberálisabb szellemű a konkordátumnál.¹⁷ Egy fiatal soproni evangélikus tanítónak és történetkutatónak, *Gruber Józsefnek* (meghalt 1878., 57 éves korában) pedig fennmaradt a konkordátum-év legelejéről egy magánlevele,¹⁸ amely szemléletesen tünteti fel a magát türtöztetni alig bíró jezsuita „missziói” mohóságot s vele szemben a vegyes vallású, de erős protestáns tradíciójú város kispolgári-értelmiségi rétegeinek jogosult aggodalmait :

¹⁶ Cím nélkül; az eredeti kézirat holléte jelenleg bizonytalan, de egy, Karner Károly professzor készítette hiteles és pontos másolata a budapesti evangélikus teológiai akadémia tulajdonában van; onnan használhattam, amiért e helyt is köszönetet mondok. Tulajdonképpen emlékirat, sőt itt-ott napló, nem pedig rendszeres kortörténeti mű, noha szerzője eredetileg annak szánta. („Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn bis 1850, mit Rücksicht auf Siebenbürgen” c. névtelenül megjelent műve — Berlin 1854., angolul London és Boston 1854. — folytatásúl, főként a külföld tájékoztatása céljából.) Szerzője 1853-tól 1859-ig folytatólag írhatta. Kétségtelenül azonos azzal, amelyet *Ballagi Géza* emleget „A protestáns pápens és a sajtó” c. dolgozatában (Protestáns Szemle 1892. külön is Bp. 1892) mint olyat, amely atyjának, Mórnak, majd testvérének, Aladárnak volt birtokában.

¹⁷ Ez az 1856-ban kiadott „császári irat” (a neve ezt jelenti) kibővítése volt a már 1839-ben kiadott Hált-i Seriffnek („magas írás”), amely a török birodalom összes nemzetiségeinek vallási és politikai szabadságot adott, illetőleg ígért.

¹⁸ Írta Révész Imre akkor szentesi, később debreceni református lelkészhez. A tiszántúli, ma tiszavidéki református egyházkerület levéltárában [a továbbiakban : TL] : kelte Sopron, 1855. január 3—4.

„A jezsuita-apák [így!] lelkesen, — azaz nagy lármacsapással a szószékről — beszéltek a néphez ; néha-néha oroszlánként ordítottak is . . . A papolások . . . tárgya volt : a gyónás ; az örök boldogság ; a pokol és ég ; az oltár legszentebb szentsége. Kivált a pokol lerajzolásában remekeltek : sie machten den Leuten die Hölle recht heiss, mint a német mondja,¹⁹ csakhogy elijesszék a katolikus híveket attól. Természetes dolog, hogy mi [protestánsok] már a priori ott sülni fogunk . . .”²⁰ „Még eddig nem mutatkoznak surlódások az evangélikusok és katolikusok között. Adja az Isten, hogy ne is következzenek be soha. Mert itt minálunk eddig a katolikus és evangélikusok szép egyességben éltek ; a mi annál is kívánatosabb a jövőre nézve is, mivel mind a két egyház emberei különféle — vérbeli, kereskedelmi és mesterségbeli — viszonyok által vannak úgyszólván egymáshoz kötve ; egyik a másiktól függ ; és ezen egymástól függés nem engedi a vallások közti különbséget egymással éreztetni. — De tartok mégis a jezsuiták cseleitől. Ha nem ismerném hatalmukat a történetből ; ha nem tudnám, hogy mindenható rókakint belopóznak, s ha nem akarnák eszme-álladalmukat újra felállítani, hanem csak a valóságban létezőt:²¹ akkor nem félnék. De így tartok sanyargatásoktól, melyek még érhetnek bennünk [et] . . .”

Valóban : a konkordátum megkötésének s már az azt megelőző tárgyalásoknak és intézkedéseknek is az volt az egyik legtermészetesebb társadalmi következménye, hogy eleve idegesen bizalmatlanná tették a magyarországi protestáns vallású társadalmi rétegek többségét a császári kormány ama törekvéseivel szemben, amelyek a konkordátum megkötésével egyidejűleg a protestáns vallásügyek állami „rendezése” céljából is megindultak.

¹⁹ „Jól befűtötték a poklot az emberek számára.”

²⁰ Azaz : már eleve, a dolgok természete szerint pokolra vagyunk szánva. — A levélíró emel ki.

²¹ Azaz : ha beérnék már meglevő politikai és társadalmi befolyásukkal, s nem törnének teokratikus világalomra.

III

A PROTESTÁNS PÁTENS

1. Előzmények 1848-ig

„Nagyon kezdenek Magyarorszáiban bonyolódni a protestánsok ügyei” — mondotta Ferenc József Szögyény-Marich László birodalmi tanácsosnak, amikor ez a — mágnási cím nélkül is, melyet csak leszármazottai kaptak meg — csontja velejéig aulikus-feudális arisztokrata nagybirtokos (1848 előtt és után, késő vénségéig magasrangú államhivatalokban a habsburgi állameszme hűséges kiszolgálója, az „ókonzervatívok” egyik vezetője, aki jellemben és magyar érzésben mégis a tisztességesebbek közé tartozott) 1856 szeptemberében kihallgatáson volt előtte.¹ A maga 26 éves fejével nemigen tudhatta a császár, mennyire igazat mondott. Ő nyilván csak meglepetést és bosszankodást fejezett ki ezzel a nyilatkozattal: sehogysem bírta elképzelni, hogy kormánya, amely a konkordátumot annyi nehézség leküzdése után, ha az állami önállóság jókora darabjának feláldozásával is, nyélbe tudta ütni, most, a magyarországi protestáns kérdés sokkal könnyebbnek látszó „rendezése” során váratlan nehézségekre bukkanjon s politikailag is nyugtalanító bonyodalmakkal találja magát szemben. Persze ez a „bonyolódás” csakugyan fennállott, csak éppen nem akkor kezdődött, amikor a császár észrevette, hanem jóval több mint száz esztendővel azelőtt. Ezt, ha őneki nem is, ez ügyben két fő tanácsosának, Thunnak és Bachnak tudnia kellett volna, és — ami fő — az államférfiúi rátermettség legszerényebb mértékével mérve is tartoztak volna levonni a kérdés történetének és társadalmi vonatkozásainak ismeretéből azt a következtetést, hogy itt sokkal összetettebb erőkkal szemben kell megkísérelni az

¹ *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai* [a következőkben: *Szögyény*] II. Bp. 1917. 75—76. l. A kijelentés németül így hangzott: „Die protestantischen Angelegenheiten verwickeln sich.” Legalábbis így írja *Zsedényi Ede* br. *Vay Miklósnak* 1856. nov. 19. Bécsből. Lásd *Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből, Léva József bevezetésével* Bp. 1899. [A következőkben: *Vay*] 443—444. l.

állami akarat keresztülvitelét, mint a konkordátum esetében (ahol különben is az állami akaratnak nem annyira keresztülviteléről, mint inkább csak *alárendeléséről* s az állam érdekeinek ez úton való biztosításáról volt szó). De Thun és Bach, amilyen készséges és alázatos kiszolgálói voltak az összbirodalmi eszmének, ugyanolyan megrögzötten protestánsellenesek is voltak, mégpedig egyáltalán nem valami mély és fanatizált katolikus vallási meggyőződésből, hanem azért, mert a protestantizmusban mindakettő éppúgy, mint Metternich, egész kormányonléte alatt, a forradalom egyik legfőbb kovászát látta (ami pedig nemcsak akkor, hanem már századokkal azelőtt is csak nagyon módjával volt igaz). Mindkettejük gondolkozásmódját fejezte ki Bach, amikor az ötvenes évek elején egy észak-németországi magasrangú „konvertita” (katolikussá áttért protestáns) előtt megtette a következő hírhedt kijelentését: „Az osztrák örökös tartományokban egyáltalán nem veszélyes a protestantizmus; ott nyugodtan rábízhatjuk a püspökökre, hogy a kihalási rovatba iktassák bele (ihn auf den Aussterbeetat zu setzen) . . . *Másként áll a dolog Magyarországon: ott hatalom a protestantizmus, sőt maga a született ellenzék.* Ezért itt egyáltalában nem elég a római és görög katolicizmus ellensúlya, hanem az államnak magának kell közbe nyúlnia, mert — ha csak teljességgel nem csalódom — ott ezt a mélyen gyökerező erős öreg fát nem lehet egyetlen fejszezapással kidönteni.”² Ha ennek a már Rogge által másod-, sőt harmadkézből idézett kijelentésének a hitelességét nem tekintjük is szó szerintinek, nem lehet kétségbe vonni lényegi azonosságát Bach közvetlen hitelű saját szavaival, amelyeket 1854 júniusában terjesztett a minisztertanács elé, amikor a konkordátumi tárgyalások során véleményt adott bizonyos, őáltala is túlzottaknak és elhamarkodottaknak ítélt protestánsellenes vatikáni követelések tárgyában:

„A protestantizmus, mint ilyen, nem hódító hatalom többé, ami volt a XV. és XVI. században . . . ki merem jelenteni, hogy Ausztria összes akatolikusainak szelíd, igazságos kezelése inkább érdeke a katolicizmusnak, mint mostoha bánásmóddal való háttérbe szorításuk és nyomásuk . . . Korlátozás, háttérbe szorítás nem megterést és megnyugtatót idéz elő, hanem inkább felizgat a tévedésben való konok megrögződésre, vallás- és államveszélyes agitációra (vielmehr Reizmitteln zum verstockten Verharren im Irrtum und zu einer religions- und staatsverderblichen Agitation) . . . Ha Ausztria a maga saját területén igazságos tud lenni az akatolikusok iránt,

² Rogge I. 358. l. Forrásul egy „*Graf Andrássy und seine Politik*” c. 1871-i „félhivatalos röpiratra” hivatkozik. — A kiemelés Roggétól való.

akkor minden szónak, amelyet a németországi katolikus egyház és katolikus jogok érdekében ki fog ejteni, mennydörgéses ereje lesz (ein Donnerwort); és akkor végül még a leggyűlölködőbb németországi protestantizmus is kénytelen lesz igazságosan viselkedni a jogait követelő katolikus egyház és katolikus népesség iránt, amelyek mögött a türelmes, de azért nem kevésbé katolikus Ausztria áll, mint szószólójuk.”³

Bach és Thun számára az egész protestáns kérdés ennyiből állott: adva van egy dogmatikailag tévelygő, politikailag megbízhatatlan, régi erejében már megcsökkent, de éppen azért rendkívül érzékeny, könnyen felizgatható és mindenféle ellenzéki akció iránt szerfelett fogékony kisebbségi vallásalakulat — milyen módon készüljön el vele az épülő összbirodalmi rendszer? A politikai okosság sem a belső, sem a külső politikára tekintettel nem ajánlja az erőszakos módszerek alkalmazását; lassú, türelmes adminisztratív eljárással kell elmeszesíteni és betokozni a veszedelmes forradalmi gócot; elvégre, mint egyrészt az osztrák örökös tartományok, másrészt Németország példája mutatja, kisebbségi és többségi protestantizmust egyaránt be lehet kapcsolni az államegyházi rendszerbe — miért ne lehetne ezt megvalósítani Magyarországon is? Ha már a katolikus világegyházzal szemben — hogy annak támogatását a maga bel- és külpolitikai céljaira tartósan megvásárolja — kénytelen volt is Ausztria jókora darabot átengedni a maga szuverenitásából, tehát feladni az abszolút állam hatalmának egyik lényeges tartozékát, az államegyházi rendszert — ezért bizonyos mértékig mégis csak kárpótolhatja magát „a gyengébb ellenállás” irányában, a protestánsok „másodosztályú államegyház” formájába terelésével.

Ami az elenyésző kisebbségben levő „lajtántúli” (tehát az „örökös tartományokban” és az osztrák császári korona alá tartozott egyéb területeken, Krakkótól Milánóig teljes szétszórtságban élő) protestantizmust illeti, ezzel csakugyan nem is volt semmi baja az összbirodalmi kormánynak.⁴ Ezeket a harmincéves háború

³ Zimmermann 65. l. (Hussarek fentebb említett művéből veszi át, aki magát az aktát közli.)

⁴ A monarchia összes lajtántúli részeiben együttvéve csak 398 215 a protestánsok száma 1851-ben, Magyarországon viszont 2 196 816, Erdélyben 497 362. A birodalom 35 750 620 főnyi lakosságából 25 509 626 a latin és görög szertartású katolikus (a fennmaradó több mint tíz milliónak 7/10-ed része pravoszláv.) Ez adatok *Jacobson Heinrich Friedrich* következő művében: *Über das österreichische Concordat . . . und die kirchl. Zustände der Evangelischen in Oesterreich*, Leipzig 1856. 103. sk. — Ugyanitt közölve van egy 1846-ból való „specielle Übersicht” is, amely szerint Magyarországon akkor van 827 800 ágostai hitvallású (lutheránus) és 1 655 600 helvét hitvallású (református, „kálvinista”) protestáns,

kora óta tartó törvényen kívüli állapotukból, időnként forma szerinti üldöztetéssé fajult kíméletlen elnyomásukból II. József tolerancia-rendelete (1781) elvileg kiemelte. A gyakorlatban a római klerikális reakció még azután is elég sokszor szerzett nekik keserves napokat — főként a nem németek lakta tartományokban, de még ezeken kívül is, pl. Tirolban —, de vallásgyakorlatuk és polgári jogbiztonságuk általában biztosítva volt már 1848 előtt is, annál inkább az 1849-i kremsieri alkotmánynak avval a rendelkezésével, amelyet későbbi császári dekrétumok is fenntartottak (annak ellenére, hogy maga ez az alkotmány egészében életbe nem lépett): „Mind-egyik törvényesen elismert egyháznak és vallásos társulatnak (Religionsgesellschaft) joga van a közös és nyilvános vallásgyakorlathoz. Mindegyik önállóan rendezi el és igazgatja a maga ügyeit, állandóan bírhatja és használhatja mindazokat az intézményeket, alapítványokat és alapokat, amelyek az ő istentiszteleti, oktatási és jótékonsági céljait vannak hivatva szolgálni. Az általános állami törvényeknek azonban éppúgy alá van vetve, mint bármely más társulat.”⁵ A lajtántúli protestánsok hálásak voltak mindezért és természetesnek tartották, hogy az államhatalom amennyire védte őket, éppen annyira gyámkodott is fölöttük: ügyeik legfelsőbb igazgatását „császári-királyi” consistoriumok, államilag kinevezett hivatalnok-kollégiumok intézték, katolikus vallású elnökkel s részben ugyanilyen tagokkal is, akik természetesen egyebek mellett nagyon is ügyeltek arra, hogy a protestáns vallásszabadság ne nőjje ki magát a katolikus uralkodó egyházzal való teljes jogegyenlőségé. De hiszen a német birodalom több „Land”-

6 068 280 katolikus mellett, Erdélyben 220 400 ágostai és 358 000 helvét hitvallású 221 400 katolikus mellett. Még a határörvidéken is van 14 586 lutheránus és 31 053 református protestáns. — *Zimányi Dániel* a következő című munkájában: *Egyháztörténet számokban. A magyar birodalom népességének hitfelekezeti viszonyai 1840-től 1910-ig.* Bp. 1913. (Kny. az „Evangélikus Lap” 1913. évfolyamából) összesítve közli az 1850. és 1857. évek osztrák népszámlálásának a történeti Magyarország egész területére vonatkozó adatait, amelyek 1850-ben 1 008 030, 1857-ben 1 008 540 lutheránust, 1850-ben 1 784 075, 1857-ben 1 828 043 reformátust mutatnak ki. A két vallásfelekezet hívei akkor a magyarországi összlakosságnak 20—21%-a.

⁵ *Friedjung* II. 469. l. Nevezetes, hogy ennek a szövegnek majdnem szószertint átvett mintájával a porosz oktrojált alkotmány (1848. december 5.) 15. §-a szolgált. Lásd *Bredt, Johann Victor*: *Neues evangelisches Kirchenrecht für Preussen*, Berlin 1921. I. 344. l. — A protestáns-Poroszország és a katolikus Ausztria, a felülkerekedő ellenforradalmi reakció két főhatalmassága azonos formák közt igyekszik megőrizni a liberalizmus látszatát a maga jelentős vallási kisebbségei számára, hogy ezek annál kevésbé vágyjanak a forradalomra. Alább látni fogjuk, hogy Ausztria a magyarországi protestáns *egyházszervezet* oktrojálásában szintén porosz államegyházi mintával kísérletezik.

jában is nagyjából azonos volt a helyzet: pl. a szász, a bajor „Landesherr”, noha maga katolikus (és az utóbbinak az országa is katolikus többségű) volt, éppúgy igényelte protestáns alattvalóinak egyházi ügyeiben a lutheri reformáció korából eredő „summepiscopatus”⁶ jogait, mint a protestáns porosz, württembergi stb. uralkodók. Ez a „consistorialis” rendszer a lajtántúli protestánsok számára 1861-re teljesen ki is épült (most már csak protestáns elnökökkel és tagokkal, amit külön nagy vívmányként üdvözöltek!) s attól fogva már csak egyes részletekben kellett még küzdeni a teljes jogegyenlőségért a katolikusokkal, kivédve az időnként (egészen a régi Ausztria felbomlásáig, sőt a második világháborúig) meg-megújuló ultramontán támadásokat.⁷

A magyarországi helyzet azonban egészen más és valóban sokkal „bonyodalmasabb” volt, s ennek a felmérésére voltak Bach és Thun (akik kormányon létük alatt is alig, de valószínűleg azelőtt és azután sem tették be Magyarországra a lábukat) teljességgel képtelenek.

Közjogilag az volt a helyzet, hogy (a XVI—XVII. századi előzményeket most mellőzve) Erdélyben ez ország résznek a Habsburg-uralom alá kerülté óta (Diploma Leopoldinum, 1690), a rajta kívül levő Magyarországon pedig az 1790—91. országgyűlés XXVI. törvénycikke óta biztosítva volt a két (sőt Erdélyben az unitáriussal három) protestáns egyház szabad vallásgyakorlata, híveiknek a katolikusokéval való polgári jogegyenlősége, valamint az a joguk, hogy egyházkormányzatukat autonomikusan vezethették anélkül, hogy abba az államnak bármelyik hatósága révén közvetlen beleszólási joga lett volna. A katolikusokkal szemben még fennmaradt számos joghátrányt — különösen Erdélyen kívül — csak lépésről lépésre, szívós küzdelem után lehetett egyes részletkérdésekben (főképp az áttérések, a vegyes házasságok, az azokból született gyermekek vallása, a házassági bíraskodás terén) felszámolni, mígnem a nemesi-polgári forradalom nagy elveinek megfelelően az 1847—48-i országgyűlés gyökerig menő rendelkezéssel kívánt véget vetni a százados jogvitáknak, „tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot” állapítván meg XX. törvénycikkével a „bevett vallásfelekezetek” (latin és görög szertartású római katolikus, ágostai és helvét hitvallású „evangélikus” — ezt a nevet akkoriban és még később

⁶ Az a protestáns egyházjogi elv, amely szerint az államfő a megszánt katolikus püspöki jogok legfőbb birtokosa és gyakorlója (természetesen ezeknek a jogoknak protestáns átértelmezésével).

⁷ Lásd ezekhez Loesche, Georg: Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Oesterreich, Wien—Leipzig. 1930. (Kizárólag csak tényanyagával érdemel figyelmet.)

is lutheránusok és reformátusok közös gyűjtőnévül használta a hivatalos gyakorlat —, unitárius, görögkeleti) számára. Az ellenforradalmi abszolutizmus kormánya, bármennyire el volt is szánva „állam-érdekből” arra, hogy a katolicizmusnak a birodalom mindkét felében megad minden lehetséges kedvezményt és előnyt valamennyi más vallás fölött, a 47—48-i törvényhozás kategorikus vallásengelylőségi intézkedését épűgy nem merete — belpolitikai megfontolásból — forma szerint érvényteleníteni, mint pl. a jobbagyfelszabadítást ; sőt mint láttuk, a kremsieri „alkotmányban” bizonyos oldalról még részletesebben is kifejtette azt.

Ennyiben tehát tiszta lett volna a helyzet, s valóban nagyon sokszor el is hangzott 1849 után mind a bécsi kormány, mind a magyarországi protestánsok részéről annak elismerése, hogy Magyarországon „vallásszabadság” van. Csak a vallásszabadság értelme, mértéke és gyakorlásának módja felől nem voltak egyenlők a vélemények. A kormány e tekintetben egészen másként vélekedett, mint a magyarországi protestánsok nagy többsége, akik viszont véleményeikkel egymás között is tetemesen megoszlottak. És ez az oka annak, hogy a protestáns vallásügy magyarországi rendezésének kérdése (*Erdélyt mindig kivéve!*) az egész Bach-korszakon áthúzódik, a kulisszák mögött izgalmas és bonyodalmas viták tárgya, majd egy nyílt „octroy”-kísérletet s vele szemben nyílt ellenállást idéz fel — hogy végül is az utolsó lökést adja meg a meztelen önkényuralom válságának kitöréséhez. A két protestáns egyháznak ezt a politikai térére is átesapó ellenállását ez egyházak történetírása máig szereti úgy feltüntetni, mint hősies „hitvalló”, mártíriumra kész helytállást a vallási elnyomás durva kísérletével szemben, a polgári liberális-nacionalista történetírás pedig — amennyiben egyáltalán foglalkozott vele, ami ritkán esett meg — úgy ünnepelte, mint a vallásszabadság védelmének címén a nemzet minden igaz fiát valláskülönbség nélkül egyesítő dicsőséges és diadalmas ellenállási aktust, a hazafiság hullámának túlesapását minden vallási választófalon. Mindkétféle felfogásban van *valami* igazságmag, ne egészen véve mindkét felfogás — úgy, ahogyan a köztudathat emzedékeken át belement — hamis, mert egyik sem társadalomtörténeti vizsgálódással igyekezett a valóságot megközelíteni.⁸

⁸Itt kell megjegyezmem, hogy a Bach-korszak alatti magyarországi protestáns mozgalmaknak, különösen pedig a pátensküzdelemnek s közvetlen előzményeinek és következményeinek összefoglaló monografikus feldolgozása mai napig nincsen, sem az egyházi, sem a polgári történetírásban. A *részletekbe vágó* irodalmi műveket és kútfőközléseket alább, esetenként fogjuk felsorolni, s amennyiben szükséges, bíráló megjegyzésekkel kísérni. Az események összefüggésének általános áttekintésére — de a belső megértésére és értékelésére már kevésbé — hasznavehetők a

Hogyha először is a távolabbi előzményeket nézzük meg, a társadalomtörténeti vizsgálódás azt mutatja, hogy a magyarországi protestantizmus ugyanakkor, amikor közjogi téren eléri az 1790—91: XXVI. t. c. hozta nagy felszabadulást, a gyakorlatban már egy olyan egyházpolitika felé kezd tájékozódni, amely — az autonómia minden látszatos hangoztatása mellett is — veszedelmes réseket hagy az államegyházi gondolat benyomulása számára. Különösen két vonatkozásban világos ez: egyrészt az egyházalkotmány (s a belőle következő szervezet és kormányzat), másrészt az egyház állami dotációja kérdésében,

A magyarországi reformáció első berendezkedésében — az akkori magyar társadalmi-gazdasági helyzetnek megfelelően — túlnyomólag a feudalizmus érdekei érvényesültek: a reformáció plebejus iránya itt csak egyes elszigetelt, nagylendületű, de hamar letört kezdésekben tudott szóhoz jutni, a polgári-kapitalista fejlődés csiráit pedig, amelyek Mohács előtt már zsendülésnek indultak, legnagyobbbrészt megfojtotta a másfélszáz éves török uralom. Pedig tulajdonképpen „az árutermelők társadalma számára, amelynek általános társadalmi termelőviszonya abból áll, hogy termékeihez mint *árukhoz*, tehát mint *értékekhez* vonatkozik és magánmunkáit ebben a *dologi* formában mint *egyenlő emberi munkát* vonatkoztatja egymásra, a *kereszténység*, az elvont ember kultuszával, különösen polgári fejlődésében, a protestantizmusban, deizmusban stb. a legmegfelelőbb *vallási forma*”.⁹ A nyugati protestáns fejlődés valóban szemléletesen igazolja is ezt a tételt, ámde Magyarországon — nagyjá-

---

következő művek: *Warga Lajos*, A keresztyén egyház történelme (a Zoványi Jenő által revideált és kiegészített 2. — igazában 3. — kiadás III. kötetében. Sárospatak 1908. a „Református Egyházi Könyvtár” sorozaban); a *Zsilinszky Mihály* szerkesztésében megjelent: A magyarhoni protestáns egyház története c. műben (Bp. 1907.) a *Kovács Sándor* és *Pokoly József* írta XVII—XIX. századi fejezetek; végül „A magyar református egyház története” c. műnek (Bp. 1949.) *Tóth Endre*, *Varga Zoltán* és *Biró Sándor* írta fejezetei. A vonatkozó egyháztörténelmi életrajzi, bibliográfiai és egyéb adatok leggazdagabb és legmegbízhatóbb tára: *Zoványi Jenő* cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből Bp. 1940. — A *nem* egyházi történetírásban az itt tárgyalt és tárgyalandó eseményeknek marxista—leninista igényű, összefoglaló szemléletére és értékelésére történetirodalmunkban eddig csak a „*Magyarország története*” c., kézirat gyanánt sokszorosított egyetemi tankönyvnek 1711-től 1867-ig terjedő részeli nyújtának támogatokat, amelyeket e tanulmány szerzője is felhasználott. A megelőző polgári történetírás kisebb-nagyobb szintézisei vagy csak átsiklottak az idetartozó kérdések fölött (amelyekbe való belemélyedésnek egyaránt gátja volt a mindig éber klerikális reakció és az 1867—1945 közt uralkodott belpolitikai rendszerek), vagy pedig elképesztő felületességgel foglalkoztak velük, aminek egy nevezetes példáját lesz alkalmunk alább bemutatni.

⁹ *Marx Károly*: A Tőke. I. 90. l. Bp. 1948. — Kiemelések az eredetiben.

ből ugyanúgy, mint Brandenburg-Poroszországban és Lengyelországban (amely utóbbiból ugyan az először erősen elterjedt protestantizmust az ellenreformáció már a XVII. század elején kevés híján kiirtotta) — a reformáció túlnyomólag az áru-termeléshez akkor már hozzákezdő *feudális* nagybirtok érdekeihez volt kénytelen igazodni, a régi és az új (a paraszti községből kinövő) városok polgársága csak másodlagos tényező volt elterjedésében. Végső soron itt van a magyarázata annak, hogy a magyarországi reformációban — noha benne, legalábbis a magyarlakta területeken, a „kálvinizmus”-nak emlegetett svájci „református” (vagy „helvét hitvallás”) típus jut többségre — nem honosodott meg a nyugati polgári protestantizmus legjellegzetesebben demokratikus berendezkedése (amelynek demokráciáját persze a XVI—XVII. századok mértékével kell mérni!): a *presbitérium*. A lutheri és a református hitvallás magyar egyházait egyképpen nem presbiterek, azaz nem a gyülekezet „jobb” polgári elemeiből választott „vének” kormányozzák, akik a református Nyugaton a papokkal egyenlő jogon s azokkal szemben túlnyomó többséget alkotva ülnek egy autonóm testületben, az egyházközség presbitériumában, s a papokkal együtt intézkednek az egyházközség dolgaiban, felsőbb fokon pedig, a presbitériumok egyenlő számú lelkészi és nem lelkészi küldötteiből alakuló *zsinatokon*, egy kisebb-nagyobb igazgatási egységnek s ezek fölött az országos egyháznak *mindennemű* spirituális, jogi, erkölcsi és anyagi ügyeiben. Magyarországon a polgári elem csak úgy szól bele az egyházi ügyekbe, mint a még rendszerint egyvallású *város* tanácsa, amely a város egyéb közügyeivel együtt magától érthető módon foglalkozik a vallási és egyházi ügyekkel is: a papokat, tanítókat a város hivatalnokainak tekinti, alkalmazza, javadalmazza, fegyelmezi s adandó alkalommal még a legfelsőbb vallási kérdésekben is (pl. „eretnekségek” esetében) döntéseket hoz. Városokon *kívül* ellenben (sőt a földesúri-jobbági jogviszonyból még teljesen ki nem fejtőzött nagyszámú mezővárosban is) a legfőbb vallási és egyházi irányítás és döntés joga (a régi középkori „kegyúri” jogcímeik jókora kitágításával) a *földesuraké* volt — a török által elfoglalva tartott vagy neki önként hódolt területek, meg a protestáns erdélyi fejedelemség különleges viszonyait most figyelmen kívül hagyva —: a feudális nagy- és középbirtokos biztosította a területén folyó egyházi élet anyagi feltételeit (természetesen legnagyobbbrészt a jobbágyság verejtékéből) s ezen az alapon minden fontosabb egyházi kérdésben hallatta a szavát, amennyiben szükségesnek, érdekében állónak találta ezt. *Közvetlenül és rendszeresen* azonban a földesúr annál kevésbé volt hajlandó foglalkozni — a városi tanácsok módjára — az egyházi ügyekkel, minél jobban

igénybe vették országos ügyek, politikai és katonai tevékenységek stb. is. Ezért a közvetlen és rendszeres egyházi ügyintézés mind a helyi egyházközségekben, mind az azokat egyesítő magasabb szervezettekben egészen természetesen maradt a lelkipásztorok, a papok kezében.

A papi egyházkormányzás — amelynek élén lutheránusoknál és reformátusoknál egyaránt superintendensek, püspökök állottak,¹⁰ mindaddig lényegében változatlanul fennmaradt, amíg az ellenreformáció a feudális nagybirtokot csaknem teljességgel, de az ország nyugati felében még a középbirtok jelentős részét is nem katolizálta. A reformátusoknál történtek ugyan ismételt kísérletek már az 1630-as évektől kezdve a presbiteri rendszer behozatalára, ezek azonban a polgári elem gyöngesége miatt csak részleges sikereket tudtak elérni, egészében nem voltak képesek átförmálni az alapvetően feudális jellegű egyházszervezetet.¹¹ Jelentősebb átalakulásra — de akkor sem a presbiteri gondolat következetes érvényesítésével — csak a XVIII. században, az ellenreformáció utolsó nagy hullámlökései közben kerül sor. Az önálló erdélyi fejedelmi hatalom megszűntével ott az egyházi élet fő irányítását a protestáns vallású országrendek és állami főhivatalnokok veszik át: a közvetlen

¹⁰ A „superintendens” szó nem egyéb, mint az „episkopos” (felvigyázó, felügyelő) görög szónak latin fordítása, amelyet a reformáció hozott divatba, hogy a püspöki névhez és tisztehez fűződő katolikus képzeteket és emlékeket elhomályosítsa, de magát a tisztezt azért megtarthassa mint a feudális rendszerbe legjobban beleillőt, a tömegek lelki kézbentartására legalkalmasabbat. Az anglikán és a skandináv államegyházi protestantizmus a püspök-érseki rendszert ezekkel a nevekkel együtt máig megtartotta — mint szívósan továbbélő, anakronisztikus feudalista esőkevényt —; a porosz protestantizmusban is történt többrendbeli kísérletezés az állam részéről, hogy a „Generalsuperintendent” nevet és rangot a püspökivel cseréljék fel. A magyarországi és erdélyi protestantizmus egyházi a „superintendens” és a „püspök” nevet egészen a múlt század közepéig vegyesen használták. Ahol és amikor az állami és a földesúri hatalom az ellenreformációs katolicizmus érdekeit szolgálta, a protestánsoknak a „püspök” cím használata egyszerűen el volt tiltva (igen jellemzően még a Bach-korszakban is megújítja a bécsi kormány ezt a tilalmat, a cs. kir. Helytartóság 1852. nov. 15-i rendeletével, amelyet Polgár Mihály superintendens Török Pál esperessel ugyanazon év december 29-én közöl hivatalosan; a levél eredetije a dunamelléki egyházkerület Török Pál-gyűjteményében [az alábbiakban: *DL*]; a tilalom „egyszer s mindenkorra” szól, az indoklás szerint azért, nehogy a prot. püspöki cím használatából „unliebliche Bemerkungen” következzenek). Erdélyben viszont a protestáns püspökök kezdettől fogva akadálytalanul használták ezt a címet (az unitáriusok is!), mint a feudalizmus és a fejedelmi abszolutizmus világába legjobban beleillőt, s ezen ott, politikai és társadalmi megfontolásokból, a Habsburg-uralom sem változtatott, aminthogy ellenreformációs céljait sem tudta ott megközelítőleg sem oly mértékben valóra váltani, mint a Királyhágón innen.

¹¹ A kérdést tárgyaló két fő monográfia, amelyek a forrásanyagra s a további irodalomra nézve is eligazítanak: *Zoványi Jenő*: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban Bp. 1911. és *Makkai László*: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952.

egyházkormányzást a papság kezében hagyják továbbra is, de ezeknek minden lényeges kérdésben alkalmazkodniok kell a mágnásokból és nemesekből álló főconsistorium akaratahoz. A Királyhágón inneni Magyarországon viszont, Erdélytől eltérőleg, protestáns mágnások nincsenek — egyelőre — többé, a protestáns birtokos köznemesség országos politikai súlya is erősen megesökkent, a protestáns városi polgárságé pedig még egyáltalában nem emelkedett: a szorongatott papság és a sokszor szétveréssel fenyegetett hívó gyülekezetek teljes elhagyatottságnak néznek elébe III. Károly egész uralkodása alatt, de Mária Terézia uralkodásának főként az első felében is. Ebben a módfelett válságos helyzetben egyetlen fogózó pont van: a feudalizmusnak és az ennek keretei között lassan fejlődező polgári rendnek megmaradt protestáns elemeihez kapcsolódni s védelmük és támogatásuk fejében az egyházkormányzásban *közvetlen és intézményes részt* biztosítani nekik. Ezt a birtokos köznemesség és a polgárság szívesen vállalta is, mert a szervezett egyházi életre, mint társadalmi bázisra, öneki is nagy szüksége volt a habsburgi gyarmatosító politikával és a feudális nagybirtokkal folytatott gazdasági és politikai harcában. Ebben a harcban a köznemességnek, de kisebb részben még a magyarlakta városok polgárságának is, két erős és sokszorosan együtttható ideológiai fegyver állott rendelkezésére: az egyik a XVII. századi Habsburgellenes fölkelések emléke, amelyet Rákóczi Ferenc szabadságharcának eszmevilága fejlesztett tovább és vont glóriás fénybe — a másik a protestáns vallásosság, amelynek mártírjai ugyanannak a habsburgi elnyomásnak voltak az áldozatai, amelyek az ország politikai függetlensége ellen követett el annyi merényletet. *Ugyanez az ideológia pedig él a protestáns dolgozó népben is, amely főként a Tiszavidéken igen jelentős tömeget képvisel.* A XVIII. század felfeltörő parasztmozgalmi világosan mutatják, mekkora mozgósító ereje van az elégedetlenségüket már tovább türtöztetni nem tudó népi tömegekre egyfelől a kuruc emlékeknek (Rákóczi visszavárásának), másfelől a protestáns egyházi tanításnak annyiban, amennyiben az a bibliából nem a passzív beletörődésre, hanem az aktivista fellépésre ösztönző elemeket emeli ki.¹² A köznemességet és a vagyó-

¹² Lásd idevonatkozólag a „Tanulmányok a parasztság történetéhez 1711—1790.” c. munkaközösségi kötetet (Spira György szerkesztésében, Bp. 1952) valamint Hadrovics László—Wellmann Imre: *Parasztmozgalmak a 18. században* c. művét, Bp. 1951. — Szántó Imre: „A parasztság kisajátítása és mozgalmi a gróf Festeticsék keszthelyi ágának birtokain 1711—1850” (Bp. 1954) c. műve még a *dunántúli*, 1766-i parasztmozgalmakból is közöl adatokat, amelyek arra mutatnak, hogy a kuruc ideológiának a paraszti rétegekből való előtörése meg az ott különösen elnyomott kálvinista vallásgyakorlat visszakövetelése párhuzamos tünetek (78—79. lapok).

nos polgárságot meg a dolgozó népet ez az ideológia bizonyos mértékig szolidaritásba kapcsolja a gyarmatosító és rekatolizáló Habsburg-hatalommal szemben, s az evvel sokszoros (ha nem is hiánytalan) érdekközösségben álló feudális egyházi és világi nagybirtokkal szemben. Különösen a protestáns középbirtokos nemesség az, amely — egészben véve nagyon lojális magatartása ellenére is — az országos és a megyei politikában időnként olyan ellenzéki hangulatot tud támasztani, amelyre Bécs riadtan figyel föl, a függetlenségi gondolat leghívebb őrizői: a dolgozó tömegek pedig reménykedni kezdenek. A II. József uralmának vége felé megindult s az 1790—91-i országgyűlésen tetőződött, nagyrészt protestáns-szabadkőműves vezetés alatt álló nemesi ellenállási mozgalomnak, amely az ország minden rétegét lázba ejtette, évtizedekre visszanyúltak a gyökerei.

A köznemességnek azonban nemcsak Bécs és az egyházi-világi feudalista nagybirtokosság felé volt szüksége az egyház adta társadalmi bázisra, hanem a dolgozó nép felé is. Nagyon nagy érdeke volt, hogy a kuruc emlékek, a protestáns forradalmi aktivizmus elemei a tömegekben ne kapjanak annyira erőre, hogy az ő gazdasági és társadalmi biztonságát is veszélyeztessék, az általános gazdasági fejlődés következtében egyébként is folyvást romló anyagi helyzetét egészen aláássák. Kézben kellett tehát tartani a papságot (amelynek soraiból nem ritkán kerülnek ki népforgóságok résztvevői, legalábbis szimpatizánsai) — és a papság útján az engedelmesség, a béketűrés irányában befolyásolni jobbágyot, zsellért, elszegényedett kisnemest, a városok egész- és félflebejus elemeit.¹³ *Ezért is veszi át készséggel a jómódú köznemesség a protestáns egyházakban a vezető szerepet, s ezért is lesz a papság alkalmi védőjéből és támogatójából néhány évtized alatt a papság egyházkormányzó hatalmának részesévé, mégpedig az egyházszervezet felsőbb fokain a vezérszólamot vivő részesévé.* (A polgári protestáns elem jó sokáig még tovább is a városi tanácsokon át irányítja az egyházi életet, amennyiben a rekatolizáció a városigazgatásból ki nem szorítja. Ott pedig, ahol az megtörténik, külön presbitérium-féléket alakít

¹³ Ez a felfogása a pap szerepének az uralkodó osztályok s azoknak szószólói és magasztalói részéről nemcsak a régebbi századokban van meg, hanem még a Horthy-korszakban is szívósan fel-felbukkan s csaknem mint valami magától értetődőség jelentkezik az irodalomban. Pl. polgári liberális (egyrészt teológusi, másrészt szabadkőművesi) meghatározottságú szerző írja: „A pap megbecsülése... az erdélyi református főrangúak körében százados múlttal bírt. Az Istennek bármily méltatlan [!], de hivatalos szolgáját becsülték hivataláért és értékelték ama hasznos szolgálatokért, melyeket az úr és alattvalói közötti viszonyban ezek a tanultságokra nézve amazokkal vetekedő, társadalmi állásuk tekintetében pedig a köznéphez közel álló közvetítők mindkét fél érdekében kifejtettek.” *Pokoly József*: „A geszti otthon” c. cikke a *Tisza Emlékkönyv*-ben, Debrecen 1928. 20. l.

az egyházigazgatásra, de a protestáns nemesség segítségét is egyre jobban kénytelen igénybe venni az egyházi élet védelmében.)

Mindez természetesen nem ment sokszoros súrlódások, érdek-összeütközések nélkül. A papság a „világi urak” (a „*secularis ordo*”) vezetését, a reformátusoknál kurátoroknak, a lutheránusoknál inspektoroknak nevezett nemesi (polgári elemeket csak jóval később befogadó) főtisztviselők működését nem minden esetben nézte jó szemmel, mert nem mindenütt látta egyformán nélkülözhetetlenek. A katolikus többségű országrészekben természetesnek látszott, hogy ezeknek védő és támogató kezébe fogózzanak a rendszerint igen szerény, sok esetben nyomorúságos jövedelmű papok, meg a sokszor pap, tanító, templom, iskola nélkül maradt árva, hívó gyülekezetek. A lelkész és a hívek közt anyagi vagy egyéb okokból sűrűn előfordult viszályoknak — amelyek a papot évről-évre felmondással és „kihordatással” fenyegették — az eligazítására szintén nem volt elég a pusztán papi felsőbb hatóság tekintélye, a világi urak támogatására itt is nagy szükség volt. Másként állt a helyzet a protestáns többségű országrészekben, különösen a Tiszavidéken. Itt a központi államhatalom, a közigazgatás és az uralkodó egyház részéről — belpolitikai és gazdasági megfontolásokból — jóval kevesebb zaklatásnak voltak kitéve a protestáns egyházközösségek és azoknak papjai, akik — legalábbis a cívisvárosokban működők — az országos átlagon messze felülálló javadalmaszásban részesültek. Fokozta az itteni papság tekintélyét az is, hogy közöttük több volt, mint a nyugati országfélben, a nemes vagy quasi-nemes származású, ami még akkor is jelentett bizonyos társadalmi súlyt, ha ez a „nemesség” csak kollektív értelemben volt az (hajdúk, kunok), vagy pedig *erdélyi* eredetű volt: akár az erdélyi fejedelmektől kapott külön armális alapján, akár a Bethlen Gábor-féle kollektív nemesítés (1629) következtében, amely az összes „igehirdetők” (tehát elvileg nemcsak a reformátusokról van szó, bár gyakorlatilag ezek vették legtöbb hasznát, mégpedig nemcsak a szorosan vett Erdélyre, hanem a Partiumra is kiterjedőleg, tehát a Tiszavidék jórésztére is érvényesen) mindkét nembeli gyermekeinek és azok leszármazottjainak nemesi rangot és kiváltságokat adományozott. A Habsburg-állam az erdélyi nemesítéseket Erdélyen kívül *általában* sem volt hajlandó elismerni (legföljebb kivételesen), a református prédikátorok és családjuk kollektív nemességét pedig kiváltképpen nem, vagy csak nagyon megszorítva — de a tiszavidéki papság ennek ellenére is magasan a jobbágyok felett állónak érezte magát, nehezen tűrte „az urak” egyházkormányzói hatalomban való részesedését és sokszor az olyan belső egyházi ügyekbe való beleszólását, amelyeket két-három emberöltővel azelőtt még maguk intéztek a saját

papi zsinataikon, anélkül, hogy a távollevő nagyföldesúrnak vagy erdélyi fejedelemnek előre vagy utólag hozzájárulását kérték volna.¹⁴

Amikor aztán Erdélyen kívül is kezdett elharapózni az erdélyi egyházigazgató főneméseknek az a régi szokása, hogy egyházi, különösen pedig (az egyházakhoz tartozó) *iskolai* alapok és alapítványok pénzeit — a középbirtokosságban egyre jobban jelentkező tőkeszükséglet és készpénzhiány enyhítésére — „kölesön”-képpen fölszedegették az urak s ennek a kölesönnek a kamatait is rendszerül, késedelmesen fizették, a tőkével pedig nem egy esetben örökre adósok maradtak: a papok keserősége még jobban megnőtt. Volt okuk feltételezni, hogy az egyházakat és iskolákat dirigáló kurátor urak a maguk fajtájától nem fogják túlságosan szigorúan venni az efféle visszaéléseket — holott a papokat éppen az egyházak és iskolák anyagi ügyeiben előforduló lazaságokért vagy visszaélésekért (amik papi részről is meg-megestek) számoltatták meg leg-szigorúbban.

Ilyen okok miatt került sor a „hierarchia” és a „kyriarchia” (papuralom és úr-uralom) több évtizedes harcára, amelyet lelkészi oldalról a tiszántúli református papság, világi oldalról az ottani középbirtokos, több esetben már nagybirtokos református köz-nemesség vezetett, de amelynek hullámai egyéb egyházvidékekre is átcsaptak, s az evangélikus egyházat is megmozgatták. Nem lehet célunk itt ennek a harcnak részletes előadása (annál kevésbé, mert hatalmas iratanyaga még kilenczted részében feltáratlan és publikálatlan s ennek következtében tudományos értékű és megfelelő terjedelmű feldolgozása sincsen) — itt csak annyiban érdekelhet bennünket, mert ez adott legelőször a történelemben alkalmat arra, hogy az egyházi „ősi autonómiájukra” annyira büszke protestánsok, elsősorban a kálvinisták, de nyomukon a lutheránusok is, *a maguk egyházának elvi fontosságú és egyetemes értékű belső ügyeiben* a Habsburg-uralkodó beavatkozását és döntését kérjék ki.¹⁵

¹⁴ A protestáns papokat *személyükre*, sőt míg az özvegyük a nevüket viselte, arra nézve is megillette jog szerint ugyanaz a nemesi kiváltság, ami a katolikus papi személyeket, de ezt a hatóságok különösen az ellenreformáció győzelme után nem nagyon respektálták, a földesurak pedig már azelőtt sem, legkevésbé az özvegyre és az árvákra nézve. Ez ellen Bocskai és Bethlen többrendbeli védelmet igyekeztek a lelkészaladók számára biztosítani, leghathatósabban az 1629-i kollektív nemesítéssel. Ezzel azonban csak a szorosabban vett erdélyi területen sikerült komolyabb és maradandóbb eredményt elérniök. Lásd *Rugonfalvi Kiss István*: Az egyházi rend közjogi helyzete és Bethlen Gábor armálisa. Theologiai Szemle 1936. Kny. Debrecen 1936.

¹⁵ Az ügy előzményeiről legrészletesebb tájékoztatást a következő két mű nyújt (amelyek a forrásanyagra és a további irodalomra nézve is eligazítanak): *Zoványi Jenő*: Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi református

A kyriarcha-párt — élén *Domokos Lajossal*, a nagytekintélyű és nagy tanultságú, erőszakosságig energikus debreceni főbíróval (1728—1803) — az 1790 körüli nagy nemesi ellenállási mozgalomban politikailag is kiemelkedő részt vett; a köznemesség vezető szerepének biztosítása érdekében a rendi alkotmány keretei közt harcolt ugyan, de szabadkőműves eszmékkel frissítette föl a felvilágosodástól már egyéb hatásokat is kapott feudális világszemléletét, sőt a francia polgári forradalom jelszavaival is játszott és a „nemesi demokratizmus” sajátos válfaját alakította ki. Ebbe a magatartásba nagyon beleillett az, hogy a legdemokratikusabb és legpolgáribb nyugati protestáns egyházi alkotmányformát, a református presbiterizminati rendszert elkezdték azonosítani azzal, ami a két magyarországi protestáns egyházban a XVIII. század folyamán (Erdélyben már előbb is) kialakult. A papi egyházkormányzásnak a fő-, illetőleg köznemesség egyházi tisztségviselésével való kiegészítését és betetőzését úgy tüntették fel, mint a presbiteri eszme érvényesülését, holott ez valójában még párhuzamnak is erőszakolt volt, a polgárikapitalista világ református presbitériuma és a feudalizmus világában fejlődött papi—úri vegyes egyházkormányzat között óriási volt a különbség, a társadalmi-gazdasági alap tekintetében is, de az egyházjogi szerkezet felépítésében is.

---

egyházban, Bp. 1903., és *Mályusz Elemér* : A türeلمي rendelet (II. József és a magyar protestantizmus). Bp. 1939. (Forrásanyaga: Iratok a Türeلمي Rendelet történetéhez, Bp. 1940.) Vö. ugyancsak *Mályusz Elemértől* : A köznemesség küzdelme a társadalmi vezetőszerpért 1790-ben. *Protestáns Szemle* 1926. — Értékes idevágó részlettanulmányok, amelyek már e kérdéskomplexum helyes marxista szemléletének előkészítései, *Varga Zoltántól* : Liberalizmus és református egyházkormányzat. *Protestáns Szemle* 1933. — „Ecclesia est societas religiosa”. Lelkészegyesület 1936. Kny. Debrecen 1936. — Debreceni lelképásztorok, mint hívek politikai és társadalmi vezetői (1790—1848). Debrecen 1936. — Politikai okok az 1791. évi zsinati végzések szentesítésének elmaradásában. (A debreceni református kollégiumi tanárképző intézet dolgozatai 21. sz. *Értekezések az 1940. évről.*) Debrecen é. n. — Református lelképásztorok és professzorok hatása a magyarság állam- és társadalomszemléletére a reformkorban. Debrecen 1943. (A debreceni református kollégiumi tanárképző intézet *Értekezései az 1942. évről.*) — E dolgozatainak eredményeit adja összefoglalva *Varga Z.* a fentemlített „A magyar református egyház története” c. kötetben olvasható tanulmányában is : Az egyház a reformkorban. Itt még meg kell jegyeznünk, hogy *nem* elvi fontosságú és nem egyetemes érdekű protestáns egyházi belügyekben a XVIII. század folyamán már jóval előbb is többféle esetekben sor került a Habsburg-uralkodónak és kormányzerveinek beavatkozására és döntésére. Ezek az esetek legnagyobb részben egyes egyházi személyek fegyelmi vagy egyéb természetű pőreiből származtak, amelyekben az egyházhatósági döntéssel meg nem elégedett fél az uralkodóhoz fordult jogvédelemért (az „appellatio tanquam ab abusu” régi joggyakorlat alapján, amelyet a kánonjog elvileg soha el nem ismert, de a gyakorlatban esetenként deferált előtte).

Ez ellen a hamis beállítás ellen vonultatta fel óriási történelmi tudásának érveit a hierarcha-párt vezére, *Sinai Miklós* (1730—1808), a kiváló történész és klasszikus-filológus debreceni professzor. Történetileg cáfolhatatlanul mutatta ki, hogy az „urak” intézményes egyházalkotmányi elhelyezkedését nem lehet igazolni a magyar protestáns egyházalkotmány eredeti alakjával. Tehát teljes erejével a régi magyar protestáns papi egyházkormányzat visszaállításáért s a világiaknak abból való kirekesztéséért küzdött. A magát „elnyomottak” érző papság tömegesen állott melléje, puccsszerűen megválasztotta (1791 tavaszán) „püspökének” — de Sinai a világiak kemény ellenállása miatt nemcsak superintendensi székét nem tudta teljes jogszerűséggel elfoglalni, hanem — hosszú és szenvedélyek fűtötte per során — még tanári állását is elvesztette, s a tudományos téren elvitázhatatlan érdemeket szerzett embernek igen méltatlan körülmények közt kellett késő vénségében bevégeznie életét.¹⁶ Ez a harc s benne mind Domokosnak, mind Sinainak a szereplése azért vált végzetessé, mert az 1790—91-i országgyűlés vallásügyi törvényhozásába is belejárt. Domokosék, hogy a birtokos köznemesség pozícióját az alkotmány sáncaiban a királyi hatalommal, az arisztokráciával és a klérussal szemben ezen az úton is erősítsék, minden követ megmozgattak, hogy magába a készülő új vallásügyi törvénybe is tételesen bevétessek a „*secularis ordo*” intézményes egyházalkotmányi helyzete és egyházkormányzási joga. Sinainak viszont — noha maga nem volt, akkor nem is lehetett volna tagja a diétának — különféle összeköttetései révén megvolt a módja hathatós ellenakciót indítani, amelynek szálai nemcsak az országgyűlési karok és rendek közé, hanem a magas klérushoz, sőt az udvarhoz is elnyúltak. El is tudta érni az udvarnál, hogy Domokosék a törvényszövegbe nem tudták bevétetni mind azt, amit akartak. Persze a nyertes a két civódó fél között a harmadik lett: a királyi hatalom, amely a törvénycikk idevonatkozó pontját végül is egy szándékosan (és többféle értelemben is) „*lex imperfecta*”-nak hagyott szövegben szentesítette (1790—91. XXVI. t. c. 4. §) a következőkben:

¹⁶ Sinai alakja, munkássága és pöre történetírásunkban eddig nem jutott beható és mindenoldalú feldolgozáshoz, pedig ezt tudomány- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt igen megérdemli. A rá vonatkozó egészen gyér irodalomban legnagyobb részét ferde és hibás nézetek ismétlődnek. Ennek fő oka az, hogy a vele foglalkozók — amennyiben nem egymást írták ki — a tőle eredő és rá vonatkozó rendkívüli mennyiségű levéltári és egyéb kéziratot anyagnak legföljebb egy-egy kisebb szektorába néztek bele több-kevesebb elmélyedéssel. E sorok írójának készen áll egy kb. 20 nyomtatott ívre terjedhető monográfiája Sinairól.

„A mindkét hitvallású evangélikusok a vallásra tartozó dolgokban egyedül csak a saját vallásuk előjáróitól függenek. Ennek a fokozatos vallásügyi felsőbb igazgatásnak (gradualis in re religionis superioritas) azonban a maga megfelelően szabályozott rendjében kell fennállania. Evégből ő Felsege fenntartja magának, hogy mind az előbb említett felsőbb igazgatás berendezésére, mind az egyházi rendtartás (disciplina) többi részeire nézve, egyébként a vallásszabadság érintetlenül hagyásával azt a rendet állapítsa meg (eum stabilire ordinem), amely e vallás világi férfiainak és lelkészeinek egybehangzó véleménye szerint legalkalmasabbnak fog ítéltetni. Ennélfogva ő császári és királyi Felsege, a legfőbb egyházfelügyeletnek őt megillető hatalmával élve, továbbmenőleg is ki fogja hallgatni a mindkét hitvallású evangélikusokat és egyúttal gondoskodni fog, hogy ebben az ügyben egy olyan szabatos rend állapíttassék meg, amely megfelel az ő vallásuk elveinek (...curabit, ut hac in re certus... ordo constabiliatur).”

Ez a törvénycikk-paragrafus volt az a meglehetősen tágra nyitott ajtó, amelyen át a habsburgi államhatalom beavatkozása a magyarországi protestáns egyházak belügyeibe hét évtizeden át újra, meg újra meg volt kísérelhető — és meg kell állapítani, hogy ennek az ajtónak nyitvamaradásáért elsősorban magát az egyházat, illetőleg annak a hatalomért sivár módra versengő vezető rétegeit terheli a felelősség. A nagyon hosszú üzenetváltások után létrejött törvényszöveg végleges formába öntői, az udvar emberei, igen jól tudták, mit csinálnak, amikor a „stabilire”, „constabilire” igéket használták: ezek ugyanis egyformán jelenthetik azt, hogy „megerősíteni, megszilárdítani”, meg azt is, hogy „megállapítani” és így a mindenkori helyzethez képest lehetett a dolgot csavarni úgy is, hogy az uralkodó csak megerősít, megszilárdít, jóváhagy, szentesít egy autonóm egyháztörvényhozási úton létrejött alkotmányi, szervezeti, kormányzati rendezést, meg úgy is, hogy maga állítja fel ezt a rendezést, a vezető emberek véleményének meghallgatása után. Később, a protestáns pápens körül folyt harcok idején pro és contra nagy viták is folytak e két szó értelmén, ami elég meddő dolog volt, mert nyilvánvalóan szándékos volt a kétértelműség, a törvényszöveg egésze ellenben annál világosabbá tehetette, hogy az uralkodó a végleges rendezésre nézve igenis kezdeményező és irányadó beavatkozási jogot tartott fenn magának. Ez egészen természetes is volt különben nemcsak azért, mert az alkalmat erre maguk a protestánsok vitték neki tálcán, hanem azért is, mert II. Lipót, bátyja egyházpolitikai vonalának, tehát az államegyházi gondolatnak, lényegileg föltétlen híve, a német protestáns „summeepiscopatus” elvének átvételével magát „a mindkét hitvallású evangélikus egyház legfelsőbb fejének (supremum caput)” tekintette s ezt a törvény meg-

hozatalát megelőző üzenetváltások során az első válasziratában nyíltan ki is fejezte, bár a másodikban már elejtette.¹⁷

A „certus ordo” megformálására még az országgyűlés befejeztének évében (1791) sor került a lutheránusok pesti és a reformátusok budai zsinatán, ahol mind a két egyház a történetben legelőször alkotott a maga számára egy-egy, az Erdélyen kívüli egész ország összes lutheránusaira, illetőleg reformátusaira érvényesnek szánt törvénykönyvet („kánonokat”).¹⁸ A két törvénykönyv egész jogi felépítésében, sőt nagyrészt még szövegezésében is azonos volt: a fő egyházalkotmányi alap gondolat — a presbiteri-zsinati címke alatt — mindkettőben a világi uraknak az egyházkormányzásban való részesevése volt, a papokkal látszólag egyenlő jogon, valójában feltétlen fölényvel velük szemben. Ezt a II. budai kánon, rosszul sikerült ügyeskedéssel, mely valójában brutális őszinteség, ekként fejezi ki: „Minthogy az egyházközségek hallgatókból és tanítókból (ex auditoribus et doctoribus)¹⁹ állanak, ennél fogva minden egyes tagnak egyenlő joga kell, hogy legyen az egyházi hatalomhoz, maga pedig ennek a jognak a gyakorlása, vagyis az egyházi kormányzat közmegegyezéséből és az egyházközségek hasznára átengedettik a lelkészeknek is, ennél fogva presbiteri tartozik lenni (ministris quoque religionis defertur, adeoque presbyteriale esse debet).” Vagyis tehát a két zsinaton a „hierarchák” ellenállását teljesen lehengetelő világi urak (akik akkor állottak politikai befolyásuk csúcspontján és akik közt akkor már megint voltak mágnások is, részben Magyarországon is birtokos erdélyiek, részben újonnan kreált magyarországiak) úgy képzelték a presbiteri rendszert, hogy ők a papoknak is megengedik az egyházkormányzatban való részvételt — és így lesz meg a később annyit emlegetett „paritás” a papi meg a világi „elem” között, amit ők, teljesen felületes szemlélettel, a presbiteri rendszer legfőbb ismérvének tekintettek. A budai zsinat egyik elnökének, id. gróf Teleki Józsefnek hasonló nevű

¹⁷ Irinyi József: Az 1790/1-iki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békekötések alapján. Pest 1857. 91—92. l., vö. 135. l. — Ugyanitt (91—92 l.) olvasható, hogy az 1790. nov. 7-én kelt királyi válaszbán (resolutio) még így volt fogalmazva a kritikus szöveg: „nos autem sincere cupiamus . . . eum ordinem stabilitum videre”. Ez is azt mutatja, hogy célzatosan forgatták ide-oda a „stabilire” szó értelmét.

¹⁸ Fennállásuk első két és félszázadában mindkét magyarországi protestáns egyházban csak a lehető leglazább kapcsolatok voltak meg (főként az ország politikai széttagoltsága miatt) a kisebb-nagyobb egyházvidéki szervezetek között, s ezek többféle kánonos könyvekkel éltek, amelyekben csak a legfőbb alapelvek voltak azonosak, a részletekben annál inkább eltért a jogfejlődés.

¹⁹ Azaz: közönséges hívőkből és lelkészekből. (A feudális-rendi szellemet tükröztető s egyben tipikusan római katolikus szellemű elgondolás!)

unokája (a jeles történettudós, az MTA első elnöke) 1827-ben mint tiszáninneri egyházkerületi és sárospataki kollégiumi főkurátor egy, a kálvinista körökben akkor már megrögzött vélekedést fejezett ki, amidőn gr. Reviczky Ádám magyar udvari kancellártól a budai kánonok tárgyában véleményadásra felhivatván, egyebek közt azt állította, hogy a két protestáns egyházban egyaránt bevett presbiteri alkotmányforma át van ugyan „idomítva” „a nemzet szelleméhez, a sok évi szokáshoz és a helybeli viszonyokhoz”, de egyébként „következményeiben csodásan megegyezik azon szervezéssel, mely az egyházi igazgatásra nézve Skóciában a reformációtól fogva érvényben van s jelenleg is gyakoroltatik”.²⁰ Ennek a párhuzamnak körülbelül ugyanannyi az értéke és az igazsága, mint amennyi azé, amelyet az angol Magna Charta és a magyar Aranybulla között szeretett valamikor megvonni polgári történetírásunk.

A világi urak a két zsinaton annyiban nem értek célt, amennyiben a kánonok királyi megerősítése, várakozásuk ellenére, mindörökké elmaradt. Ebben kétségtelenül volt valami része Sinai említett ellenakciójának is, döntő okát azonban inkább abban kell keresnünk, hogy az udvar a protestáns birtokos nemesség politikai és társadalmi súlyának ezt az egyházi révén szerzett erőgyarodását gyanakvással nézte, a jövőbeli ellenzékiség egyik fő potenciáljának tekintette, de általában sem kívánta lezártnak tekinteni e kánonok meghozatalával a protestáns egyházalkotmány ügyét: függőben hagyta avéghől, hogy a kánonokban kifejeződő autonomikus igényekkel szemben bármikor alkalmat találhasson az államegyházi tendenciájú beavatkozásra, a nyitvahagyott ajtón át. Erre a beavatkozásra valóban többször sor is került a legközelebbi félszázad folyamán: pl. a lelkészi és a világi elem továbbtartó harcai során maguk a reformátusok kérték a királyi, illetőleg helytartótanácsi intézkedést a vizsály egy újabb fázisában, majd egy superintendensválasztásban — és ugyancsak királyi engedelem, illetőleg hallgatóságos beleegyezés tette végül is lehetővé a kánonok több fontos rendelkezésének a gyakorlatba átvitelét. Ezek között a legjelentősebb kétségtelenül maga a „paritás” volt: a világiak és a papok „egyenlő” egyházkormányzati jogosultsága, ami (bár folyvást meg-megújuló nézeteltérésekkel) az önkormányzati testületek gyűlésein való *elnöksésre* is kiterjedt, megörökítvén a nevezetes magyar protestáns

²⁰ Az egész memorandumot, Zsarnay Lajos fordításában, közli a Sárospataki Füzetek 1860. évf. 362. sk. l. — Az etéren a legutóbbi időkig fennállott közkeletű téves felfogást megvilágítottam „Presbiteri rendszerű-e a magyar református egyház?” c. tanulmányomban, lásd Theologiai Szemle 1935. és „Tegnap és ma és örökké... c. gyűjteményes kötetemben, Debrecen 1944. (Coetus Theologorum kiadványsorozata 4—5 sz.)

specialitást: a kettős elnökséget, mint a hierarchia és a kyriarchia harcainak máig fennálló emlékét,²¹ amelyről alább még fogunk hallani. Egyébiránt, hogy az államegyházi jellegű beavatkozás lehetővé tételétől maguk a vezető protestánsok sem voltak idegenek — noha az „ősi autonómiát” állandóan szemük fényeként emlegették —, az magából abból az egy körülményből kiderül, hogy az 1848-ig tartó felszázad alatt több ízben maguk szorgalmazták egy, a protestáns ügyekkel rendszeresen foglalkozó állami szerv felállítását, részint, hogy a katolikus klérusnak és az attól erősen befolyásolt helytartótanácsnak még akkor is meg-megújuló zaklatásai ellen hathatósabb oltalmat kapjanak, részint, hogy a saját belső ügyekben esetleg szükségessé váló legfelsőbb döntést legyen hol kieszközölniök.²² Abba ugyan nem voltak hajlandók belemenni (noha ez a terv az udvar részéről már különösen a józsefi időktől kezdve föl-fölmerült), hogy német protestáns mintára formaszerűen „Oberconsistorium” igazgassa végső fokon (egészben vagy részben katolikus vallású tagokkal) az „autonóm” magyarországi protestáns egyházakat is akár az ausztriaiakat — noha pl. a kiváló Berzeviczy Gergely mint az egyik lutheránus superintendentia inspektora még ezt is (bár ő sem ezen a néven, hanem mint „királyi bizottmányt”) jobb megoldásnak tartotta volna, mint az akkori tényleges állapotot, amely amennyire rendezetlen volt, épp annyira nem tudott hathatós védelmet biztosítani a katolikus túlkapásokkal szemben. De hogy más, az államegyháziságot jobban elleplező formában maguk is kívánták egy ilyen legfelsőbb állami szerv felállítását, arra aktaszerű bizonyosság pl. egy 1820-i udvari kancelláriai beadványuk (mindkét egyház vezetői részéről), amelyben Ferenc királytól azt szorgalmazzák, „hogy bízva minisztériumában egy külön osztályra (Section) a kultuszi és egyházpolitikai ügyek ellátását s ebbe az osztályba kegyelmesen vegye föl egynéhány [!] olyan hűséges evangélikus [luth. és ref.] alattvalóját is, akiket erre a bizalomra méltónak lehetne ítélni.”²³ Ha ez a megoldási javaslat akkor — leg-

²¹ Az, hogy a magyarországi protestantizmusban ez a kompromisszumos és lényegében komolytalan megoldás (két ember együttes elnöklése vagy „pictus masculus”-szá teszi az egyiket, vagy az ügy egész menetére káros módon szembeállítja őket egymással!) több mint másfél századon át fennmaradhatott, különösen szemléletes példája annak, hogy az egyház mekkora szívóssággal tudja őrizgetni múltbeli osztályviszonyok és osztályharcok emlékét és nyomait!

²² Erre vonatkozólag lásd *Bauhofer György* Geschichte der ev. Kirche c. említett művét 541. sk. l. és *Pokoly József*: „A XIX. század történelme” c. említett feldolgozását a *Zsilinszky Mihály* szerkesztésében megjelent: *A magyar honi protestáns egyház története* c. mű 616. sk. lapjain.

²³ A német szöveget közli Thun 1858-i, a protestáns pátens döntő és közvetlen előzményeül létrejött nagy előterjesztéséből *Zimmermann* 160. l.

felsőbb döntéssel — nem vettetett volna el, már ezzel létrejött volna a magva egy „K. K. Oberconsistorium”-nak a magyarországi protestánsok számára, aminthogy a következő négy évtizeden át nem is temetődött el sem a gondolat, sem a protestánsoknak az újabb meg újabb államegyházi kísérletekre alkalmat adó magatartása.

E tekintetben, mint fentebb említettük, külön kívánják figyelmünket azok a törekvések, melyek — megint csak az államegyházi gondolat vonalában és az „autonómia” igen kétes színbe állításával — *anyagi téren* kívánták igénybe venni az állam hathatós segítségét.

A történeti tények világában nem egészen áll meg az a sokat hangoztatott állítás, hogy a magyarországi protestáns egyházi élet az első három században „a maga szegénységére”, „autarkijára” lett volna anyagi tekintetben utalva s fenntartásában lényegileg „a hívek adományaira” támaszkodott volna. Annyi mindenesetre igaz ebből, hogy olyan óriási állami eredetű vagyontárgyakkal nem rendelkezett, mint a katolikus egyház, amelynek ezeket még a reformáció következtében sem kellett, vagy csak ideiglenesen kellett a kezéből kiadnia, — sőt a protestáns lelkészek az ellenreformáció győzelmével elestek még bizonyos, országos törvényben biztosított jövedelmektől, elsősorban a tizedtől is, amelynek több-kevesebb hányadában a reformáció túlsúlyának idején még részesülhettek. Csak Erdélyben volt a helyzet több tekintetben más: ott nemcsak a protestáns lelkési tized állott fenn egészen 1848-ig, hanem, legfőként iskolai célokra, állami eredetű vagyontárgyaknak is voltak birtokában a protestáns egyházak, amelyek persze a katolikus főpapi javakhoz hozzá sem voltak mérhetőek. Az Erdélyen kívüli részeken a protestáns egyházakat és iskolázásukat az ellenreformáció felülkerekedése óta kétségtelenül nagymértékben segített fenntartani a hívek önkéntes, alkalmi adakozása is, amelynek legjelentősebb formája a magánvagyonokból létesített alapítvány vagy hagyaték volt. Ez azonban az anyagi forrásoknak mégis csak a kisebb részét jelentette, s önkéntessége leginkább abban nyilvánult meg, hogy a *nemesi* egyháztag, aki mint egyéb, úgy egyházi köztartozás fizetésére sem volt kötelezhető, ilyképpen mutatta meg egyháza iránti áldozatkészségét egyszerre vagy esetenként, életében vagy holta után. A jobbágnak és a városi polgárnak ellenben az egyház és az egyházi iskola fenntartására szükséges személyi és dologi kiadásokat éppúgy kikényszeríthető *közteherként* kellett hordoznia, mint minden más, az állam, a község vagy a földesúr szükségleteire megkövetelt pénzbeli, természet- vagy munkabeli szolgáltatást. A protestáns egyház- és iskolafenntartás szükségleteinek túlnyomó

részét egészen 1848-ig, illetőleg 1867-ig ez a forrás fedezte. Ez pedig kétségtelenül a *községek* egy nemének egyházi célra fordítása volt; nem egyenesen az állam kasszájából folyósított, de kikényszerítő hatalmával ott állott mögötte a földesúri hatóság, a megyei, a városi municipium, bizonyos végső esetekben maga a központi államhatalom is.

Ebben a rendszerben természetesen szó sem lehetett a lelkészi, tanítói, professzori javadalmak valamiféle *egységes szabályozásáról*. A legszélesebb skálán mozogtak azok, a pusztá megélhetést — különösen nagyobb családú emberek számára — alig biztosító kis jobbágyfalusi díjazásoktól kezdve a 100 holdnyi vagy még nagyobb javadalmi föld hasznát élvező s emellett jelentékeny termény- és pénzbeli jövedelmet is húzó (rendesen civisvárosi) papokig, a még ezeket is felülmúló erdélyi száz „Stadtpfarrer”-állásokig vagy a kisebb kanonoki stallummal felérő nagyenyedi Bethlen-kollégiumi professzorságokig. Az árutermelés növekedtével együttjáró tőke-szükséglet, annak az ország gyarmati helyzete miatt mind nehezebben kielégíthető volta, a XVIII—XIX. századforduló hosszú háborúival együtt járt közgazdasági nehézségek, főképp a terményértékesítés körüli ingadozások, a devalvációk természetesen idézték elő az egyházi javadalmasok számára a készpénzszükséglet növekedését és ezzel arányban nem álló kielégíthetőségét. A protestáns falusi lelkészi állások óriási többségének díjazásában a múlt század első felében, sőt jó ideig azontúl is, az az átlagos helyzet, amelynek egyik alsó határát a Szatmár megyei szamosdarai (tanítóskodással is egybekötött) református lelkészi állás évi javadalmazása jelzi: lakáson kívül 20 köböl²⁴ búza, 20 szekér fa, 8 szekér széna, 8 pengő forint és „gyermektanításért” fejenként 24 krajcár.²⁵ Az ennél magasabb készpénzjavadalmak sem mentek fel évi 20 pengő forintra, amihez 30—40 pozsonyi mérő rozs, vagy legföljebb kétszeres (búza és rozs keveréke, főként kenyérlisztnak használva) járult, meg 6—10 pozsonyi öl fa. Az már szerencsés pap volt, akinek emellett még negyed vagy félteleknyi²⁶ javadalmi föld haszonélvezete is jutott, de ennek meg a közmunkával való kötelező megművelését nem vállalták szívesen és nem végezték nagyon eredményesen — érthetőleg — az egyéb munkabeli szolgáltatásokkal is éppen

²⁴ Kb. ugyanannyi mai mázsa.

²⁵ *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban: *PEIL*) 1845. 560. sk. l., „K” jegyű szerző (alighanem a porcsalmai lelkész, később szatmári esperes, majd tiszántúli superintendens, id. Kiss Áron) tudósítása az egyházmegye (= esperesség) közgyűléséről.

²⁶ Az úrbéri telkek átlagos nagysága (ti. az egész teleké) vidékenként és a föld minősége szerint 22—60 hold közt mozgott.

eléggé megterhelt paraszti egyháztagok. A lutheránus egyházköz-ségében a pap emellett még bizonyos alkalmakkor perselyezhetett is („offertorium”-ot kaphatott) a maga javára, de ebben is több volt a megaláztatás, mint az anyagi haszon. Még a népesebb egyház-községek átlagában is ilyenféle évi javadalmak vannak : 56 pengő forint készpénz, 70 pozsonyi mérő rozs, féltelek homoki föld haszon-élvezete, 16 öl fa.²⁷

Ilyen javadalmi viszonyok közepette a lelkészek részéről érthető volt — bár objektív oldalról tekintve a dolgozó nép kizsákmányolásának egy különösen visszaszító, mert „lelki” szolgáltatással egybekötött többletformáját jelentette —, hogy két kézzel kaptak azon a rendkívüli készpénzjövödelmen, amelyet kereszttelések, házások megesketeése és különösen temetések után az úgynevezett *stóla* (= palástdíj) hozhatott számukra. Ezt az ősi papi vissza-élést — amelyet a katolikus kánonjog „*laudabilis consuetudo*”-nak, azaz dicséretes szokásnak nevez, — a protestantizmus sem tartotta *kevésbé* dicséretesnek és csak olyan országokban törölte el (ott sem föltétlen érvénytel), ahol fejlettebb polgári-kapitalista viszonyok között a lelkészek kielégítően biztosított, a középfokú köztisztviselők átlagnak megfelelő évi készpénzfizetést kaphattak. Magyarországon nem ez volt a helyzet, amint láttuk, s ezért a protestáns papság görcsösen ragaszkodott a stóla-jövedelemhez akkor is, ha az nem jelentett többet évi pár forintnál. Komikus voltában is jellemző a helyzetre a fentebb idézett „egy falusi lelkész” kifakadása 1850-ben ; amíg, mondja, a napszámos napi bére 30 pengő krajcár, amelyet bizonyosan meg is kap, „nekem egy észtörő, tüdőmésztő, fáradalmas munkával készített és el is szavalt

²⁷ *Magyar Hirlap* 1850. május 25. Tárca „*A protestáns falusi papság*” címmel „*Egy falusi lelkész*” aláírással. Ebben vannak a fenti adatok. A cikk végső következtetésére — államsegély sürgetése az *abszolút kormánytól!* — alább még visszatérünk. Érdemes ez adatokkal egybevetni az ugyanazon évekbeli hódmező-vásárhelyi évi *cselédbéreket* : a „*kiskanász*” (legényke 10 évtől felfelé) kap *lakáson és ételmezesen kívül* 1843-ban 6 váltóforintot, egy ócska subát, egy pár csizmát, egy kocsi tűzrevalót, egy véka búzát, egy kalapot, egy darab szappant ; 1851-ben lakás, ételmezés mellett 35 váltóforintot, 6 véka étetet, egy kocsi tűzrevalót, egy pár csizmát, egy pár talpalást, egy kis mándlit, egy kalapot, egy öthetes malacot. A béres 1850-ben szintén lakással, ételmezéssel kapott évi 80 (váltó?) forintot, 6 köböl étetet, egy kocsi tűzrevalót, 2 darab szappant, egy pár bocskort, egy félszentdős süldőt. Lásd *Kiss Lajos*: *A szegény ember élete*. Bp. é. n. 11. 45. l.—Vö. a *S. Sándor Pál—Szabad György—Vörös Antal* : „*Paraszságunk a Habsburg-önkénturalom korszakában*” c. műnek azt a megállapítását, hogy a cselédbérek átlagos összértéke az 50—60-as években (a természetbelieket beleértve) 100—130 o. é. forint, ugyanakkor egy nagyuralom számtartójának *csak* a készpénzfizetése 420 o. é. forint. 262. l.

halotti beszédért 8 pengő garast²⁸ fizetnek, azt is csak egy vagy több évi várakozás után.” A stóladíjak „ezüstben” (tehát „pengő pénzben”) való fizetése éppen azért különösen „szívügye” volt nemcsak az egyes lelkészeknek, hanem a magasabb egyházhatóságoknak is. Ezek e tárgyban rendelkezéseket is bocsátottak ki, amelyek azonban a lelkészeket kielégítő módon nem voltak helyileg végrehajthatók, mert erre kényszereszközöket mégsem lehetett oly mértékben alkalmazni, mint a rendes egyházi tartozások szolgáltatására. Ezért pl. a tiszánineni református egyházkerület (superintendentia) a stóla ezüstben fizetésére 1844-ben helytartótanácsi rendelkezést kért, amelyet meg is kapott, tehát a központi államhatalom segítségével ezáltal javadalmi kérdésben is sikerült elnyerni. (Hasonló segítséget természetesen kérhettek és kaphattak más protestáns superintendentiák is). Az a „Felföldi” álnevű, nyilván papi cikkíró, aki ezt az egyházi sajtóban szóvateszi²⁹ (a szerkesztőtől, az irodalomtörténetben is jónevű Székács József pesti lutheránus lelkésztől, a későbbi superintendenstől rendkívül elismerő megjegyzéssel kísérvé), nyíltan megmondja, hogy emiatt a lelkészek zsarolóknak fognak feltűnni a nép előtt, amely a maga koldus állapotában több terhet már nem bír el. Emellett még anyagi tekintetben sem éri meg ez a kényszerintézkedés az általa kiváltandó lesújtó erkölcsi hatást, mert a stóla „csekély népszerű egyházakban keveset nyom a fontban, ahol pedig százakra menne, ott nincs ok panaszkodni a papi szegénység ellen; — amott a kevés nem méltó, itt a többsége is nem elég ok, hogy hatásunkat kockáztassuk, s philanthropismusunkat [= emberbaráti gondolkodásunkat], hatásunk egyetlen feltételét kétségbevonassuk”... „...ha tőlem függ vala, meg sem kísérem a nagyméltóságú helytartó tanács kész atyáskodását az ezüst stólával”. De végtelenül jellemző, hogy ez a látszólag igen fennkölt gondolkodású papi szerző is, bár egyébként minden stólát eltörölne, *kivételt tesz* a „halotti tanításra” (vagyis a „prédikációs”, tehát nemcsak pusztá énekszóval vagy liturgikus imádsággal eltemetett halottakra) nézve, mert ez szerinte „szorosan nem is tartozik a kultuszhoz”, aki tehát ilyet kíván, „fizessen ezüstben és sokat.” Tekintve, hogy a stólabevételek legbővebben csergező forrását pontosan éppen a prédikációs (vagy orációs), tehát az átlagnál paradésabb temetések adták, „Felföldi” magatartása ebben a kérdésben körülbelül azt jelenti, mint azé a monopó-

²⁸ A pengőforint 60 pengő krajcárból vagy 21 pengő garasból állott, ennél fogva a 8 pengő garasnyi temetési stóla kb. 23 pengő krajcárral volt egyenlő.

²⁹ PEIL 1844: 721. sk. l. — 1848-ig később is emelkedtek hangok, ha szórványosan is, prot. lelkési körökből a stóla ellen, főképpen annak „kalmárszerű és napszármias” jellegét kifogásolva.

lium előtti dohányárúsé, aki hajlandó lett volna vevőinek ingyen adni a gyufát, vagy egyéb tűzszerszámot akkor, ha a finom verpeléti dohányért a forgalmi ár háromszorosát fizetik meg.

A kor protestáns lelkészi köztudatában nemcsak az ilyen kétesértékű „nagylelkűség” nem keltett semmi komolyabb visszhangot, hanem ellenkezőleg nőttön-nőtt a hajlandóság arra, hogy a lelkészi javadalmazás biztosítására ne csak az előbb említett közvetett, hanem egészen közvetlen formában is igénybevegyék az állam segítségét. Hiszen akkor erre már nevezetes külföldi példa állott előttük: nemcsak a protestáns többségű államokban szolgáltatta a protestáns lelkészi javadalmak több vagy kevesebb részét az állampénztár (bár voltak olyan protestáns „szabad egyházak” is, amelyek az államtól való függést *ebben a formájában* nem vállalták s megélték a saját, rendszerint a jobbmódú polgári középrétegekhez tartozó híveiknek egyházfenntartó adományaiból) — hanem az óriási katolikus többségű Franciaországban is. I. Napóleon óta az állami költségvetésbe volt felvéve, a katolikusokéval együtt, a protestáns lelkészek fizetése (sőt még a zsidóké is): az állásszerű létminimumot minden lelkészi állás számára az állam fizette, ezt azután a helyi gyülekezetek kiegészíthették, ha tudták és akarták. Ezen a rendszeren sem a júliusi, sem a februári forradalom nem változtatott (később is, egészen az 1905-i szeparációig fennmaradt), s így a magyarországi protestáns lelkészek természetesen gondolkodhattak arra, hogy a liberális nemzeti átalakulás önekik is meg fogja hozni javadalmi helyzetük ilyenféle rendezését: hadd lehessenek már egyszer ők is „falu cselédjeiből” állami tisztviselőkké!

Egyes hangok ez ellen a közhangulat ellen is emelkedtek. Az egyik leghatározottabb közöttük egy „T. M.” jelzetű szerző (nagyon valószínűleg *Könyves Tóth Mihály*, az európai műveltségű s ekkor radikális politikai és szociális gondolkozású debreceni lelkész, később a szabadságharc tábori papja, majd a kegyelemből elengedett halálbüntetés helyett 20 évre ítélt s abból több mint hatot ki is töltött várfogoly), aki a *PEIL* 1847. évfolyamába „*Evangeliumi Szabadság*” címen cikket ír, amelyben óvja a protestáns egyházat az állami javadalmazásra való áhítozástól, a „szabad egyház szabad államban” gondolatáért lelkesedik s példaképpen a skót reformátusok közt pár évvel ezelőtt végbement nagy egyházzsakadást állítja oda, amely azáltal jött létre, hogy az egyháztagok és egyházközségek jókora része az állammal addig fennállott minden anyagi kapcsolatát megszüntette s „szabad egyházat” alapított, amely tetterőben és a hívek önkéntes adományaiból származó anyagi erőben csakhamar messze felülmúlta az állami kapcsolatban maradt részt. A lelkes idealista szerző persze nem gondolt arra, hogy ami meg-

valósítható egy már fejlett burzsoá-kapitalista társadalmi rendben, azt nem lehet az alig kapitalizálódó feudalizmus és egy még fejletlen burzsoázia magyarországi viszonyai közt csak úgy egyszerűen lemásolni. Azonnali éles visszautasításra is talált ugyanazon évfolyamban (természetesen nem ezzel a megokolással) az akkori magyar református lelkészi testület egyik legtekintélyesebb tagja, „Vámosi” Pap István részéről, aki ugyan teológiailag a legkevésbé „ortodox” gondolkozású papok közé tartozott (annyira, hogy emiatt 24 évvel azelőtt jókora kellemetlenségei is voltak az állami és az egyházi hatóságok részéről, amelyek azonban meghátrálásra nem készítették nagyon liberális, antidogmatikus nézeteiben), — de társadalmilag annál reakciósabban gondolkozott az állam és az egyház viszonyáról és ebből a javadalmi kérdésben is minden kívánatos nyíltsággal levonta a következtetést: „Az álladalom célja a közbátorság és boldogság, és ez, a legújabb publicisták ítélete szerint is, mindenek felett erőnyen s az ezzel szoros kapcsolatban levő vallássságon alapul, és szüksége van ezen célból lelkészekre, kiknek segítségével a vallásos erkölcsi nevelést eszközölheti...” (PEIL: 1847, 1110) „Ha azért mi protestáns lelkészek magunk sürgetjük azt, hogy az álladalom minket ne fizessen, sőt még a katolikus lelkészeket is oda akarjuk lerántani, hol mi vagyunk, hogy ezek is velünk együtt szenvedjenek: — elhallgatva azt, hogy a nemparancsolás nem szükségképpen következése a nem-fizetésnek az álladalomban³⁰ — magunk mondunk le azon szabadságról, melyet féltünk, s mint a vakbuzgóságból, önként mártiromságra ment keresztények, magunkon kegyetlenkedünk, magunk adjuk magunkat a polgári halálra.” (Uo. 1111.)

A liberális-demokratikus átalakulás gyorsuló ütemében 1848-ban, sőt már a megelőző pár évben is egyre többször felhangzott ugyan az egyház és az állam szétválasztásának és ezzel kapcsolatban a katolikus főpapi javak szekularizálásának követelése — egy nagyon mérsékelt formájú javaslatban már az 1843—44-i országgyűlés szőnyegére is odakerült a szekularizáció, de az érdemi tárgyalásig sem juthatott el — s az eszmének magának különben is már félszázados múltja volt akkor Magyarországon, előbb a jozefin egyházpolitika révén, majd a felvilágosult, haladó szellemű

³⁰ Ebben igaza volt „T. M.”-mel szemben, aki azt hangoztatta, hogy „aki fizet, az parancsol”, s ezért nem szabad igénybe venni az államsegélyt, — mert a dolgozó népet elnyomó és kizsákmányoló osztályok államának éppen nemcsak a közvetlen állami segélyezés az egyetlen útja és módja arra, hogy az egyháznak — természetes szövetségeseinek — alkalmilag megszabja a magatartását politikai és társadalmi kérdésekben. Persze, ez V. P. I. egész érvelését nem teszi helyesebbé és jogosabbá.

hazai értelmiség legradikálisabb rétegének időnkénti megnyilatkozásai alapján. De az összes feudális erők összefogása az eszme ellen még 48 márciusa után is oly elszánt volt, hogy — Kossuth maga a bizonyosság rá³¹ — a felelős magyar kormány fel sem mert vetni ilyen irányú javaslatot, nehogy a többi liberális-demokratikus vívmányokat kockáztassák s már a dolgok legelején a klerikális reakció legnyíltabb és legdühödtebb formájával kelljen magát szembetalálnia. Minthogy másfelől a demokratikus berendezésnek egyik alapfeltétele a vallás egyenlőség volt, s ennek kimondása, az „uralkodó egyház” kiváltságos helyzetének legalább jogi deklarációval való megszüntetése, nem lett volna mellőzhető a forradalmi hangulatú demokratikus erők legnagyobb felháborodása és ellenszegülése nélkül: nem volt más mód, mint kerülő utat választani s kimondani, hogy *valamennyi* bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségéi „közálladalmi költségek által” fedeztessenek. (1848: XX. tc. 3. §.) Ez a megoldási módozat komolyan végiggondolva és következetesen keresztülvive az összes (tehát nemcsak a katolikus) egyházi és az egyházakhoz tartozó iskolai javak állami tulajdonba és kezelésbe vételéhez kellett volna hogy vezessen — mert hiszen mi más forrásból lehetett volna méríteni az új magyar államnak a kultusz- és közoktatási tárca összes terheinek elvállalásához szükséges anyagi erő? Gyakorlatilag azonban a forradalom és a szabadságharc egész folyama alatt kísérlet sem történt erre, még a baloldali radikálisai által sem, akik magát a követelményt ugyan hangoztatták, de a keresztülvitel érdekében nem volt módjuk erélyes akciót indítani.

A protestáns egyházak azonban ennek a felemás „megoldásnak” is igen örvendeztek, annál inkább, mert magának az eszmének *ilyen* megfogalmazása is protestáns egyházi körökből indult ki, az ott — mint láttuk — már régebb ideje meglevő kíváncsolomnak megfelelően. A legnagyobb protestáns szervezet, a tiszántúli református superintendensia, a pesti nagy események hatása alatt már március 22-i tanácsüléséből felterjesztette — a különben ízig-vérig aulikus-reakciós szellemű, de hallatlanul opportunistá superintendensének, *Szoboszlai Pap Istvánnak*³² elnökletével — azt a nevezetes

³¹ Lásd nevezetes visszaemlékezését, amelyet 1871. január 12-én írt meg: közölte azon évben az akkori magyar napisajtó több szerve, valamint a Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező; fel van véve az „*Irataim az emigrációból*” VIII. kötetébe Bp. 1900. (339. sk. l.) Vö. *Andics Erzsébet* művével: Az egyházi reakció 1848—49-ben (32. l.)

³² Lásd *Varga Zoltán*: Szoboszlai Pap István élete és munkássága, különös tekintettel egyházpolitikai tevékenységére. Theologiai Szemle 1934. (Forrásfelhasználás szempontjából kifogástalan, de értékelésében túlságosan elnéző.)

kérvényét az országgyűléshez, amelynek tíz pontja között kiemelkedő helyet foglalt el az összes egyházi és iskolai kiadásoknak az állam által teljesítendő fedezése, a teljes vallásegyenlőség alapján, úgy hogy az uralkodó vallásnak még a „neve, emlékezete és eszméje” is eltöröltesék. A dunamelléki református superintendens pedig — már az új törvény elvi kijelentéséből vonva le egy részletkövetkeztetést — augusztus végén tartott közgyűléséből nemcsak a „püspök” név engedélyezését sürgette a protestáns superintendensek számára, hanem ezeknek „az egyenlőség és viszonyosság alapján” külön, „illő” állami javadalmazását is kívánta.³³ Egyszóval a hivatalos magyar protestantizmus a forradalmi hullám segítségével végképpen be akart evezni az államegyháziság csendes, nyugalmas révébe, közpénzekből minél zsírosabban javadalmazott „főpapokkal” a kormányán.

Az első magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban nagyon helyesen és teljes joggal úgy fogta fel a dolgot, hogy az egyházak és az iskolák összes költségeinek átvállalása fejében az államnak magától értetődő joga van megkövetelni, hogy a tervezett nagyszabású, haladószellemű iskolaügyi reformot az egyházak is vállalják és különösen a protestánsok szüntessék meg eddigi iskola-rendszereik tarka sokféleségét az új, kidolgozandó egységes állami norma elfogadásával. Főképpen ebből a célból, s általában annak megbeszélésére, hogy miként óhajtanak alkalmazkodni a protestáns egyházak az ország politikai és társadalmi átalakulásához, Eötvös József 1848. szeptember 1-re a magyarországi és erdélyi három protestáns egyház képviselőjét értekezletre gyűjtötte össze Pestre. Itt azután kiderült, hogy a hivatalos protestáns álláspont lényegében nem sokat különbözött a katolikustól: az állam ám gondoskodjék minden egyházi és iskolai szükségletünkről, de egyházi és főleg iskolai önkormányzatunkat ne merje érinteni! Amíg a protestáns pedagógusok leghaladóbb rétege lelkesedéssel foglalt állást a felekezeti iskolázás eltörlése mellett és ehhez való fontos előkészítő lépésként üdvözölte Eötvösnek (egyelőre a felekezeti oktatással nem szakító, de az egységes községi iskolázásnak kedvező) törvényjavaslatát — amely a klerikális-feudális reakció ellenállása miatt nem volt keresztülvihető —, a protestáns papi vezetők, az e tekintetben velük egyetértő feudális szellemű világi urakkal teljes összhangban rögtön autonómia-sérelmet kezdtek emlegetni. Belekapaszkodtak a miniszteri értekezletet összehívó körlevélnek abba a nem szerencsésen fogalmazott kitételébe, hogy a miniszter „az egyházi és iskolai reformról” kíván az egyházak képviselőivel érte-

³³ Zimmermann: 198. l.

kezni: ki hatalmazta fel — kérdezte felcsattanva Székács a *PEIL* július 13-i számában — a miniszter urat, „hogymint reformátor lépjen fel közöttünk”? Az értekezés már folyt, amikor Székács a szeptember 3-i *PEIL*-számban külön cikket írt arról, hogy a miniszter maga rontotta el az először egészen barátságosnak indult viszonyt az egyház és az állam között, mert megkülönböztette egymástól az egyházat s az iskolát, és az országgyűléssel az iskolaügyeket az egyház megkérdezése nélkül akarta rendeztetni. Pedig „itt sem miniszternek, sem országgyűlésnek nem volt joga rólunk, nélkülünk iskoláink felett határozni s ezek körüli jogainkat megsérteni. Nem volt pedig joga azért, mert a protestánsok szabadsága és jogai e részben nem egyszerű törvények [-en] hanem *ünnepélyes békekötéseken*³⁴ alapulnak, melyeket egyoldalúlag felbontani anélkül, hogy a szerződő fél csak megkérdezhetné is, sem Isten, sem emberek előtt nem szabad.” Az egyház tehát, mondja tovább, most már „bizalmatlanná kezdett lenni” s annál kevésbé akar jogaiból engedni, „mert valamint elvben nem lát üdvet a státus és egyház sógorításában, úgy azon illuzórium nyereség is, mely kecsegtethetné, mely megígérve volt, a papok és tanítók fizetése, teljes semmiségre devalváltatott, nemcsak, de az eddiginél nagyobb teherré változott, amennyiben most már kétszeresen kell fizetnünk — miről eddig semmit sem tudánk — a magunkéra és a státus iskoláira is.” Hogy az egyház és állam „sógorítása” elleni tiltakozás mennyire nem volt őszinte s még a jobbhiszeműek is (így maga Székács) mennyire nem gondolták végig álláspontjukat következetesen, arra bizonyos, hogy *ugyanazon értekezleten* (ugyanazon *PEIL*-szám híradása szerint) a protestáns egyházvezetők *állami karhatalmat* kértek a társadalmi mozgalmak miatt itt-ott kihagyni kezdő egyházi fizetések, illetőleg a tizedért és egyéb hasonló, megszűnt szolgáltatásokért való kártalanítások *behajtására*, a lelkeszi állami fizetések *minimumát* pedig a reformátusok osztályokba sorozással 600, 800, illetőleg 1000 pengőforintban kérték megállapíttatni³⁵ — ami egyszerre szédületes ugrás lett volna a fentebb jellemzett tényleges állapothoz képest,³⁶ s az új magyar állam teljesítőképességét még kevésbé nyugtalan időkben is messze meghaladta volna. A protestánsoknak ezt az egyfelől önérzeteskedő, másfelől mégis a markukat tartó magatartását bizonyos tekintetben megmagyarázza — ha nem is

³⁴ Székács emeli ki.

³⁵ *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről. Pest 1867. I. 180—182. l.

³⁶ Még a debreceni lelkeszi készpénzjavadalom is csak 1872-ben tudott emelkedni a lakás, a stóla és az ott nagyon kevés természetbeliség mellett évi 1200 o. é. forintra!

nagyon menti — az a tapasztalatuk, hogy a *katolikus* egyház főpapjainak (a feudális arisztokratákkal a hátuk megett) eszük ágában sem volt másnak tekinteni a magyar politikában, társadalmi és jogrendben beállt hatalmas fordulatot, mint pusztá „éretlen” forradalmi láznak, amely előbb-utóbb elmúlik, s utána visszaáll a „törvényes rend” és a „szent hagyományok” uralma. A már 48 közepétől egyre nehezülő országos helyzetben, a fegyveres önvédelmi harc küszöbén a protestáns vezetők aggódva gondoltak arra: mi lesz, ha ők fenntartás nélkül ráhagyatkoznak az új alkotmányra és a felelős nemzeti kormányra, és a küzdelemben majd alul talál maradni alkotmány és kormány?! Akkor a katolicizmus megint csak óriási politikai fölényhez jut, a protestantizmusra pedig majd a bécsi kormány fogja kiterjeszteni államegyházi igényeit. A következők ezt az aggodalmat pontosan igazolták is, azonban a protestánsok elsősorban magukat kellett hogy okolják értük az elmondottak szerint. Magatartásukkal önmaguk ásták alá azt az alapot, amelyre ettől fogva az „autonómia” védelmében unostalan hivatkoztak: a bécsi (1606) és a linzi (1645) békekötéseket s az ezeket törvénybe iktató 1608. és 1647. évi országgyűléseket, majd az ezek érvényét megújító és kibővítő 1790—91. évi XXVI. törvénycikket. Hiszen ezekben a békekötésekben és törvényekben az elnyomó uralkodó egyházzal (sőt bizonyos értelemben államegyházzal) és a vele szövetséges spanyol—osztrák habsburgi abszolútizmussal szemben *önvédelmük* biztosításáról volt szó, az erdélyi fejedelemséggel, illetőleg a rendi ellenállással szövetségben — az önvédelemtől az állami anyagi támogatás igényléséig pedig még nagyon messzi a távolság! Így teljesen érthető, hogy az értekezlet következményeként a két fél nem volt megelégedve egymással. Szoboszlai Pap István a három egyház nevében kijelentette közös álláspontjukat a miniszter előtt: „Ami az egyháznak az államhoz való viszonyát illeti... a három evangélikus egyház saját függetlenségéhez, mint legnagyobb kincséhez, szorosan ragaszkodik, következőleg egyházi és iskolai ügyeit a kormány felügyelete alatt az 1608. 1647. és 1791-i törvények alapján ezentúl is önállólag akarja rendezni és kormányozni” — anyagi igényeiket ellenben fenntartják, de az országos helyzet megnyugvásáig nagyobb részükben felfüggesztik.³⁷ Eötvös viszont, akinek éleslátása előtt nem maradt rejtve ez álláspont kétlakisága és akit a békekötésre és törvényekre való hivatkozás — amelyek jogérvényességét egyébként sohasem tagadta — meglehetősen hidegen hagyott, megjegyezte, hogy egyelőre

³⁷ *Zsilinszky Mihály*: Az 1848-iki vallásügyi törvénycikk története Bp. 1908. 51—52. l.

csak az átalakulás folytán jövedelmükben megkárosult egyházi emberek kárpótlására van némi fedezete; az összes egyházi és iskolai szükségleteket előbb még össze kell írni, ez pedig 1850-nél előbb nem történhetik meg.³⁸

Az önvédelmi és függetlenségi harc kitörése s az a mérséklet, amit ennek következtében a protestáns egyházi vezetők tanúsítottak, természetesen elterelte ezekről a kérdésekről a figyelmet. A túlerő győzelme után a katonai és polgári önkényuralom a magyarországi protestáns egyházakat szervezetileg egységtelenül, kevés híján a régi rendezetlenségükben, anyagilag a külső segítségre való még nagyobb ráutaltságban találta. Az önkényuralomnak tehát nem volt nehéz dolga, amikor az ellenforradalom győzelmének és be rendezkedésének egyik hathatós biztosítékául megkezdte a protestánsok államegyházi rendszerbe szorításának előkészítését.

2. A Haynau-féle rendeletről a bécsi tanácskozásig

Forradalmunk és szabadságharcunk tetteiből és áldozataiból a protestáns lelkészek, tanárok, tanítók, lelkésznövendékek legalább ugyanolyan mértékben kivették részüket, mint a katolikus alsópapság és szerzetesség. Nemcsak a harcátér, majd a megtorlás követelt közülük igen számos áldozatot, hanem többen vettek részt az ötvenes évek első felének szerencsétlenül végződött illegális szervezkedéseiben, függetlenségi mozgalmaiban is, a súlyos következményeket a mártírságig vállalva. A falusi papság közt, különösen református helyeken, jókora számmal akadtak olyanok is, akik 1848—49-ben, de ritkábban még az abszolutizmus alatt is, erélyesen melléálltak a jobbágyfelszabadítás által nem érintett dolgozó szegényparasztság társadalmi-gazdasági helyzetének javítására irányult, olykor forrongásokra vezetett törekvéseknek, s emiatt nemcsak az abszolutizmustól, hanem már a 48/49-es magyar kormányoktól is komoly kellemetlenségeket kellett elszenvedniök. A protestáns egyházi vezetőségek magatartása azonban, minél magasabb fokon nézzük, annál kevésbé mondható *egyértelműen* hazafiasnak, a nemzet és különösen a dolgozó nép ügyével következetesen együttérzőnek. A kisebb-nagyobb egyházi szervezetek a szabadság és a demokrácia felkelt napját a maguk hivatalos nyilatkozataiban először általában lelkesedéssel üdvözölték, amit annál könnyebben és természetesebben megtehettek, mert hiszen itt a protestantizmus olyan ideológiai

³⁸ Szeremlei S. i. m. uo. — Az egész ügghöz lásd Hajdú János könyvét: Eötvös József br. első minisztersége, Bp. 1933.

irányvonalaira, s a XVII—XVIII. század Habsburg-ellenes szabadságmozgalmaival kapcsolatos olyan történelmi tényekre hivatkozhattak, amelyekhez hasonlókra a katolikus egyház nem mutathatott rá. A nagy nemzeti átalakuláshoz való pozitív viszonyulásban először nemcsak a magyar, hanem a szlovák és a német nemzetiségű többségből álló protestáns szervezetekben sem volt hiány (kivételet jöformán csak az erdélyi száász evangélikusságnak teljesen különálló, a politikaival egybeforrt egyházi szervezete jelentett, amely a forradalommal és a szabadságharccal szemben eleitől fogva bizalmatlan volt). A felvidéki német lutheránus polgárságot többekévésbé haladó társadalmi gondolkozása, a szlovák lutheránus parasztságot pedig a jobbágyfelszabadítás ténye és a szegénység sorsa további jobbrafordultának reménye kapcsolta oda magyar református és evangélikus hitsorsosaihoz. Jellemző, hogy a négy lutheránus superintendentiának még a legfőbb lelkészi vezetői is (Haubner Máté, Sztromszky Ferenc Sámuel, Szeberényi János,¹ Pákh Mihály superintendensek — a német, ill. szlovák kispolgárság köréből való férfiak) a színmagyarság köréből való református kollégáik, elsősorban Szoboszlai Pap István opportunistá vagy legalábbis tétovázó magatartásától előnyösen elütő módon, bátran, határozottan igenelték a nagy nemzeti ügyet s vállalták az emiatt később rájuk szakadt súlyos következményeket. A fő világi vezetők már mindkét egyházban sokkal tartózkodóbban viselkedtek. Zömük, néhány arisztokratát kivéve, ugyanabból a jómódú, részben már nagybirtokos nemesi középrétegből került ki, amely a nagy politikai és társadalmi átalakulásnak is az élén állott s azt egy darabig lelkesen támogatta. Természetes volt, hogy ez a réteg, amíg maga bízott a forradalom és a szabadságharc sikerében s politikailag és gazdaságilag érdekében állónak látta azt, egyházát is ily irányban befolyásolta, s jelentékeny részben neki is lehet köszönni, hogy a kisebb-nagyobb egyházi szervezetek a nagy ügyet siettek támogatni a maguk morális tekintélyével, olykor anyagi áldozatokkal is. *Amde ez a helyzet nem volt maradandó.* Amily mértékben elhatalmasodott a nemesi középrétegen a megegyezésre hajló magatartás s egyfelől az osztrák és orosz fegyverektől, másfelől a dolgozó népek további szociális reformokat követelő mozgalmaitól való félelem, olyan mértékben lanyhult a protestáns egyházakban először reményteljesen magasra csapott forradalmi és szabadságharcos hullám is. Legelőször az arisztokrata vezetők — elsősorban id. báró Vay Miklós, akkor

¹ Ennek egyik, az apjához elég méltatlan fia volt az alább többször idézendő (ifj.) Szeberényi János (Mihály). Ez a nevezetes lutheránus szlovák lelkészcsalád a nevét *Szeberini*-nek vagy *Szeberinyi*-nek írta.

tiszántúli, 1860-tól tiszáninneni református főkurátor, akiről még többször lesz szó — állottak „bölcse” félre, s példájukat azután köznemesi kollegáik nagy többsége követte.

Ennek ellenére mégis volt igazsága az ellenforradalmár nagybirtokos arisztokraták — a később ún. „ókonzervatívok” — egyik főalakjának, a hazaáruló magatartásával még osztályának tisztességesebb tagjait is megfertőző gróf *Dessewffy Emil*nek, amikor Windischgrätz elé 1849 január elején „a lázadás okairól és azok kiirtásának módjáról” emlékiratot terjesztve² ezt hangoztatta: „Három századnak és a legújabb kornak tapasztalata kétségtelenül bebizonyította, hogy a forradalmi elem mindig a protestantizmussal azonosította magát.” Ugyanezt a gondolatot fejti ki bővebben — és korlátoltabban — ugyanazon időtájt kelt emlékiratában³ gróf *Andrássy György* is. Szerinte „a jelenlegi lázadó felkelés Magyarországon kiváltképpen protestáns jellegű s ebben a vonatkozásban nem egyéb, mint a Bocskai—Thököly—Rákóczi-féle lázadásoknak rontott és kicsinyített új kiadása (eine verschlechterte und verkleinerte Neuauflage)”. Csak meg kell nézni, mondja, a legfőbb vezetők, a forradalmi kormány által kinevezett tisztviselők, az „úgynevezett” hadsereg tisztjei névsorát: a protestáns nagy többség nyilvánvaló; sőt „talán” még a „megvesztegetett” altisztek és a közlegények, különösen a huszárok közt is így áll a helyzet. Ennek őszintén mély történelmi gyökerei vannak már 1790 óta: a protestánsok azóta tulajdonképpen a katolikusok elnyomására törekedtek, s ezért voltak legelől a katolikus egyházzal összenőtt ősi alkotmány felforgatói sorában, ezért támogatták a latin nyelv kiszorítására irányuló törekvéseket is. A politikai és egyházi ellenforradalmiságnak így összeforrt legsötétebb szellemében irt fejtegetéseit (amelyek során még a *katolikus* püspöki karnak a forradalom ügyében tanúsított „képmutató és kétszínű” — „gleissnerisch, doppelzüngig” — magatartását is megbélyegzi, persze ő az összmonarchia és a dinasztia szempontjából), azzal summázza *Andrássy*, hogy „a magyarországi protestantizmus veszedelmesebb az egységes osztrák monarchiára nézve, mint a magyarizmus.” Nem kívánja ugyan a protestantizmus üldözését (annyit még ő is belát, hogy erről nem lehet szó, „dies geht nicht an”!) — de mindenesetre javasolja „szemeltartását”. Ezen ő ugyanazt érti, amit *Dessewffy Emil* mond még fentebb

² *Wertheimer Ede* közlése magyar fordításban *Történelmi Szemle* 1915. (Új adatok a magyar ókonzervatívok történetéhez). Innen átvéve *Andics Erzsébet* kiadványába: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. II. Bp. 1952. 266. sk. l. [A továbbiakban: *Andics II.*]

³ 1849. jan. 18-i kelettel, báró *Hübner Sándor*hoz, a bürokrata-diplomataéhoz intézve. *Andics II.* 353. sk. l.

idézett emlékiratában igen kereken így: „Igen sajnálatos, hogy a kormánynak eddig soha nem sikerült a protestáns egyházi és iskolai ügyre befolyást szerezni magának, sőt ezt komolyan meg sem próbálta soha. Eredményt e téren a divide et vinces [= „oszd meg őket, hogy legyőzhed őket”] elvének alkalmazása hozhat, elsősorban az evangélikus-lutheránus hitvallású protestánsok között, akik legnagyobb részt német és szláv nemzetiségűek, a kálvinistáknál sokkalta hajlíthatóbbak és készségesebbek, nemzetiségük érvényesítése dolgában éppen most in petitorio [= igénykeresetben] vannak. Itt van tehát a kedvező alkalom... A forradalmi szellemet nem lehet állandóan elnyomni, míg a protestáns egyházi és iskolai ügy a kormány hatékony ellenőrzésétől szabadon mozog s be nem vonatik az államérdek körébe.” Lám, mondja, a protestáns európai hatalmak legnagyobb része mennyire kézbentartja a maga katolikus alattvalóit! Ezt a példát kell követni Magyarországon is — egészen addig, hogy az állam vállalja magára a protestáns papság fizetését.

Már most meg kell jegyeznünk, hogy Dessewffy a maga gátlátalan cinizmusával pontosan ugyanazt az eljárásmodot javasolja itt az abszolút államhatalomnak a magyarországi protestánsokkal szemben, amely ellen tíz esztendő múlva, amikor annak megvalósítására a protestáns páténszel a döntő lépés csakugyan megtörténik, majd ő fogja a háttérből, addig protestánsgyűlölő, de akkor már a protestánsokkal ölelkező katolikus ókonzervatív társaival együtt, a politikai harcot irányítani. Akkor majd a protestáns vallásszabadság és egyházi autonómia védelme lesz neki kitűnő út és mód a maga és társasága politikai visszatornászására a 48 előtti pozíciókba — most ellenben még a protestánsok rendőri ellenőrzésének, államegyházi rendszerbe kényszerítésének javallásával akarja megnyerni Bécs kegyeit és bizonyítani föltétlenül „gutgesinnt” voltát.

Schwarzenberg Félix herceg miniszterelnök igen csekély véleménnyel volt ugyan a magyar ókonzervatívokról, s az ellenforradalom berendezkedésének semmiféle vonalán nem óhajtott nagyobb mértékben rájuk támaszkodni és szívós felajánlkozásaikat megfelelően honorálni,⁴ — abban azonban ő is, Bach is, Thun is egyetértett velük, hogy a protestáns kérdés, különösen az egyházi önkormányzat révén, kiváló figyelmet érdemel akkor, amikor a forradalom szellemének elfojtásáról és az annak újraéledését megakadályozó állami rend és szervezet megalkotásáról van szó. Thunnak már ekkor szilárd volt az a meggyőződése, amelytől bukásáig

⁴ Lásd *Kiszling Rudolf* művét: *Fürst Felix Schwarzenberg, der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs*, Graz—Köln 1952. Csak tényanyagában használható! E kérdésre vonatkozó egyéb irodalmat alább idézünk.

nem is tágitott s amelyet fentebb már említett 1858-i nagy előterjesztésében így szövegezett meg: [a magyarországi protestáns egyházak életében] „kialakult egy olyan állapot, amely az egyház-kormányzat egész rendszerét szükségképpen egynéhány politikai agitátor eszközévé tette és amelyben meg kellett, hogy szűnjék minden ellenállóképességük a lelkészeknek és a tanítói testületnek, minthogy ezek a világiaktól való függésükben teljesen védtelenné váltak. Ennek az állapotnak éppen *ennélfogva* nem csekély része volt abban, hogy *megegyeztette* a forradalmat, amelynek leküzdésére Felsőged kénytelen volt igénybe venni az összbírodalom súlyos áldozatait.”⁵

Ennek a kormányzati felfogásnak megfelelően bocsátotta ki báró Haynau J. J. tábornok, az önkényuralom magyarországi teljhatalmú katonai főparancsnoka és bakója, 1850. február 10-én azt a rendeletét, amely nemcsak az ostromállapot alatt, hanem az azt követő években is egészen 1859-ig — igaz, hogy később bizonyos enyhítésekkel és egyéb módosításokkal — megszabta a két protestáns egyház helyzetét az abszolutisztikus államban, s bár kimondottan ideiglenes jelleggel, már egy végleges államegyházi berendezkedés felé törte az utat. Haynaut, polgári biztosával, báró Geringer Károllyal együtt (akik igen jellemzőleg, mindketten *protestánsok* voltak, amaz bírodalmi német, emez erdélyi szász eredetű!) mint a rendelet bevezető szavaiban mondja, „az a szándék vezetett, hogy segítsen azon a szomorú állapoton, amelybe a magyarországi protestáns egyház annak következtében került, hogy némely előjárói pártcélokra éltek vissza a maguk hivatalos hatalmával.” Ennélfogva a két egyház világi főtisztviselőinek (egyházkerületi, azaz superintendentiai inspektörök, ill. kurátorok, beleértve az evangélikus egyház „egyetemest” felügyelőjét is, amilyen csúcstisztség a reformátusoknál nem volt) funkcióját egyszerűen megszüntnek jelenti ki („sind als erloschen zu betrachten”). Egyházi választásokat a kivételes állapotban nem engedélyez, a „megüresedett” superintendentensi állásokra (az említett négy evangélikus superintendent helyére, akiket hazafias magatartásukért már megelőzőleg, vagy e rendeletében elmozdított és hadbíróvási eljárás alá vont) maga nevez ki adminisztrátorokul „bizalomra érdemes, jellemes férfiakat”, akiket az állampénztárból fog javadalmazni („da die Geldmittel der protestantischen Geistlichen meist karg bemessen sind” — így csörgeti meg az államkassza nagy reménységét a többi lelkészek felé is!). Világiaknak az egyházkormányzatban való rendszeres szerepéről nem lehet szó, legfeljebb esetenként élhetnek a lelkészi

⁵ Zimmermann: 232. l. — Az eredeti emeli ki.

vezetők egynéhány világi bizalmi férfiú tanácsával. Bármiféle egyházi tanácskozás — még a helyi egyháztanácsoké is — csak a katonai parancsnokság által kiküldendő cs. k. kormánybiztos jelenlétében lehetséges. Félreérthetetlenül előre vetítik a további egyházpolitika egész irányát a rendelet ama szavai, amelyek bejelentik, hogy a 4—4 superintendencia „célszerűbb” beosztása van tervbevéve a *katonai* kerületeknek megfelelően, és megígérik, hogy a superintendensek (értve a reformátusokat, akiket nem mozdítottak el), illetőleg az adminisztrátorok „a kormány részéről készséges támogatásra fognak találni mindazon javaslatokban, amelyek a protestáns egyháznak az államhoz való szorosabb odakapcsolódását⁶ (engeres Anschliessen) és állapotának javítását előzzák.”

A Haynau-rendelet tehát, mint látjuk, már előlegez egyfajta kényszer-államegyháziságot, amely felé kezdettől fogva irányul az ellenforradalmi abszolutizmus egész protestáns egyházpolitikája. Az ostromállapot megszűntetése után (1854. május 1.) Albrecht főherceg, a polgári és katonai főkormányzó, ugyanebben a vonalban maradt meg egy 1854. július 3-án kelt kultuszminiszteri rendelet kihirdetésével, amely, szintén hangoztatva ideiglenes voltát s kilátásba helyezve a végleges szabályozást, lényegileg csak annyi javulást hoz, hogy a helyi egyháztanácsok tartását kormánybiztos nélkül engedélyezi, de sem a helyi egyházközség nagy képviselote, sem semmiféle magasabb egyházszerkezeti gyűlés nem ülhet össze továbbra sem kormánybiztosok nélkül, akik itt már „landesfürstlicher Commissar”-oknak neveztetnek (a „Landesfürst” szó használatával élénken emlékeztetve a német protestáns államegyházi terminológiára!). Lelkészeket, tanítókat az egyházközségek választhatnak ugyan, de csak akkor, ha az illető személyek alkalmazásához a helytartósági osztály, fellebbezés esetén a kultuszminisztérium előzetesen hozzájárul — ez viszont csak az esetben történik meg, ha „politikai feddhetetlenségüket” kifogástalannak találják. Igen nevezetes aztán a rendeletnek az a végső kijelentése, amely szerint a protestáns lelkészi és világi vezetőknek az 1790—91. XXVI. t. c. 4. §-ában kilátásba helyezett kihallgatása „az egyházi ügyekben hozandó végleges legmagasabb döntés céljára (zum Zwecke der

⁶ Zimmermann: 87. l. közli a rendelet egész szövegét, amely más, tárgyunkra tartozó művekben (Bauhofer már fentebb említett névtelen, német és angol nyelvű egyháztörténete, továbbá *Kuzmány, Karl*: Urkundenbuch zum österreichisch-*evangelischen Kirchenrecht*, Wien 1856., *Borbis, Johannes*: *Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung* . . . Nördlingen, 1861. stb.) szintén megtalálható. Eredetileg megjelent: *Landesgesetzblatt für Ungarn* 1850. 5. szám. 29 sk. 1. Magyar szövege egyebek közt a Magyar Hírlap 1850. febr. 17. számában.

definitiven allerhöchsten Entscheidung ihrer kirchlichen Angelegenheiten)" még az 1854. év folyamán meg fog történni.⁷

Milyen magatartásra indította az abszolutizmus egyházpolitikájának ez a félreérthetetlen irányzata a magyarországi protestantizmust?

Egyáltalában nem egységes és nem következetesen határozott magatartásra. Nagyon mély belső okai voltak ennek. Ezeket teljes őszinteséggel feltárja *Pap Gábor* balatonudvari református lelkésznek (a fentebb említett „Vámosi” Pap István fiának egy keltezetlen, de mindenesetre 1854 november—1858 július között kelt levele, a Pesti Napló szerkesztőjéhez.⁸ Pap Gábor (1827—1895), aki akkor 30 év körüli fiatalember volt, még mint jogvégzett 21 éves ifjú (a teológiát csak később végezte el) fegyveresen részt vett a bécsi forradalomban, majd a szabadságharcban is; utána fogságot szenvedett, ahonnan csak betegségére tekintettel szabadult ki elég hamar; a kiegyezés után magasabb egyházi tisztségeket, utoljára superintendensséget viselt, közben országgyűlési képviselő volt. Átlagon felüli műveltségű ember, a helyzetkép, amelyet egyházáról ad, különös súllyal esik a latba :

„Én a protestantizmusnak nem ígérek hosszú jövőt Magyarországon. — Először azért nem, mert eltért eredeti irányától. Haladás a protestantizmus föladata, s nem csak nem halad, hanem inkább visszafelé megy. Ahelyett, hogy szabad röpdülést engedne a léleknek, dogmák bilincseibe zárja azt. Oly szektává változott, mely még *symbolicus* könyvei [= kötelező érvényű hitvallásai] alapján sem mozoghat szabadon, annál kevésbé bibliai alapon, s így nem hintheti el azon magasztos eszmék magvait, melyeket elhinteni van hivatva, s melyek kikelés esetén vetését képezhetnék egy szebb s boldogabb jövőnek. A protestantizmusnak nem annyira hittani, mint politikai jelentősége van. De ha a hit teréni szabad mozgása is lehetetlenítve van, hogyan eredményezhetne akkor

⁷ *Kuzmány* Urkundenbuch-ja közli a szöveget 352—353. l. és utána, *Borbis* i. m. 253—254. l. Más vonatkozásban is utalunk arra e dolgozat folyamán, de itt külön is rá kell mutatnunk, hogy a protestáns egyházi gyülekezési jogot tiltó vagy legalábbis erősen korlátozó rendelkezések az egész korszakon keresztül fennállanak ugyanakkor, amikor hasonló jellegű *katolikus* gyülekezésekre és társulásokra nézve semmiféle hasonló rendelkezés nincsen. A katolikus klérus ezt a kiváltságos lehetőséget a Lajtán innen és túl egyaránt bőségesen igénybe is veszi, nemcsak a szorosan vett egyházi keretek között, hanem széles társadalmi rétegeknek tüntetésszerű megmozgatásával is.

⁸ E négyéves időszak alatt a Pesti Napló szerkesztői elég sűrűn változtak, *Pap Gábor* levele azonban legvalószínűbben a vele hitsorsos Kemény Zsigmondhoz szólhatott. A levél nyomtatásban nem jelent meg, sajátkezű kéziratban őrzi *DL* (a Török Pál-gyűjteményben).

politikai haladást?... — Másodszor azért nem ígerek hosszú jövőt Magyarországnak a protestantizmusnak, mert belsejének és igazgatásformája átalakításában a papságnak egy része ki akarja küszöbölni azon világi elemet, mely hatalmas gátfalat képezett a protestáns egyházban a hierarchiai tendenciák ellen. Ha a papuralmi párt túlsúlyra vergődik, ha — mitől tartani lehet — fensőbb pártolásban részesül, akkor a protestantizmus lényegében lesz semmivé téve... Annál kevésbé engedhetem át magamat hiú ábrándoknak, mert ismerem — legalább vidékünkön — a papság nagy részét. Elaljasult az. Egy részét önérdék, a másikat félelem vezeti. Csak kevesen tudnak azon álláspontra fölverekedni, hol önzetlenül s rettentetlen lélekkel kell küzdeni az igazságért még akkor is, ha tudják, hogy küzdeniök díja vértanúi koszorú leend. Szolid tudományossággal is kevés pap bír... Főurait elveszté a protestantizmus. Az egyházak elszegényedtek s a papfizetés sok helyen oly silány, főleg vidékünkön, hogy a papoknak csaknem koldusként kell tengeniök”..... Ennek következtében, mondja, sok a selejtes elem köztük, képtelenek az önművelésre; „láthatatlan kezekkel működik a papi ármány”, amely a jelesebbek élől — főként ha azok szólni mernek „ott, ahol hallgatni bűn s kötelességről megfeledkezés” — elzárja a (csak viszonylag) jobb javadalmú eklézsiákba emelkedés útját.

„A papuralomra törekvő pártnak — folytatja Pap Gábor — egyházmegyénkben is vannak korifeusai! S mert szájok van, és mert a Haynau stb.-féle intézkedés sok félénk közpapot megdöbbsentett, a kislelkűeket hozzájuk csatlá a félelem...” „A magyar-honi protestantizmust — főleg a kálvinizmust — nem a katolicizmus emészti föl. Maga emészti föl ez önmagát... Jól ismerte a magyar-honi kálvinizmust azon katolikus egyháznagy,⁹ ki fölkérte a felséget: adjon minél több szabadalmat a kálvinistáknak, s ezek maguk fogják magukat megbuktatni.”

Ez a rendkívül őszinte, bizalmas — kiadásra eredetileg is aligha szánt — írás arról tanúskodik, hogy a magyar protestáns papságnak akkori legfiatalabb és legtanultabb tagjai nem néztek valami sok reménységgel a jövőbe. Sem anyagi, sem szellemi, sem erkölcsi téren nem érezték egyházukban elég ellenálló erőt az egyre világosabb körvonalakkal kibontakozó bécsi egyházpolitikával szemben. Ami különösen figyelemre méltó: az egyház legfőbb belső támaszának a *világiakat* tekintették s épp az csüggesztette el őket szerfölött, hogy a kormány ennek az elemnek — tehát túlnyomó-

⁹ Nem tudom, kire céloz; talán csak alaptalan szóbeszéd volt, de a helyzetre és a hangulatra mint ilyen is jellemző.

lag a birtokos köznemességnek — egyházi befolyását akarja a lehetőségig megbénítani, a papság jókora része pedig ezt *nem nézi* rossz szemmel, mert a világiak egyházi kormányon ülését eddig is tehernek érezte már maga fölött. Sinai szelleme tovább kísértett, több mint félszázad múltával is. Ezen a réven tehát nagyon is megvolt a lehetősége annak, hogy a bécsi egyházpolitika a legmagyarabb — kálvinista — papságban is híveket szerezzen magának, kivált, ha egyidejűleg kész annak nyomorúságos anyagi helyzetén is segíteni. Hogyne, amikor a Magyar Hírlap fentebb idézett: „Egy falusi lelkész”-e már 1850-ben így végzi a protestáns lelkészek anyagi helyzetét ismertető keserű sorait: „... a civilizált Európában alig van szánandóbb sors, hason karakterű hivatali testület a magyarországi protestáns papoknál. Az ország új organizációja remélteti velünk, hogy a magas kormány nem fogja elmellőzni kérésünket, figyelmét fordítandja arra, hogy a túlterheltség alatt végkép le ne roskadjunk, hanem állásunk javításával élhessünk is, adózhassunk is.”

Hogy a belső meghasonlás, az államegyháziság és a rendezetlen autonómia lehetőségei közt való ide-oda hányódás milyen méreteket öltött az akkori magyarországi protestánsok között, azt Pap Gábor nyilvánosságra nem került levelénél is élesebben mutatja a Pesti Napló 1851. február 12-i számának egy ☉ jegyű vezércikke „A magyarhoni protestáns iskolák autonómiája” címmel. A protestáns körökben jókora megdöbbenést keltett cikk szerzőjéről akkor még a legkevesebben is alig sejtették s egészen hitelesen csak 75 év múlva derült ki, hogy azonos volt a Pap Gábornál másfél évvel idősebb *Révész Imre*, akkor balmazújvárosi református lelkészszel, a történettudóssal.¹⁰ Ő, akiből néhány év múlva a magyar protestáns egyházi autonómiának az *iskolákéval együtt* olyan elfogult, kemény és elszánt védelmezője lett (s maradt azután egész további életében) ekkoriban — még nem is csak ezen egy alkalommal nyilvánítván ezt a nézetét — így beszélt: „Miért támaszkodnánk iskoláink autonómiájára akkor, midőn annak alapja, országunk autonómiája semmivé lőn?” Az 1790—91. XXVI. t. c. 5. §-a (a protestáns iskolák autonómiájáról szóló, bár az állam egységes tanügyi irányítását fenntartani kívánó rendelkezés) *Révész* szerint „már csak homokhalom.” „Az újabb idők józan műveltsége — folytatja tovább — ... visszavonhatatlanul kimondá már azon igazságot, hogy a nevelés és tanítás intézéséhez sokkal több joga van a státusnak, mint az egyháznak...” „Különböztessük meg jól egyházunk autonómiáját iskoláink autonómiájától. Amazt védel-

¹⁰ Lásd *tőlem*: *Révész Imre élete 1826—1881*. Debrecen, 1926. 129—130. f.

mezzük, ha kell, és tartsuk fenn minden áron, mert annak élni kell mindaddig, míg vallásunk él; emeből pedig nyugodtan adjuk áldozatul mindazt, mit tőlünk a kor művelődési iránya s [az] idők fordulata kíván, s gondolkozunk arról, hogy a kormány által elibünk szabott körben, miképen alakíthatjuk át s tarthatjuk fenn tanodáinkat úgy, hogy azok az idők és nemzetünk érdekeihez képest kellő eredményeket szüljenek." Ez ellen a felfogás ellen egy másik áljegyű szerző (a szövegből kitűnik, hogy körülbelül lutheránus vallású világi ember, esetleg éppen maga az alább sokszor említendő Zsedényi Ede) a február 24—25-i számokban az akkori körülményekhez képest egészen élesnek mondható polémiát kezdett. Kifejtette, hogy „a *protestánsok autonómiája a társadalom autonómiája*”, és ebbe az iskola is beletartozik, mert „ha az egyház tűzi ki az egyetemes emberségi célokat, ő fog jól nevelni, s jobban mint az állam, mely valamely különbségnek hódol. Mert ha az egyház nevezete alatt a társadalom, mint *cselekvő, haladó emberi-ég* foglaltatnék, ellenben az állam inkább egyoldalú hatalom, mintsem a társadalom jog- és erkölcszerű kifejezése volna: akkor kétségen kívül az egyház egyesítené a társadalom óhajtságait és reményeit.” (Merész célzás a Thun-féle germanizáló és a katolicizmus túlsúlyát biztosító iskolapolitikára!)

Mély szakadék mutatkozik meg ebben a szóváltásban: az általános kulturális haladás vágya és a magyar nemzeti jellemű protestantizmushoz való ragaszkodás között. Éppen a fiatal nemzedék igen világosan látja, hogy a protestáns iskolák színvonalát emelni kell, ennek anyagi feltételeit azonban autonóm hatáskörben nem reméli biztosíthatónak, s ezért nem lát más kiutat, mint az államra való hagyatkozást. A másik oldalról a fejlettebb pedagógiai és didaktikai színvonalú, de katolizáló és germanizáló Thun-rendszerrel szemben a jogos nemzeti és vallási bizalmatlanság szólal meg. Evvel azonban a Révésszel polemizáló névtelen cikkíró úgy jár, mint aki az ördögöt Belzebubbal akarta kiűzni, mert annak bizonyosságául, hogy a protestánsoknak mennyire féltett kincsük az egyházzal együtt iskolai autonómiájuk is, a protestáns vezetőknek az 1848. szeptemberi miniszteri értekezleten tanúsított „autonómia-védő” magatartását hozza fel (elhallgatva természetesen ennek a magatartásnak, mint láttuk, nagyon is kétértelmű voltát), s *ezt azután egy túl-ügyes fordulattal a magyarországi protestánsok forradalmi magatartásának tagadására használja fel.* „S találkoztak rágalmazók — úgymond — kik a protestáns autonómiát bírság fejében [azaz: büntetésül, megtorlásul] elveszettnek kiáltották ki, mert a protestánsok, nem tudom, miben segítették a forradalmat: holott ők törvényes gyűlésökön inkább visszavonultak az akkori kormány-

tól — mi az akkori viszonyok közt és személyiségek előtt valóban figyelemre méltó viselet”. Vagyis tehát: ne nyúljon senki a mi egyházi és iskolai autonómiánkhoz, hiszen nem vagyunk mi forradalmárok, megmutattuk 1848-ban is! Ez a hang a későbbiek során is újra meg újra meg fog szólalni, bizonyságául annak, hogy amikor a magyar protestantizmus majd a legélesebben szembekerül is az abszolút államhatalommal, *akkor sem tud fenntartás nélkül odaállani 48 és a forradalom mellé, sőt esetenként forradalomellenességének bizonygatására is kiváló gondot fordít.*

Ezzel a kínos belső megoszottsággal szemben, úgy látszott, nem lesz nehéz dolga az abszolutisztikus államhatalomnak, amikor a maga célját keresztül akarja vinni. Annál kevésbé látszott ez nehéznek, mert arra is megvolt a kilátás, hogy megvalósítható lesz Dessewffy 1849-i javaslatának a „divide et vincis” elv alkalmazására vonatkozó része is: a nemzetiségi ellentétek kihasználása. A német evangélikus polgári (egy vékony rétegében nemességet is szerzett) elem — kivált a Szepességben — egészen véve most sem volt hajlandó feladni a magyarsággal való szolidaritását, melyet már 1848—49-ben, sőt a régebbi időkben is megbizonyított; a forradalom megismétlődésének gondolatától ez is riadozott ugyan, éppúgy, mint a magyar nemesség és polgárság, ám a Bach-rendszer gazdasági és egyéb okokból éppoly nyomasztónak érezte, mint ezek. De a szlovák evangélikusságban, főként az északnyugati Felvidéken, már más volt a helyzet.

A szlovák nemzetiségi törekvéseknek — amelyeknek jogosultságát az átlagos magyar nemesi és polgári közvélemény 1848 után még kevésbé volt hajlandó elismerni, mint 1848 előtt — társadalmi-gazdasági, politikai és ideológiai téren egyaránt kiváló vezetői kerültek ki a lutheránus papságból, kezdve magán a nagy Kollár Jánoson, (rajta kívül Chalupka János, Hodzsa Mihály, Miloszláv, Hurban József, Miloszláv). Egyházi kérdésekben azonban ekkor már valamennyinek a hatását felülmúlta a szlovák nép és lutheránus papság között a *Kuzmány Károlyé*. Ez a nagytehetségű és sokoldalú pap, költő és tudós (1806—1866) lelkesedéssel állott ki népének igaza mellett mind egyházi, mind politikai vonalon — ugyanakkor azonban az igaz ügyet reakciós úton és eszközökkel akarta célhoz segíteni. 1848-ban még ő is örömmel üdvözölte ugyan a március—áprilisi nagy demokratikus vívmányokat, de amikor azt kellett tapasztalnia, hogy a magyar átalakulás nemesi vezetői továbbra sem tanúsítanak kellő megértést a szlovák nép igazságos követeléseiről, szembefordult a magyar forradalommal és *csak* az osztrák császári hatalomra támaszkodva remélte elérni a viszonylagos szlovák nemzetiségi önállóságot, a különálló egyházi, kulturális és — amennyire az össz-

birodalom keretei megengedik, — területi szervezkedést. Ebben, több papi és nem-papi szlovák vezetővel együtt, végzetesen tévedt, s tévedését súlyosbította azzal, hogy a magyar forradalom és szabadságharc ügye ellen való fellépésében nem is pusztán csak a népe iránti önzetlen szeretettől vezette magát.¹¹ Egyházi téren az államhoz való legszorosabb csatlakozásnak volt a híve elméletben is, gyakorlatban is. Elszántan ellenezte a „szabad egyház szabad államban” gondolatát. Szerinte abból, hogy az állam egy vallásközösséget felvett a maga kebelébe, már szükségképpen következik, hogy az egyház rendje fölött az állam a maga felügyeletét ne csak negatív, hanem pozitív formában is gyakorolja. „Az állam részéről való egyházfelügyeletnek eszerint egyik főtárgya: az egyházi rendtartás felállítása és annak az egyházkormányzó szervek útján való kezelése (ein Hauptgegenstand der Aufsicht über Kirche von Seite des Staates: die Aufstellung der kirchlichen Ordnung und deren Handhabung durch die kirchenregimentlichen Organe).”¹²

¹¹ Lásd *Steier Lajos*: A tót nemzetiségi kérdés 1848—49-ben, I. és II. Bp. 1937. (Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. A „Magyarország újkori történetének forrásai” c. sorozatban) Az I. 19. 397. 530., 621., sk. lapjain és a II. 241. l. (Okmánytár) száma alatt közölve vannak az adatok a szabadságharc alatti magyarelles denuncians és kémtevékenységéről. Az utóbbiért a számlát is benyújtotta, nemcsak úgy, hogy „felmerült költségei megtérítését” kérte, hanem úgy is, hogy besztercebányai felkészől kinevezette magát 1849 októberében a bécsi protestáns teológiai intézet tanárává. Nem volt egyébként személyében magyargyűlölő; széleskörű tanultságáért egyes magyar protestáns vezetők is becsülték, ő viszont a magyar irodalmat és költészetet elég jól ismerte (amikor Károly nevű fia Newyorkba készült, az volt a kívánsága, hogy a fiú, aki szintén tudott magyarul, vigye magával „Himfy Szerelmeit” és ebből ismertesse ott a magyar irodalmat, természetesen a szlovákkal és a némettel együtt. Így írja ezt Török Pálnak, akivel bizalmas viszonyban volt, egy német nyelvű levelében Bécsből 1855. december 7-én DL). De a pánszláv eszme — ausztrósláv változatában — kétségtelenül hatalma alatt tartotta; amellet, hogy az osztrák császári abszolútizmust haláláig készségesen kiszolgálta, még az orosz cártól is fogadott el rendeleteket. Kuzmányhoz egyébként lásd Pavel *Bujnák* monográfiáját (Dr. Karol Kuzmány Život a dielo. Lipt. Sv. Mikuláš. 1927.) — valamint az ő és Kollár németországi tanulmányaira s onnan felvett hatásaira a következő, eddig publikálatlan értékes adatokat feltáró következő dolgozatokat: *Feyl, Othmar*: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena, — és ennek kiegészítéséül *ua. szerzőtől*: Exkurse zur Geschichte der südeuropäischen Beziehungen der Universität Jena. — Mind a két dolgozat a „Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller-Universität Jena” c. folyóirat 1953/54., ill. 1954/55. évfolyamában, és onnan knyban is, Jena 1954., ill. 1955.

¹² *Kuzmány, Karl*: Lehrbuch des allgemeinen und österreichischen evangelisch-protestantischen Kirchenrechtes, mit einer kurzen Einleitung in die praktische Theologie der evangelischen Kirche augsburgischer und helvetischer Confession. Wien 1855. (Az ehhez csatlakozó, fentebb már említett „Urkundenbuch”-hal együtt fő tudományos műve). 403—404. l.

Vagyis az ő véleménye szerint az államnak abból a jogából, hogy felügyel az egyházra, már az is következik, hogy befolyásolja annak szervezeti alakulását és életét (mert nemcsak negatív a felügyelet, azaz az államra nézve károsat gátló, hanem pozitív is, azaz az államra nézve hasznosat tetteleg előmozdító). Ez lényegében megint csak a német lutheránus államegyházi gondolat, abban a változatában, amelyet Kuzmány az adott helyzetben legelőnyösebbnek, de elvileg is legindokoltabbnak tart egy nagy katolikus többségű összbirodalomban élő lutheránus egyház számára: ti. az *episcopalis* rendszerben. Kuzmány föltétlen híve a püspöki egyházkormányzásnak és föltétlenül elveti a presbiteri rendszert, mind eredeti, nyugati formájában (az angliai és a magyar puritanizmust a legélesebb szavakkal elítéli), mind pedig képzelt magyarországi formájában. Ez utóbbit természetesen főként azért is utasítja el, mert jól látja, hogy „presbiteri” álarc alatt tulajdonképpen a sovíniszta magyar nemesség ragadta magához a főhatalmat mind a két magyarországi protestáns egyházban, tehát a lutheránusban is. Másfél évvel halála előtt, elkeseredve a protestáns pátensharcban való alulmaradása miatt, minden tartózkodás nélkül, szenvedélyesen fejezte ki a magyar közönség számára is (a Pesti Naplóba beküldött nyilatkozatában)¹³ életének és működésének mozgató eszméit az addig mégiscsak megfontoltabban nyilatkozgató szlovák vezérember: az, amit a protestáns pátenis ellen harcolók hirdettek, „istentelen autonómia”, mondja, amely a magyarizálás és a kálvinizálás útja a lutheránus szlovákok számára. „Megutáltuk már mi végképen azon protestantizmust és azon autonómiát, mely . . . alatt romlásnak indult s romlik a keresztyén hit, a keresztyén lelkiismeretesség, a keresztyén békesség; miután ezen protestantizmus s ezen autonómia nem Isten országával gondol, hanem politikai hatalommal, s bitor önkénnyel a gyűlésekben, a templomokban s az iskolákban a népet csalással és áruhással önkényének járma alá vetvén, s hallatlan durvasággal üldöztvén egyházunknak s nemzetünknek legtisztesb s legérdemesb férfiai: oly autonómia ez, mely alatt vész s el fog veszni az igazhitű evangélika lutherána egyház.” Az ilyen, sok tekintetben jogos keserűséget viszont a magyar protestáns vezetők nagy többsége sem az egész, itt tárgyalt évtizedben, sem később nem volt képes megérteni, mert a megértés útját elzárta előlük nemcsak Kuzmány-nak és híveinek a gyűlölt császári hatalomra való elvakult támaszkodása, hanem a sovíniszta magyar elvakultság

¹³ Átveszi teljes szövegében, csak egypár enyhén csipkelődő szerkesztői megjegyzéssel, a PEIL 1865 ápr. 9-i száma. A nyilatkozat kelte: Turócszentmárton, 1865. március 13.

is, amely a legjogosultabb szlovák törekvésekben is csak „nemzeti-ség szent címét bitorló cudar szeparatizmust” látott, ugyanakkor pedig mint a világ legjobban magától értetődő dolgát hirdette: „ne feledjük, hogy . . . a protestáns egyház mindenütt a nemzeti ügygel szövetkezve annak kifejlődését és alakulását követte, különösen pedig hazánkban az egyházszerkezet tökéletes hasonmása volt a megyei rendszernek, védbástyája az önkormányzati szabadságnak az abszolutizmus inváziói ellen!”¹⁴ Ezt persze így már csak 1867-ben lehetett a nyilvánosság előtt elmondani — ámde a magyar protestáns közvéleményben az egész Bach-korszak alatt is ez volt az uralkodó felfogás: amihez föltétlen joga van a magyarnak, mint egyedüli „történelmi” nemzetnek és „államfenntartó” fajnak, ahhoz a nemzetiségek mint egyéb, úgy egyházi téren sem formálhatnak igényt, az ő részükről az „autonómia” követelése csak akkor nem veszedelmes, hogyha az a magyar vármegyei és protestáns egyházi autonómiába való föltétlen betagolódással együtt jár.

Bécs a szlovák kérdéssel szemben a Bach-korszakban is folytatta azt a kétszínű magatartását, amelyet 1848—49-ben s már előzőleg is tanúsított. Egyfelől éberen őrködött, hogy a szlovák nemzeti követelések ne veszélyeztessék az összbirodalmi politika abszolutisztikus irányvonalát és centralisztikus célkitűzéseit, a szlovák parasztságban pedig ne lobbanjanak újra lángra sorsának a jobbágyfelszabadításon is túlmenő, radikális javítását célzó vágyak és remények, amelyeket főként Hurban politikai és fegyveres tevékenysége szított fel a szabadságharc alatt. Másfelől azonban: a *magyarsággal* szemben most is állandóan egyik ütőkártyaként tartotta kezében a szlovák kérdést, s különféle kisebb kedvezésekkel és főként ígéretekkkel rajta volt, hogy a szlovák értelmiségnek és parasztságnak még azt a nagyobbik részét is szembeállítsa a magyarsággal, amelyik a szabadságharc alatt úgy látta és tettekkkel is megmutatta, hogy a külön szlovák igények ideiglenes félretételével a magyar ügy oldalán van a helye, tehát az országos és európai haladás oldalán, szemben az osztrák és európai reakcióval. Az osztrák kormánycélnak egyik alkalmas útja- és módjaként kínálkozott a protestáns *egyházi* ügyek kihasználása: támogatni a szlovák lutheránus papságban régóta meglevő ellentétet a magyar nemesi (bár sok esetben szlovák eredetű) világi egyházvezetőkkel szemben, és ugyanakkor papság és nép előtt megcsillantani annak reményét, hogy az összbirodalmi államegyházi átszervezés *anyagilag* nagyot fog könnyíteni a papságnak rendszerint igen szegényes állapotán és az egyháznak is adózó hívek terhein, egyben pedig biztosítani

¹⁴ PEIL 1867. május 6. Ballagi Mór (a szerkesztő) vezércikke.

fogja a magyar nemesi elem egyházi befolyásának kiküszöbölését, az önálló szlovák egyházvezetést.¹⁵ Ez utóbbi lehetőség iránt a szlovák papság egy része azért is kiválóan fogékony volt, mert még élénken élt bennük az emléke a 40-es évek elején megindult protestáns unió-mozgalomnak,¹⁶ amely a szlovák lutheranizmus papi vezetői között épp a legértékesebbekben keserű szájízt hagyott: vallási és politikai okokból egyformán visszautasították, mert nem ok nélkül tartottak az unió esetére a *kálvinista majorizálástól* (amivel szemben, noha ők maguk is eleinte legnagyobbbrészt racionalisták, majd később herder—friesi hatások alá került romantikus idealisták voltak, visszahúzódtak a „lutheri ortodoxia” védőbástyájába) — arra a feltevésre pedig még több okuk volt, hogy tulajdonképpen az egész unió-mozgalom egyik főmozgatója a rosszul titkolt elmagyarosítási cél, megint csak a kálvinista többség segítségével. Bécs nem helytelenül fogta fel tehát a dolgot úgy, hogy a szlovákság megnyerésére, folyton fel-felduzzadó nemzetiségi és szociális elégedetlenségének legalkalmasabb, aránylag legkevesebb anyagi áldozattal és politikai kockázattal járó levezető csatornájául a protestáns egyházi rendezést kell felhasználni. Ezért tartotta meg kegyeiben Hurbant: nem bízott ugyan benne és rendőrileg ellenőriztette, mert hiába volt császári ezredes a szabadságharc alatt, radikális parasztpolitikáját, „kommunizmus”-nak emlegetett zavaros szociális propagandáját nem tudták elfelejteni és megbocsátani nemcsak a magyar ókonzervatívok (akik ezt már a szabadságharc folyamán felpanaszolták), hanem a kormány maga sem — viszont azonban el sem ejtették, hogy adandó alkalommal a magyarok ellen mindig kéznél legyen, s Kuzmány halála után egy rövid időre még superintendensségre is juthatott Bécs jóvoltából. Főként azonban Kuzmányval voltak a kormánynak nagy tervei: nemcsak szlovák egyházi és népi körben akarták felhasználni, hanem az egész magyarországi protestáns egyházi átszervezésben is, főként az új egyházszervezet

¹⁵ *Karner Antal*, a győri katolikus püspök már 1849 első napjaiban ilyen értelmű tanácsokat ad a Windischgrätz felszólítására készített emlékiratában (*Andics II.* 279. sk. l.). A forradalom egész „ódiumát” siet a protestánsokra, elsősorban a reformátusokra tolni s nyomatékosan ajánlja a lutheránusok közt mutakozó nemzetiségi szakadásnak az ellenforradalom érdekében való kiaknázását.

¹⁶ Ennek a témának sincs mind a mai napig megfelelő volumenű s egyházi és nacionalista elfogultságtól mentes feldolgozása. *Rácz Kálmán*: Unió-törekvések a 40-es években, *Protestáns Szemle* 1897. és *Patay Pál*: Magyar protestáns unió, Bp. 1918. a tényanyagnak is csak egy kisebb részéről adnak tájékoztatást. A *Fáy András*, *Székács József*, *Kollár J.* és *Hurban J. M.* életével és működésével foglalkozó elég terjedelmes magyar és szlovák nyelvű irodalomban az unió-mozgalomról is bőven esik szó. Tágabb politikai összefüggéseket láss a kérdéshez *Kosáry Domokos*nál: A Pesti Hírlap nacionalizmusa, *Századok* 1943.

kidolgozásában¹⁷ igen jelentős szerepet szántak neki, széleskörű szaktudására tekintettel. Még Kollár János közreműködését is igénybe vette ily irányban a kormány, ő ugyanis élete utolsó éveiben (1849—1852) a bécsi egyetem tanára volt.

Az ilyen kérdésekben jól értesült Bauhofer György beszéli el említett kéziratok művében (a 11. lapon), hogy a legnagyobb rész Kuzmány által kidolgozott s a monarchia összes protestánsainak szánt egyházszervezet már 1850-ben készen volt, sőt ki volt nyomtatva és küszöbön állt megjelentetése (amit különben Bauhofer már többször említett egyháztörténelmi művének utolsó lapjairól is tudunk), amidőn Thun egy napon Kuzmány-t — aki már az egyházalkotmány-oktrojálás részleteit készült vele megbeszélni — igen rossz hangulatban fogadta. Dühösen vágta oda az asztalra a tervezetet s kijelentette: „Most már aztán csak maradjanak meg a magyarországi protestánsok tovább is a maguk fertőjében (in ihrem Schlamme) — ha ők nem akarják, hogy segítsünk rajtuk, én ugyan egy ujjal sem nyúlok többet a dologhoz.”

Thunt ugyanis, éppúgy mint Kuzmány-t, meglepetésként érte s ennél fogva alaposan felbosszantotta az, hogy a magyar protestáns vezetők, a világiak is, a Haynau-féle rendelettel dacolva és a rémuralom legnehezebb hónapjaitól sem megfélemlítve, meg mertek mozdulni, és a Habsburg-abszolutizmus egyházi erőszaka ellen — a Habsburg-ház egyik tagjánál kerestek oltalmat, mégpedig a legközelebbi célt, az egyházalkotmány-oktrojálás elhárítását illetően sikerrel. Ez Mária Dorottya főhercegnő volt, József nádor özvegye, aki szülőföldjének, a protestáns Württembergnek pietisztikus szellemében évtizedeken át komoly erkölcsi és anyagi támogatásban részesítette *mindkét* magyar protestáns egyházat és azoknak pesti és budai vezetőembereit — különösképpen az általa leginkább kedvelt „udvari papját”, Bauhofert.¹⁸ — Emiatt és általában magyarbarátsága miatt a bécsi udvari körök sohasem néztek rá jó szemmel s férje halála után (1847) Bécsbe költöztették, hogy szem előtt legyen. Még forradalompartolással, titkos politikai csel-szövényekkel is gyanúsították, pedig ilyesmi igazán távol állott tőle. Az azonban bizonyos, hogy kedves egyházi embereivel özvegye alatt is fenntartotta a vallásos kapcsolatot, el tudott látogatni Magyarországra is; viszont az udvarban is akadtak olyan kevésbé gyanakvó és fanatikus egyének, akik nemcsak a férje emlékéért és

¹⁷ Berzeviczy I. Bp. 1922. 126. l.

¹⁸ Lásd Payr Sándor: Mária Dorottya nádorasszony. Egykorú napló és levelek tükrében. Protestáns Szemle 1908, és kny. Bp. 1908. — Ugyanő: Bauhofer György lelkési naplója, Protestáns Szemle 1907.

tisztes egyéni jelleméért, hanem azért is megbecsülték, mert a magyarországi viszonyokban némely szempontból jól tájékozott volt, s éppen a vallási kérdésben lehetetlen volt figyelmen kívül hagyni tájékozottságát. Maga a fiatal császár is tudta ezt és tisztelettel bánt vele.

Mária Dorottya közvetítésével még 1850 decemberében bejutott egy lutheránus deputáció (az ún. „bányai” superintendentiáé, amelyhez Buda és Pest lutheránussága is tartozott) papok és előkelő világiak vezetésével a császár elé és a fő kormányférfiakhoz. Főképp a Haynau-féle rendelet sérelmes voltát panaszolták fel és azt hangoztatták, hogy a protestánsok egyházalkotmányi ügyeiben nem lehet „róluk nélkülük” dönten. A küldöttség egyik legtekintélyesebb világi tagja és vezetője, Tihanyi Ferencz, a „temesi gróf”, a szemés fültnú Bauhofer szerint magyarul mondta meg Ferenc Józsefnek (aki ezt állítólag meg is értette): „*Felséges uram, vallást oktroizolni nem lehet.*”¹⁹ Bauhofer viszont az őket nem barátságosan fogadók Schwarzenberg miniszterelnök előtt nemcsak a protestáns egyházak közjogi helyzetét fejtette ki, hanem arra is alkalmat talált, hogy a magyarországi protestantizmust „megvédelmezze ama szemrehányás ellen, mintha előmozdította volna a legutóbbi felkelést (gegen den Vorwurf der Förderung des letzten Aufstandes zu vertheidigen) és appelláljon az általános igazságérzetre, amely szerint az *egészet* nem lehet felelőssé tenni egyesek hibájáért.” (Kézirat 17. lap.) De már ez alkalommal hangot adtak a protestánsok amiatti elkeseredésüknek is — amit aztán elsősorban éppen maga Mária Dorottya méltányolt és tolmácsolt —, hogy ugyanakkor, amikor az ő egyházaikat katonai paranesszóval akarják „a jó útra” terelni és rendőri felügyelet alá helyezik: a katolikus egyház egyre jobban kivonja magát az állami felügyelet alól, egyre jobban kezd kialakulni a monarchiában egy kettős — pápa-császári — hatalom rendszere, s ennek következtében az ultramontán papi mohóság egyre vakmerőbben követ el, állami szervek hallgatóságos, sőt olykor kimondott támogatásában is részesülve, olyan sérelmes cselekedeteket, amelyek a régi ellenreformációs idők emlékét idézik vissza.

Ez csakugyan így is volt, és ez volt az *egyik* körülmény, amelynek jelentőségét a kormány nem mérte föl eléggé, amikor a protestáns egyházak rendszabályozását Kuzmány-ék elgondolásai szerint nagyhamar keresztülvihetőnek képzelte. Bár az önkényuralom elején még szó sem volt arról, hogy a protestánsok sérelmi panaszai bizonyos „nemzeti ellenállás” jellegét is, több-kevesebb nyíltsággal, magukra öltsek — hiszen, mint az előbb láttuk s majd alább is látni

¹⁹ Így, magyarul jegyzi fel Bauhofer is a kéziratos művében.

fogjuk, nagyon is „gutgesinnt” voltuk bizonyítására vetették a súlyt! —, azonban a katolikus reakció szembeszökő tényeivel szemben még a legfélénekbb vagy legcsászáríbb érzelmű protestánsok sem voltak hajlandók a hallgatásra. Papoknak a hívek bizalmát, világiaknak a papok velük való szolidaritását — amely különben sem állott valami erős lábon — lehetetlen volt kockáztatniok ázzal, hogy hallgatagon tudomásul vesznek oly tényeket, minő pl. az, hogy Thun iskolareformja a gyakorlati végrehajtás során a protestáns közép- és főiskolák egész sorát kárhóztatta megszűnésre vagy legalábbis ideiglenes szünetelésre, a nyilvánossági jog elvesztésére, visszafejlődésre (ugyanakkor, amikor a katolikus iskolákkal az általános tanügyi reform bevezetése során a legkíméletesebben bánt, sőt amint már láttuk, katolikus papi személyeket protestáns iskolák felügyeletével kívánt volna megbízni) — hogy a vegyes-házasságokból született gyermekek katolikus valláskényszere érdekében az ún. „reverzális-hajjsza” újból elkezdődött (miután a 40-es évek liberális közvéleményének állásfoglalása folytán 1848-ig már elcsendesedett) — hogy protestánsná lett volt katolikus papokat nemcsak egyébként üldöztek, hanem házasságkötésüket is akadályozták s az ilyen házasságkötést megáldó protestáns papot hatósági eljárás, alá vonták — hogy a Brit és Külföldi Bibliatársulat pesti raktárát 18 750 bibliapéldánnyal, előbb politikai indokolással (külföldről becsempészett forradalmi röpiratokat kerestek köztük), majd gazdaságival (ez a bibliaárúsítás a hazai könyvkereskedők érdekeit sérti!) zárolták, lefoglalták, végül a Társulat ügynökét kényszerítették, hogy a példányokat szállítsa ki az országból — hogy a skót reformátusok ún. „szabad egyház”-ának zsidó-misszióval foglalkozó két, Pesten működő lelkészét, Smith Róbertet és Wingate Vilmost, külföldi Habsburg-ellenes propaganda gyanúja miatt, az országból télvíz idején családostól kiutasították stb. Bauhofer, aki mindezekben nem alaptalanul sejtette a jesusiták kezét, még egy olyan dologról is beszámol, amit maga is hihetetlennek mond, de mégis erősen állítja, hogy való: *a kormány egyes protestáns superintendens-adminisztrátori állások betöltésénél katolikus püspökök véleményét kérte ki*, amely alkalommal azután az egyik püspök írásban jelentette ki állítólag, hogy „minden protestáns prédikátor, már mint ilyen, forradalmi elvet vall”, tehát csak arról lehet szó, melyik jelenti a szóbajöheto egyének közül a *kisebbik* rosszat! (Kézirat 42. lap.)

Mindez még jóval a konkordátum megkötése előtt történt, de akkor, amikor már a konkordátumos egyházpolitika kibontakozását világosan lehetett látni s nem kellett nagy képzelőerő annak felméréséhez, hogy a konkordátumra támaszkodva a magyar-

országi ultramontán reakció még többet fog merészlni a protestánsokkal szemben, mint amennyit addig merészelt. Nem csoda, hogy a dolgok ilyen fejlődése az összmonarchia legerősebb magyarországi protestáns híveit is aggasztotta. Maga Kuzmány kénytelen volt elismerni: „Nem tagadjuk, de okunk sincsen tagadni, hogy mindenestre fennforog a katolicizmus javára bizonyos kedvezményezés (eine gewisse Begünstigung) a protestánsokkal szemben, vagy legalábbis állandóan ébrentartott figyelem a katolikus érdekekre akkor, amikor arról van szó, hogy a protestánsok jogokat és jogkiterjesztést kapjanak.”²⁰ A protestáns nyugtalankodást a kormány részéről újra meg újra azzal óhajtották levezetni, hogy rámutattak: a birodalomban vallásszabadság van, s a katolikus egyház „szabadságának” biztosítása a legerősebb garancia arra, hogy a többi elismert vallásfelekezet is békén élvezheti a maga szabadságát. A hivatalos Wiener Zeitung a konkordátum kihirdetése alkalmával így formulázta ezt: „Akkor, amikor a császári állam a katolikus egyház jogait ennyire fenttartás nélkül (rückhaltslos) elismeri, ebben már benne van a biztos garancia az államban lévő minden többi vallási közösség jogai számára is.”²¹ Ezt a véleményt visszhangozta *Hornyánszky Viktor* is, a különben érdemes pesti protestáns író és lapkiadó, aki tevékenységét az állami protestáns egyházpolitika népszerűsítésének szolgálatába állította s fennen hirdette, hogy Ausztria európai nagyhatalmi pozíciójának egyik oszlopa éppen az a „magasztos igazságérzet”, amelyet az öt utolsó császár alatt protestáns alattvalóival szemben tanúsított.²² Ugyanennek a véleménynek adott kifejezést — de inkább már csak taktikából — a széppességi német lutheránus eredetű neves földrajztudós, *Hunfalvy János* is, amidőn Székács egy (alább idézendő magyar nyelvű) művének általa készített német fordításához egy utolsó fejezetet csatolt és ebben a konkordátumra célozva azt mondotta, hogy „ha a magas kormány célszerűnek tartotta az egyik egyháznak olyan jogokat biztosítani, aminőket az megelőzőleg nem bírt, akkor, ha csak nem akar önnönmagával ellentmondásba kerülni, nem vonhat meg egy másik egyháztól olyan jogokat, amelyeket ez az egyház kezdettől fogva bírt és gyakorolt.”²³ A meztelen valóság ezzel szemben az volt, hogy Thun kezdettől fogva — és minden lényeges kérdésben

²⁰ Idézi *Jacobson* i. m. (Über das österr. Concordat...) 127. l.

²¹ Idézi *Jacobson* i. m. 103. l.

²² *Hornyánszky, Viktor*: Die Evangelische Kirche in Oesterreich, ihre Geschichte, Verfassung und Statistik... Pest, 1859. XXII.

²³ *Székács—Hunfalvy J.*: Unmassgebliche Ansichten über den Ministerial-Entwurf zu einer Kirchen-Coordination der Evangelischen beider Bekenntnisse in Ungarn... Pest, 1856. 99. l.

Bachhal egyetértve — készségesen és csaknem fenntartás nélkül szolgálta ki a katolikus érdekeket és teljesen rászolgált Grillparzernek, a nagy osztrák liberális költőnek, arra a szellemes csúfolódására, hogy a „Kultus- und Unterrichtsministerium”-ban a „Kultus” egészen agyoncsapta az „Unterricht”-et,²⁴

E dolgok miatt a magyarországi protestánsok nyugtalanzkodása — ismétlem, a leginkább „gutgesinnt”-eké is — állandó volt, s ez volt az *egyik* körülmény, ami miatt a bécsi kormány kénytelen volt az eredetileg elgondoltnál (a Kuzmány tervezte octroy-nál) hosszabb és körülményesebb utat keresni a protestáns ügy „rendezésére” — addig pedig hagyta őket a Haynau—Albrecht-féle provizorikus állapotban, ami természetesen egymagában is elég ok lett volna a nyugtalankodásra, még ha a katolikus túlkapások miatt nem kellett volna is folyvást panaszkodniok. Volt azonban egy *másik* körülmény is, ami a kormány céljának elérésében egyre nagyobb gátlást jelentett. Ez pedig az volt, hogy a kormány nem mérlegelte minden oldalról helyesen a protestáns papi és világ vezetők közti viszonyt. Azt jól tudta, hogy ez a viszony több mint félszáz év óta feszült és rendezetlen, és azt sem rosszul látta, hogy első-sorban a papi elem az, amely — a maga függő helyzetéből kikíváncozva — szívesen venné az egyházban az erősebb állami befolyást, persze annak előnyös anyagi következményeivel egyetemben. De akkor már súlyosan tévedt a kormány, amikor azt képzelte, hogy a világi vezetőknek hatalmi szóval történő félreállítását a protestáns papság *egésze* — tehát nemcsak a Béccsel tartó szlovákok — örömmel fogja üdvözölni. És még ennél is súlyosabb balfogás volt a világi vezetők félreállítását azzal indokolni, hogy főképpen az ő egyházon belüli politizálásuk és Ausztria-ellenességük sodorta a protestáns egyházakat forradalmi irányba.

Papok és világiak közt akármennyi volt a súrlódás : a helyzet lényegében mégis csak az volt, hogy egymásra voltak utalva. A nagy-és középbirtokos köznemesség s a csekélyszámú protestáns nagybirtokos arisztokrácia, egyéni világnézetében bármily távol állott egyháza dogmáitól s bármennyien eljutottak közülük a polgári materializmus egyik vagy másik válfajáig — a dolgozó nép „erkölcsi-cseinek” és főként „úrtiszteletének” ápolására továbbra is szükségesnek tartotta a vallást és az egyházat. Nem vehetjük merőben készpénznek — mert nemzetiségi szenvedély és vallási fanatizmus is beleszólott — a császárpárti szlovák papság elkeseredett nyilatkozatait a világi uraknak, különösen a tanultabbjának „egyháziat-

²⁴ „Höret ihr Herren und lasst euch sagen : Der Cultus hat den Unterricht erschlagen.” Idézi *Berzeviczy* I. 120. l.

lanságáról”, de annyi tény, hogy a nagyobbik részük a templomi istentiszteleteken távollétével tündökölt, többé-kevésbé materialista felfogását a társadalomban éppen nem titkolta — ellenben az egyházi gyűléseket annál szorgalmasabban látogatta, ha ott vezérszót vihetett. Ezt nemcsak olyan egyoldalúan szlovák és osztrák birodalmi állásponton állók látták így, aminő *Borbis János* volt, a magyarországi szlovák eredetű, de pályája legnagyobb részét külföldön megfutott lutheránus tanárember, aki ezeket az állapotokat a német protestáns külföld felé is megszélesítette egy fiatalkori művében.²⁵ Valójában a magyar protestáns lelkészek között is állandó volt emiatt a panasz: nem adnak a népnek az urak vallásosságában, erkölcsökben, ünnepszentelésben jó példát! Pedig tudhatnák, hogy „a vallástalan tolvaj ügyesebb és merészebb a vallásosnál, s . . . nincs annyi füle szeme gazdájának tisztjeinek, amennyivel a *lelkiesméret* rendelkezik, melynek ébrentartására, élénkítésére és munkássága emelésére rendelvék a vásár- és ünnepnapok. Következésképpen saját érdekében fekszik minden uraságnak óvakodni, hogy szolgáló személyzetének az egyháznak szentelt napok iránti tiszteletét s vele szívének hitbeni erősségét ne veszítse [így!], össze ne tépje.”²⁶ Ezeket a sorokat is egy másik elszánt eszázpárti szlovák lelkész írta le, de velük *mind a papság, mind a világiak között, nemzetiségi különbség nélkül, uralkodó közvéleményt fejezett ki, mindössze azzal a csekély eltéréssel, hogy az urak csak a papok részéről tartották kötelezőnek* (még ott sem túlságosan komolyan véve) a jó példa adását a „szolgáló személyzet” számára.

Minden hatalmi versengés közepett is megvolt hát ez a közös alap a társadalomszemléletben s a vallás társadalmi hatásának értékelésében papok és világiak között. Emellett pedig a papság a maga s az egyházi és iskolai intézmények anyagi érdekéből sem látta mellőzhetőnek a világi elemre támaszkodást. Lehetett ezen a téren egyébként akármennyi panasza az urak ellen — egyházi, iskolai tőkék „kölcsonképpen” felszedegetéséről már szólunk, de az urak egyházi és iskolai áldozatkészsége rendszerint máskülönbön sem állott arányban anyagi helyzetükkel — a dolog azért mégis csak úgy állt, mint az örökösen civakodó házaspárok között: nem bírnak egymással élni, de még kevésbé egymás nélkül. Az egyházközségek nagy többségében mégis csak jelentős tétele volt a költségvetésnek a földesúr-patrónus hozzájárulása valami formában, rendszerint inkább természetben, mint pénzben, az egyház és az iskola személyi

²⁵ *Borbis* i. m. 289. l.

²⁶ *Szeberényi János* (ifj.): *Eszmetörések a magyarhoni protestantizmus jelen stádiumán*. Pest, 1857. 16—17. l. — A kiemelés őtőlé való.

és dologi szükségleteihez, nem utolsó sorban éppen a lelkészi javadalomhoz. Még többet jelentettek összegyházi szempontból azok az adományok, hagyományok, alapítványok, amelyeket nagyvagyonú protestáns földesurak elvéve egyébként egyházi célokra is, de különösen és elsősorban a nagyobb protestáns *iskolák* fenntartására, hazai és külföldi tanulmányi ösztöndíjakra tettek. Törekvő, tehetséges szegény diákok számára nagyon sokat jelentettek a földesurak esetenkénti adakozásai is, de méginkább az, hogy közülük válogatták ki gyermekeik számára a házi nevelőket, ezeket gyakran hosszas külföldi tanulmányutakhoz segítették, majd professzorságra emelték, birtokaikon magasabb gazdasági és hasonló állásokban alkalmazták s mindezzel kétségtelenül hozzájárultak egy új világi értelmiségi réteg kialakulásához, amely tanulmányai és szélesebb látóköre révén valamennyire felébe tudott emelkedni a nemesi családokban még általános feudális világszemléletnek. Éppen ezért a lelkészi vezetők általában mind azon a véleményen voltak, amin Bauhofer: a világiaknak az egyházvezetésből való intézményes kiszorítása avval a következménnyel fog járni, hogy „a nagyszámú és befolyására féltékeny protestáns nemesség el fog idegenedni egyházunktól és lelkészeitől, amely és akik részben az ő segítségével tarthatók fenn, és a római katolikus egyházba számosan át fognak térni közülük.” (Kézirat II. l.) Székács a világiaknak ezt az egyházi fölényét sok túlzással és helytelen általánosítással, de mégis bizonyos történelmi tényekre támaszkodva, már a régi vallási üldözések idejére vezeti vissza, amikor lelkészek hiányában vagy akadályoztatásuk következtében „az előkelő nemes családok hívő és buzgó egyénei . . . nem lelkészi jogokat, hanem kötelességeket teljesítettek, a híveket buzdították, a szentírásból azoknak olvastak, a gyermekeket oktatták vagy kastélyaikban oktattatták; az ügyefogyottabb és szegényebb hitsorsosokat gyámolították, védelmezték és vigasztalták.” De ez, mondja, nemcsak a múltban volt így: „. . . sok templom, paplakás és iskola, jelenleg is előkelő hitsorsosunk földjein állanak; másutt a lelkészek és iskolatanítók eltartása, sok egyes gyülekezetek jó karban megmaradása, oly hitsorsosink bőkezűségétől és áldozati készségétől függ, hogy őket az elnökségi jogtól megfosztani vagy . . . abból bár csak részletesen [= részben, rész szerint] is kizárni, annyit tenne, mint a protestáns egyházat béke[?] és jóléte alapjaiban megrendíteni és egy személy, vagy egyes hivatalnokok miatt, az egész egyházat veszedelmeztetni.”²⁷ Bauhofer

²⁷ Székács József: Igénytelen vélemények a két evangéliumi egyház ügyeinek igazgatását tárgyzó miniszteri törvényjavaslat felett. Pest, 1856. 53. l. — A megkérdőjelezett szó kb. sajtóhiba „léte” h. De lehet az is, hogy „békéje” akkori rövidebb alakja.

pedig ehhez még azt a — társadalomtörténetileg különösen jellemző — kijelentést is hozzátette, hogy a világiak egyházi elnökösködése „*annál fontosabb kérdéssé lőn, mennél tekintélyesb és az egyház védelmét illetőleg, nyomatékossá volt valami nemtelen* [= nem nemes] *esperes vagy superintendens átellenében a megyei alispánnak vagy báró úrnak állambani helyzete és befolyása. Így lett az állam polgári szabadalmainál és az idő viszontagságainál fogva a protestáns egyházban az elnökségi kérdés nem annyira a hiú dicsőségnek, hanem inkább az egyház jobb és hatalmasabb védelmének kérdése, mely azon világi urak részéről, kik a műveltséggel az egyház iránti szeretetet egybekötötték, az előatyaktól öröklött szent kötelességnek érzetében követeltetett.*”²⁸

Súlyos vétevév volt tehát a kormány részéről az az elképzelés, hogy a világi uraknak a protestáns egyházban kialakult társadalmi-gazdasági befolyását, hatalmi helyzetét és fölényes tekintélyét, amely már akkor egy másfél-kétszázados fejlődésben gyökerezett, a papság csöndes helyeslésével egy-kettőre meg tudja szüntetni, vagy legalábbis úgy ellensúlyozhatja, hogy az lényegében ártalmatlanná válhatik. Éppen ellenkezőleg, az következett be, amit az óriási diplomatikus körültekintéssel dolgozó *Török Pál* — aki pedig a világiaktól általában véve nem volt egyházi téren elragadtatva és szívesen vette volna azok befolyásának korlátozását a készülő állami egyházrendezésben — nagyon világosan megmondott Thunnak: ő ugyan eredetileg nem volt barátja a „kettős elnökség” fenntartásának, de mégis kénytelen az adott helyzetben mellette foglalni állást, mert a Haynau-és Albrecht-féle rendeletek következtében „lélektanilag megmagyarázható, hogy mind a lelkészek, mind a világiak közül hangok és jogigények emelkedtek a két rendnek (Stände) az egyházkormányzatba való egyenlő befolyása érdekében”. Most az a helyzet, folytatja, hogy a világiak jogfosztottaknak érzik magukat, hierarchiát látnak kibontakozni, a lelkészek pedig félnek a világiak elkedvetlenedésétől, „és a maga egész száználmasságában látják azt a helyzetet, amely egy protestáns papuralommal együtt fog járni: ti. a nyomor uralmát (und die Miserarchie einer protestantischen Hierarchie in ihrer ganzen Erbärmlichkeit sehen)”.²⁹

²⁸ *Bauhofer György*: Az összpontosító fölv a protestáns egyház kormányzatában, s a világiak elnöksége a magyarhoni egyházban. Történelmi adatokkal megvilágítva. Pest, 1857. 15—16. l. — Bauhofer kiemelése.

²⁹ *Denkschrift über die wichtigsten Momente des Gesetzesentwurfes, über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse im Königreiche Ungarn etc.* Török Pálnak Thunhoz intézett kéziratoss memoranduma, kelt Bécsben, 1855. június 26. Kiadatlan. *DL*. A nagyfontosságú, 32 nagyfolió-lapra terjedő kéziraatra és Török Pál jellemzése az alábbiakban még többször visszatérünk.

A rendkívül finom szimatú Török Pálnak ezt az óvatos figyelmeztetését Thunék annál inkább fontolóra vehették volna, minél nyilvánvalóbb jelei mutatkoztak már 1850-től fogva annak, hogy a magyar arisztokrácia s a nagyjából vele tartó nagy- és közép-birtokú köznemesség nem fog egykönnyen beletörődni abba, hogy az új rendszerben nemcsak politikai, hanem társadalmi befolyása is háttérbe szorul — annak ellenére, hogy gazdasági túlsúlya többkevesebb töréssel ugyan, tovább is megmarad —, és ennek a befolyásnak a visszaszerzése végett minden rendelkezésre álló utat és módot meg fog kísérteni. *Erre pedig egyebek mellett természetesen kínálkozott a protestáns fő- és köznemések egyházi kiemelkedő pozíciójának felhasználása.* Előre lehetett volna látni a magyar viszonyok mélyebb ismeretében, hogy ha Bécs részéről a két „elem” szétválasztására s egymással szembeállítására kísérlet fog történni: a papság, a Bécs felé orientálódó szlovákok kivételével, tíz körömmel fog kapaszkodni, minden korábbi vélt és valódi sérelmet elfelejtve vagy félretéve, a világiakba, a világiak pedig éppúgy tíz körömmel fogják tartani és védeni az egyházban elfoglalt vezető helyeiket. Vagyis nem az fog történni, amitől Bécs a maga céljait előmozdító hatást várt: hogy a világiak *az egyháztól* fognak elidegenedni — hanem az, hogy a világiak *Béccsel* fognak szembefordulni, szegre akasztják egyidőre lojalitásukat és ellenforradalmiságuk szívesen viselt köpenyegét, s az ókonzervatívoktól szervezett „nemzeti ellenállás”-nak lesznek kétesértékű, de sok kellemetlenséget okozható bajnokai.

Hogy ez a helyzet akkorra, amikor a protestáns pátens kiadására Thun és tanácsadói hallatlan rövidlátása következtében sor került, már mennyire megérett volt, azt mi sem mutatja szemléletesebben, mint az egyik legnagyobb tekintélyű protestáns világinak, báró *Prónay Gábornak* a pátens ellen névtelenül kiadott röpirata.³⁰ Ez a különben igen sekélyes, közhelyektől hemzsegő írás, felületessége és reakciós politikai alapjainak miatt éppen nem volt alkalmas arra, amire szánva volt: a protestáns külföld tájékoztatására, de annál alkalmasabb annak illusztrálására, hogyan lehet egy szájból egyszerre hideget és meleget fújni. Egyfelől félreérthetetlenül kijelenti, hogy a 48-as törvényeket legnagyobbbrészt *kikényszerítették a kormánytól*, ezért „*restitutio in integrum*” esetén csak az 1847-i állapot tekinthető tökéletesen legális jogalapnak, mint minden egyéb, úgy a vallási kérdésben is — tehát őszerinte az 1848: XX. tc. sem legális úton jött létre! (33. l.) Másfelől ugyan-

³⁰ *Das k. k. Patent vom 1. September 1859 als Mystification des Protestantismus in Ungarn.* Hamburg, 1860.

akkor a legvehemensebben támadja „a bigottság megtestesülését”, Thunt és az egész kormányrendszert („Excellenciád, tudjuk, nagy vadász, de még a stájer alpokban sem lőtt akkora bakot, mint most Magyarországon” 30. l.), és röpirata végén nem is nagyon burkoltan céloz annak lehetőségére, hogy a törvényes eljáráók felretételén megbotránkozó protestánsok még — a hitükkel egyébként ellenkező — forradalmi ténre is léphetnek! (Ezt a pesti evangélikus esperesség 1859. november 15-i felségfeliratából idézi — itt rövidítve tolmácsoljuk a tekervényes, hosszú német mondatot.) Pedig hogy mennyire nem forradalmárok a magyar protestánsok — mondja —, arra bizonyosság az 1850-ben Mária Dorottyához benyújtott, védelmet kérő folyamodványuk is, amelyet teljes szövegében közöl (és amelynek elkészítésben az alapfogalmazvány valószínű szerzőjével, Bauhoferrel együtt őneki is része volt a Bauhofer-kézirat szerint.)³¹ Ennek aláírói — köztük Török Pál, Székács József, Dobos János és más tekintélyes református és lutheránus papi személyek (nagy számmal szlovákok is!) — a valóság vakmerő, tudatos elferdítésével, de Prónayék ellenforradalmi szájaizének annál megfelelőbben — azt állították, hogy „soha senkinek nem fog sikerülni egyházunknak csak egyetlen olyan tanácskozására is rámutatni, amely által részt vett volna a legutóbbi szomorú harcokban és zavarokban. Sőt inkább az egész világ előtt ismeretes az a tényállás, hogy a két magyarországi protestáns testvéregyház 1848. szeptember 1-én egy emberként (wie ein Mann) utasította vissza még a legkedvezőbb ajánlatokat is minden prédikátornak és tanítónak az állampénztárból leendő fizetésére, és így utasította vissza, képviselőinek egyhangú határozatával, az akkori magyar minisztérium kemény kísértő támadásait (die harten Anfechtungen) is”. (41. l.) Természetes, hogy a folyamodók a presbiteri-zsinati rendszert is — már ti, amit ők annak tartanak, tehát a világiak egyházi pozícióit — úgy védelmezik, mint amely a legalkalmasabb arra, „hogy az államot az egyházzal a legtökéletesebben egybehangolja, mert hiszen a mi egyetemes, egyházkerületi, esperességi és egyházközségi felügyelőink rendszerint nem mások, mint ő felségének magas, sőt legmagasabb állású államhivatalnokai, akik az egyházközségek lelkeszi és világi elöljáróival egyetértésben vezetik és kormányozzák ezt az egyházat: ezeknek a hivatalnokoknak hűsége és odaadása minden kétségen felül áll”³² (42. l.). Miliesz tehát, hogyha a kormány éppen ezeket a

³¹ Valószínűleg ő a Bauhofertől ebben a kapcsolatban említett „Baron P.”

³² Ez az érv a kettős elnökség mellett Török Denkschrift-jében is benne van: „Aber es wäre auch zu verwundern, dass die Regierung zu denen kein Vertrauen haben sollte, denen sie vertraut” (azaz mint egyházvezetőkben nem bíznék azokban, akik mint állami főtisztviselők az ő emberei).

világi előkelőségeket távolítja el az egyházból? Egyszerűen az, mondja Prónay 1860-ban, hogy az egyház tönkre fog menni — mert „a puszta papi képviselőt (blosse geistliche Repräsentanz) egy olyan kétlaki testület lesz (eine Zwitterkörperschaft), amely félig az államhoz fog tartozni, félig meg az egyházhoz. Ámde két úrnak senki sem tud egyszerre szolgálni, és ezek a nimbusz-nélküli hierarchák sem felfelé nem fognak bírni tekintélyt, sem lefelé bizalmat”. (54) Az egyház tehát tönkre megy, hogyha két urat szolgálnak a *papjai* — de bezzeg akkor nem megy tönkre, hogyha *világi* vezetői szolgálnak két urat: mint „inspektorok” az egyházat (melyről pedig részletesen elmondja Prónay, mennyi üldöztetést és elnyomtatást szenvedett II. József és II. Lipót kivételével *valamennyi* Habsburg-uralkodótól!), mint „magas és legmagasabb” államhivatalnokok pedig a császárt!

Mindebből nem következhetett egyéb, mint az, hogy a magyarországi protestáns ügyet a bécsi kormány balkezes manőverezéseivel lépésről-lépésre sikerült függvényévé tenni annak a „nemzeti ellenállás”-nak, amely az ókonzervatív arisztokratáknak és a liberális, de 49-et nem vállaló birtokos nemességnek, tehát 47-nek és 48-nak egymásra találásával a krími háború és Solferino közti fél évtizedben egyre jobban kialakult, de amelynek társadalmi-gazdasági előfeltételei adva voltak már a Bach-korszak első felében is. Mire a kormány egy törvénytervezet megszerkesztésével és hozzászólásra kibocsátásával, majd ennek negatív eredménye után egy nyúlparancsban kiadott kész egyházszervezet oktrojálásával, határozott lépésekre szánta rá magát, akkorra ez az ellenállás már annyira fölerősödött, hogy a kormány elkésztett lépései eleve kudarcra voltak ítélve.

Pedig a kormány azt hitte, hogy nagyon is idejében ragadta meg szándékai kimunkálására az első kedvező pillanatot. A konkordátumról jóformán már csak az aláírás hiányzott, a krími háborúban Ausztriának sikerült megőriznie fegyveres semlegességét — bár későbbi politikai elszigetelődésével súlyos árat fizetett érte —, a nagyarányú magyarországi belső függetlenségi mozgalmakat busásan megfizetett árulók és kémek segítségével fel tudta göngyöltetni és vérbe tudta fojtani a rendőrállam. Ebben a pillanatnyilag szélcsendes helyzetben fogott hozzá újra Thun a magyarországi protestáns kérdés elintézéséhez 1855. derekán. Szándékai felől nem hagyott kétséget. Azok a „bizalmi férfiak”, akiket a kibocsátani szándékolt egyházi törvényterv megbeszélésére Bécsbe összegyűjtött (1855. május 17—június 18.) egytől-egyig lelkészek, illetőleg lelkészi képzettségű tanáreberek voltak — „világi úr” egy sem volt köztük. Már ebben a tényben kifejezésre jutott az, hogy a kormány

a fő- és köznemesi rétegekből való protestáns egyházi-tisztségviselőknél egyszerűen keresztül akar nézni, egyházi tisztségüket végképp megszüntetnek tekintni, s minthogy eleve bizonyos benne, hogy azok az általa tervezett új berendezkedésnek úgyszólván ellene lennének, önmaguk akarja lebonyolítani az előkészítést. A kormány elég erősnek érezte magát erre, mert a mellőzni kívánt világiakat önmaguk közt megosztottaknak, minden elégedetlenségük ellenére is alapjában mélyen forradalomelleneseknek, egy vagy más tekintetben még anyagilag is az államtól függőknek tudta, s így azt remélte, hogy az egyházi téren esetleges ellenállással hamar elkészülhet. Ebben alaposan csalódott, mert protestáns „egyházrendező” tevékenysége során éppen az a lépése volt az az első nagy kihívás, amely a fő- és köznemesi elemet a protestáns egyházon belül — de nem sokára ezen kívül is — össze kezdte kövácsolni a köztük fennálló jókora politikai nézetkülönbségek és érdekellentétek közepette is. Bauhofer, akinek e tekintetben nagyon hitelre méltóak az értesülései, följegyzi, hogy különösen a lutheránus „bányakerület” vezető világi férfiai — Tihanyi Ferenc mellett főképp Prónay Gábor — egyáltalán nem titkolták bizalmatlanságukat a Bécsben tanácskozó papi meghívottak iránt (akiket egyébként nem is lehetett az egyház hivatalos képviselőinek tekinteni, mert csak személyükre szóló meghívást kaptak a minisztertől), és a bécsi tanácskozás alatt és után, 1855 folyamán ismételtelen is vezettek küldöttséget Bécsbe, ama protestáns kívánalmak kihangsúlyozására, amelyekről feltették, hogy Thun bizalmi férfiai nem fogják kellő bátorsággal és eréllyel képviselni. Prónayék arról voltak meggyőződve — írja Bauhofer —, hogy vannak ugyan e férfiak között jobbindulatúak is, akik nem hajlandók tűzön-vízen keresztülhajtani a kormány szándékát, de „a kultuszminisztérium hivatalában való tartózkodásuk alatt, szellemi értelemben még ezek is úgy fognak járni, mint akik hosszabb ideig tartózkodnak egy malom épületében: akármennyire vigyáznak, mégis lisztes lesz a kabátjuk, mire kijönnek”. (Kézirat 66. l.)

A teljes igazság ennél is sokkal több volt: az a kilenc papi bizalmi férfiú (5 lutheránus, 4 református) már *bemenni* is úgy ment be a kultuszminisztériumba, hogy többé-kevésbé mindegyiknek — lisztes volt a kabátja. Hármójuk: Kuzmány mellett Szeremlei Gábor, a bécsi protestáns teológiai „fakultás”³³ másik tanára, meg Toperczer János Lajos, a lutheránus tiszai kerület superintendensi adminisztrátora az államtól húzta fizetését; a többi hatból négy elég színtelen ember volt, anyagilag nem függtek ugyan a kormány-

³³ Akkor már 1850-től így nevezték az egykori „Lehranstalt”-ot, bár graduáló jogot csak 1861-ben kapott, az egyetembe pedig csak 1922-ben tagolták be.

tól, de avval szemben való erélyesebb föllépésre egyiküknél sem lehetett számítani, s az egész tanácskozás során jóformán fejbőlintó szerepet vittek, annál inkább, mert egyikük — éppúgy, mint Kuzmány — kifejezetten a szlovák szempontot képviselte. Kiemelkedő egyéniség magyar részről mindössze kettő volt a kilenc között: *Szoboszlai Pap István* és *Török Pál*. Amaz akkorra már „levezekelte” a szabadságharc alatti „megtévelyedését” — azaz a nemzeti ügy mellett való nagyhangú és egyáltalában nem őszinte kiállásait, amelyeket már 1849 augusztusában térdenállva, könnyhullatással bánt meg a sötételemkéjú gróf Zichy Ferenc, a cári hadsereg mellé beosztott császári biztos előtt — és teljes mértékben kiélte valódi lelki beállítottságát: az aulikus-feudalista klerikalizmus protestáns változatát, amelyet ekkor, a még 48 előtt kapott „királyi tanácsosság” mellett már a Vaskoronarend is fényesített. A kormány bizvást számíthatott rá, hogy a 69 éves öregeMBER — akit kevéssel a tanácskozásról hazatérte után már elvitt Debrecenben a kolerajárvány — nem fog neki meglepetéseket okozni a tanácskozáson, sőt annak legnagyobb tekintélyű irányadója lesz. A másik kiemelkedő református bizalmi férfi, *Török Pál* (1808—1883), ekkor pesti lelkész és főesperes, a dunamelléki superintendenciának már 1860 közepén történt superintendensségre jutása előtt is versenytárs nélküli papi vezérembere, nem volt az a feketesárga múltú és gátlástalan köpönyegforgató, aki Szoboszlai Pap, de mestere a politikai tapintatnak, az emberekkel való bánni tudásnak, s kétségtelen magyar nemzeti érzését és polgári-liberális nézeteit művészien tudta egybehangolni a Bach-korszak ténylegességeihez való ügyes alkalmazkodással. Egyik felől igen hasznos kapcsolatai voltak az angol és skót protestantizmussal (a pesti skót zsidó-missziót buzgón pártfogolta, feleségül pedig egy angol *baptista* prédikátornak vendégképpen hazánkba került leányát vette el) — másfelől, mint láttuk, bizalmas viszonyba jutott Kuzmány-val is. Sokféle összeköttetése mellett kitűnő modora és szükség esetén az eszközökben és módokban nem nagyon válogató célratörése jelentékeny sikereket biztosított számára. Ezek közül kétségtelenül legnagyobb volt a pesti (1855-től közös protestáns, 1865-től csak református) teológiai főiskola létrehozása, aminek érdekében nemcsak szívósan erélyes, az anyagi erők gyűjtésében kifogyhatatlanul leleményes, hanem — a belkörü ellenkező irányú érdekek és törekvések letörésével — kíméletlen és elszánt is tudott lenni. Ezzel természetesen már leendő superintendensségének is elegyengette az útját. Céljai elérésében személyének is, az általa képviselt ügyeknek is a Bach—Thun kormány jóindulatára éppúgy szüksége volt, mint a saját hitfelei bizalmára, amelyet fölényes eszével, nagyszerű alkalmazkodó képességével és inkább

a színpalak mögött, mitsem nyíltan dolgozni szerető diplomata-módszerével meg tudott tartani, sőt növelni annak ellenére is, hogy ezekben az években a teológiai főiskolai terv és annak keresztülhajtása miatt igen erős belső ellenzéke volt éppen Dunamelléken. Rendkívül jellemző a gondolkozására az az érvelése, amellyel a pesti főiskola felállítása mellett agitált: „A magyar teológiai irodalom, mely parlagon hever, nem nyújthat szellemi táplálékot, e tekintetben a művelt külföld nyelve [értsd: a német] ismeretére van szükség, minek elsajátítására itt [Pesten] van a legjobb alkalom; és társalgási képesség nélkül nincs kellő hatása a lelkésznek, s ezen force-al mit tehetni, mutatja a jezsuiták példája.”³⁴ A kormánytól is főként azzal az érveléssel kívánta megszerezni a pesti főiskola létesítéséhez az engedélyt, hogy a leendő magyar református lelkészeknek több okból elodázhatatlanul szükségük van a német nyelvre, amelyet csak Pesten sajátíthatnak el. Egyik főokul azt hozta fel, „hogy fennálló főiskoláinkban Magyarország-szerte a filozófiai kar megszűnévén³⁵ s a filozófiai tanulmányok egyedül a pesti cs. kir. egyetemen adatván elő, ezek nélkül lelkésznevelésünk egyoldalulag s nem kellőleg képeztetethetnek. Mindezeknél fogva reánk nézve égető szükséggé vált legalább teológiai kollégiumunkat a pesti cs. kir. egyetem tövébe helyeznünk s ekképp ifjainknak alkalmat nyújtanunk némely szaktudományoknak az egyetemen hallgatására, tanulására; égető szükséggé vált a hivatalban s közéletben egyaránt nélkülözhetetlenné lett német nyelvnek elsajátítására, melynek segélyével a német tudományosság és szorgalom kincseihez juthassanak, módot nyújtanunk — mire gyökeresen magyar városokban út és eszköz hiányzik — Pesten, mint superintendentiánk egyedüli városi eklézsiájában, melyben németajkú hívek és lakók léteznek s a kitűzött célok elérhetnek.”³⁶ Ilyen és hasonló, a kormánynak jezsuita szellemben germanizáló művelő-

³⁴ *Török Pál*: Korrajzok a dunamelléki helvét hitvallású egyházkerület élet-köréből, . . . fő tekintettel a kecskeméti s pesti főiskolák ügyére . . . Pest, 1858. — Az idézett sorok a Függelék 18. sk. lapján lenyomatotat, 1854 tavaszán kelt leveléből valók, amelyet a pesti főiskola érdekében eredetileg magánszemélyeknek írt.

³⁵ Ez jókora torzítása volt a való helyzetnek: külön „filozófiai kar” egyik magyar protestáns főiskolán sem volt soha, mert egyik sem volt egyetemi jellegű, de mind a teológiát, mind a jogot hallgató ifjak részesültek filozófiai (a szó tágabb értelmében nemcsak bölseleti, hanem humanisztikus és történelmi) oktatásban is, amelynek színvonala tudományos tekintetben is megközelítette azét, amit akkor a pesti egyetemen kaphattak, hazafias szellemben pedig felülmúlta.

³⁶ *Török P.*: Korrajzok stb. Függelék 81. sk. l. A folyamodványt *Báthori Gábor* (ifj.) helyettes superintendens írta alá 1854. október 12., de az vagy magának Töröknek a fogalmazványa, vagy legalábbis teljesen az ő eszejárását tükrözi.

déspolitikájába ügyesen illeszkedő megnyilatkozásaival nyerte meg főként Bécs bizalmát, amelyet aztán természetesen nem kívánt eljátszani az egyházszerkezeti kérdésben tanúsított magatartásával sem. Sima modorával, szalonias viselkedésével jól tudta ugyan leplezni autokratá természetét s ezért a világi egyházvezetők közt mindig voltak jó emberei — de ezekről alapjában véve mindig kicsinylően gondolkozott, az egyházkormányzásban inkább teher-tételnek érezte őket, mint segítőtársaknak,³⁷ s ezt bizalmas formában nem egyszer kifejezésre is juttatta,³⁸ sőt már a Bach-korszak alatt a nyilvánosság előtt is könnyen érthető célzást tett a világiaknak a protestáns iskolai vagyonok körüli köztudomású, több mint könnyelmű eljárására,³⁹ amelyről már szóltunk s amelyről a papi körök félénksége és tekintélytisztelete nem sok szót engedett addig a sajtóban elejteni.⁴⁰

Töröktől tehát Thunnak éppúgy nem kellett tartania — abban a tekintetben, hogy a bécsi tanácskozáson lényegesen veszélyeztetni találja a kormány célkitűzéseit —, mint amennyire nem volt ez feltehető Szoboszlai Papról. A tanácskozást Thun megbízásából

³⁷ Jellemző, hogy legjobb viszonyban a hóbortossáig külön, olasz katolikus indigena-mágnással, Baldácsy (Baldacci) Antal báróval volt, akitől — ennek családi viszályait és a katolikus klérus elleni gyűlöletét kihasználva — tekintélyes hagyatékot tudott kieszközölni a magyarországi protestáns egyházak számára. Az így létesült eredetileg több mint 10 000 holdnyi, de különböző okokból végül is 7000 holdra leapadt „Baldácsy-alapítvány” jövedelmének hova fordítását megszabó rendelkezések között, komolyabb és hasznosabb köz- és humanitárius célok mellett, ott volt „*a superintendens urak illő díjazása*”.

³⁸ Már superintendens volt, amikor 1863. szeptember 23-án írt levelében a saját dunamelléki főkurátorát és elnöktársát, gróf Ráday Gedeont — s mellesleg a lutheránus egyetemes felügyelőt, Prónay Gábort is — igen csúfondáros hangon festette le egy Vay Miklóshoz írt hízelgő magánlevelében. Közölve: *Vay* 516—517. l.

³⁹ *PN* 1856. július 18. „*Adatok a pesti evangélikus-református teológiai tanintézetéről*” c. cikksorozatának lelegején mondja: „... főképpen az iskolaügyben... az anyagi vagyon nem mindig biztos kezek közé tétetett le, a tőkepénzek után járó kamatok hátralékban maradtak, a kikölesönzött összegek kamatostul elvesztek.”

⁴⁰ Az egyik nevezetes kivétel volt e tekintetben a nagynevű *Fáy András*-nak a protestáns egyházi ügyekkel foglalkozó „*Óramutató*” c. híres könyve (Pest, 1842), amelynek szerzője azonban maga is világi ember volt. Ő mondja e mű 64—65. lapján: „A tőkésítésben... korán sem az eddig gyakoroltatni szokott hanyagságot és olykor szolgálai deferentiákat kívánom használtatni, minélfogva a superintendencia urai felvevők kölesön a pénzt, bátorság-kimutatás [= biztosítékok], szoros lekötés és betáblázás nélkül, s az egyházkerületnek meg kelle elégednie azon szerencsével, hogy a t. c. uraknak, keserves gyűjtésű pénzzel kedveskedhették. Miként merhete ő, a jótéteményezett, kétkedni a kötésnél vagy tőkét és kamatot követelni később, hiszen egyházért, iskolákért sokat tehető patronusoknál van a pénz? s így ha nem több, pedig — tudtomra is gyakorta több, sőt tudok esetet, hol minden — legalább több évek meggyűlt és nem fizetett kamatainak kamatai veszendőbe mennek.”

— aki maga csak a záróülésen elnökölt — már a fentebb is említett *Zimmermann A. J.* (1810—1897) volt nagyszebeni jogakadémiai tanár, 1850-től Thun minisztériumának tisztviselője (ekkor osztálytanácsosi, később tanácsosi rangban) vezette: Thunnak a magyarországi és erdélyi protestáns ügyekben Kuzmány mellett, később ennél is sokkal nagyobb befolyással, legfőbb szakértője, a magyarság iránt meglehetősen tárgyilagosságra törekvő, egykori kolozsvári diáksága révén a református ügyekben is tájékozott erdélyi lutheránus szász, aki sok megértéssel, jóakarattal és türelemmel, de persze minden lényeges kérdésben a kormányvonal szigorú őrzésével látta el feladatát. Első sorban valószínűleg őneki lehet tulajdonítani azt, hogy a gyorsfőzéssel készült és tálalásra sem került Kuzmány-féle 1850-i törvényterv erősen módosított alakban került a bizalmi férfiak elé, akik azon teljes részletességgel végig is rágódtak.

Ez a módosított törvényterv — jellemzően az európai ellenforradalmi reakció katolikus és protestáns szárnyának minden vallási és politikai ellentét mellett is meglévő egybehangoltságára — *porosz mintát* tartott szem előtt; azt a „rheinisch-westfälische Kirchenordnung”-ot, amelyet a porosz király 1835-ben rendelettel tett kötelezővé az Alsó-Rajnavidék és Vesztfália reformátusai számára. Ezek, mint református vallású iparúzó és kereskedő kis- és középpolgárok, eredetileg „szabadegyházi” formában, az államhatalomtól anyagi és kormányzati tekintetben teljes függetlenségben éltek vallásos életüket, a presbitéri-zsinati rendszert a maga kálvinista alakjában valósították meg, de már a XIX. század elejétől egyre jobban hozzá kellett simulniuk a mind abszolutisztikusabb porosz királyi hatalomhoz, már csak azért is, mert ekkor már időről-időre nagyon is rászorultak annak előbb igénybe nem vett anyagi támogatására. Bizonyos tekintetben hasonló volt ez a folyamat a magyarországihoz, s Bécsben az volt a törekvés, hogy úgy is végződjék, ahogyan az végződött. Ezt az egykori rajna-vesztfáliai református egyházat ugyanis a maga autonóm presbitériumával és zsinataival — ezeknek a szervezeti formáknak *meghagyásával* (sőt még a poroszországi protestantizmus *lutheránus* részébe is átvitelével)⁴¹ — egyszerűen *beléfoglalták egy államegyházi keretbe*, azáltal, hogy fölébe építettek egy, a „landesherrliches Kirchenregiment” már akkor több százados gyakorlatának megfelelő királyi *Oberconsistorium*-ot, aminek következtében a presbitériumoknak és az azokból összeállított alsóbb és felsőbb fokú zsinatoknak csak a javaslatétel meg a consistoriumi rendelkezések végrehajtása, általában az

⁴¹ Ez természetesen következménye volt különben a poroszországi lutheránusok és reformátusok nagy többsége között 1817 óta királyi parancsszóra létesült egyházi uniónak.

egyházigazgatás alsóbbfokú teendői maradtak meg a hatáskörében. Mint papi főelőjáró, az egésznek az élén egy „Generalsuperintendent” állott (az így nevezett papi legfőbb tisztviselő a porosz állam-egyházban a feudális jelleg erősebb kidomborítására — s egyben a kálvini egyházszerkezeti alap gondolat csúfjára — a királytól időnként püspöki, sőt egy ízben érseki címet is kaptak).⁴² De a Generalsuperintendent meg a kisebb superintendentek — aminőket a szabadegyházi szervezet szintén nem ismert — minden „papi tekintély” mellett is csak önállóan végrehajtói voltak az állami, „summus episcopus”-i akaratnak, amelyet a király személye s az ő eszközeként a főconsistorium testesített meg. „A király önmagában abszolút törvényadója az egyháznak, s az teljesen az ő döntésétől függ, vajon a saját jótetszése szerint akar-e kiadni egyházi törvényt, vagy el akarja-e fogadni a tartományi zsinat határozatát. Ahhoz, hogy a király egyházi törvényt hozzon, a tartományi zsinat hozzájárulására nincsen szükség.”⁴³ És igen figyelemre méltó, hogy ezt a változást, a függetlenségére és kálvini eredetére egykor oly büszke „szabadegyház” akkori vezetői közül a legtöbben természetesnek tartották s a vele járó anyagi előnyök és igazgatási könnyebbségek miatt örömmel üdvözölték; csak az egyetlen elberfeld—barmeni „Kreissynode”-nak volt öntudatos bátorsága kijelenteni — teljesen a pusztában elhangzó szóként — : „Mi az új egyházi rendtartásban nem tudjuk megtalálni sem a mi régi rendtartásunk alapelvét, sem az abból folyó jogokat — sőt inkább azt hisszük, hogy ez az új rendtartás egy más bázison alapul és a consistorialis és episcopalis alkotmány elemeit tartalmazza.”⁴⁴

Teljesen ezen a nyomon kívánt haladni a Thun—Zimmermann-féle tervezet is. Egészen szépen megszerkesztett — amennyire lehetett, a budai és pesti kánonoknak is figyelembe vételével — egy szabályszerű presbiteri-zsinati rendszert a maga négyfokú önkormányzati testületeivel és gyűléseivel, lelkészi elnökökkel, világi alelnökökkel, más tisztségviselőkkel. Joggal hivatkozhattak rá a tervezet készítői, hogy hiszen éppen a nyugati presbiteri-zsinati rendszernek egyik jellemző vonása az, hogy az önkormányzati testületek és gyűlések elnöke mindig lelkész, aki mellett alelnökként és szükség esetén helyettesként szerepel egy világi presbiter. De

⁴² Lásd ehhez legújabban *Benz, Ernst* művét: *Bischofsamt und apostolische Sukzession im deutschen Protestantismus*. Stuttgart. 1953. (Nagyon jellegzetes adatai vannak, de a kérdésnek feudális társadalmi-gazdaságtörténeti alapjára alig fordít némi figyelmet.)

⁴³ *Bredt, Johann Victor*: *Neues evangelisches Kirchenrecht für Preussen*. I. 342. l.

⁴⁴ *Bredt* i. m. uo. 299. l.

ennek az egész építménynek koronája és összetartó kapcsa a „k. k. Oberconsistorium” lett volna, a császártól fizetett és függő tagokkal és olyan széles jogkörrel, amely az egész „autonomikus” szervezetet pusztá merő végrehajtó gépezetté süllyesztette volna le.

A tanácskozáson Szoboszlai Pap és Török vitték a nagy szót. (Zimmermann ügyesen úgy intézte a dolgot, hogy *hátról* kezdett ábécé-sorrendben először mindig Török, utána Toperczer, utána Szoboszlai Pap szóljon — s a többiek már azok hatása alá kerüljenek az egyes kérdéseknél!) A két református lelkészi tekintély pedig legerősebb viaskodást a „kettős elnökség” érdekében fejtett ki, amelyet a tervezet látszólag a presbiteri-zsinati minta hú követésével, valójában pedig, amint Szoboszlaiék jól látták, a világi vezetők, tehát az állandó gyanakvással kísért fő- és köznemesi inspektorok és kurátorok végleges visszaszorítása érdekében mellőzött. A tervezetnek ezt az alap gondolatát — amelyhez pedig a kormány nemcsak ekkor, hanem később is csaknem a végletekig ragaszkodott — nemcsak Szoboszlai Pap és Török, hanem Kuzmány kivételével a többi bizalmi férfiak sem voltak hajlandók magukévá tenni. Elég gyarló teológiai és egyházjogi érveléseiken minduntalan átütötte magát a főök, amiért a kettős elnökséghez ragaszkodtak: a világi urak, ha az eddigi egyenjogú elnökségből „vice”-ségre szoríttatnak le, el fognak kedvetlenedni, megszűnnek az egyházukat támogatni és azt a konkordátumos katolicizmus nagy erőfölényével szemben védelmezni. Már előre jól sejtették azt, ami aztán pontosan be is következett, de amit Thunék, a rendszer erejében elbizakodva, képtelenek voltak ésszel felérni: a világiak ellenállása, ebbe az egy kérdésbe belekapaszkodva, az „igazi presbiterianizmus” nevében meg fogja buktatni az egész tervezetet, még akkor is, ha oktroj útján akarják fölérőszakolni. Szoboszlai Pap egészen a nevetséges-ségig elment a maga kétségbeesett erőlködéseivel a kettős elnökség fenntartása érdekében: „Ha valahol a világon, bizonyosan az ausztriai birodalomban legkevésbé nézethetik ez a kettős elnökség anomáliának, mintegy megfoghatlan csodának. Mert e birodalom a dicső és hatalmas kétfejű sasnak szárnyai alatt nyugszik évszázadok óta; mint e kétfejű sasnak felette ott áll Felséges Urunk, kit Isten sokáig éltesen és ott állandanak az időknek végéig dicső utódai egyenként, úgy a mi egyházi testületünk kettős elnöksége felett ott áll külső világi tekintetben hasonlóképp Felséges Urunk, bensőleg pedig és mennyei tekintetben ott áll az anyaszentegyház egyedüli feje, az Úr Jézus Krisztus.”⁴⁵

⁴⁵ Tóth Sámuel (kiadása): Bécsi tanácskozás a magyarországi protestáns egyház szervezése ügyében. Debreceni Protestáns Lap 1886. és kny. Debr. 1886.

Ez a csak szenilitással menthető „okoskodás” Zimmermannra és rajta keresztül Thunra természetesen csak mosolyt vagy bosszankodást keltő hatással lehetett; sokkal különöb hatást azonban a felhozni próbált komolyabb érvek sem tettek akkor, amikor nyilvánvaló volt, hogy egyéb, mégpedig ennél elvileg is, gyakorlatilag is fontosabb kérdésekben a bizalmi férfiak csak a részleteket illetően nyilvánítanak többé-kevésbé nyomós ellenérveket és kritikát — több ízben egymástól is eltérve, vagy épp egymással ellenkezve —, de magát a tervezett *dolgot* egyáltalában nem utasítják el: így, bizonyos elvi fenntartásokkal vállalják az „Oberkirchenrat”-ot (ezt a nevet kívánták az Oberconsistorium helyett), és túláradó örömmel üdvözlük az egyházak segélyezésére, főként pedig a lelkészi főtisztviselők javadalmazására kilátásba helyezett, egészen csinos összegeket. Szoboszlai Pap és Török a tanácskozás befejeztével Zimmermannnak még külön memorandumokat is nyújtottak át, amelyekben még egyszer és még terjedelmesebben kifejtették a tanácskozáson már előadott (s néhány részletkérdésben egymástól eltérő, de egészben egybehangzó) nézeteiket. Töröknek ebből a kéziratot „Denkschrift”-jéből már fentebb is idéztünk (a „világiak” kérdése kapcsán); de itt rá kell mutatnunk arra, hogy ez a kulisszák mögötti működéshez is kiválóan értő egyházférfitú ebben az írásában megismételte ugyan a tanácskozáson tett autonómia-védő s az alaptörvényekre hivatkozó határozott kijelentéseit, s különösen az Oberkirchenrat (szerinte még helyesebb volna csak „Kirchenrat” vagy „Kirchenbehörde”) felállítással szemben a tanácskozáson általa és mások által felhozott helyes elvi fenntartásokat (hogy ti. az csak az uralkodó legfőbb felügyeleti és védelmi jogát gyakorló „dicasterium legale”, tehát *állami szerv* lehet, nem pedig az egyház kormányzását és igazgatását, sőt bíraskodását is legmagasabb fokon intéző *egyházhatóság*), azonban ezeket a helyes kijelentéseit egyszerre agyonütötte. Kifejezte ugyanis azt a hitét, hogy a Kirchenrat bizalmat fog ébreszteni hitfelei között és alkalmas lesz arra, „hogy államot és egyházat közelebbi és szorosabb viszonyba kapcsoljon egymással ... Nem mondok le arról a reményről, hogy a császári- királyi egyháztanács idővel majd úgy alakul, hogy fel fogja venni az egyházi hatóság külső ismertető jeleit, s így egyház és állam ebben az intézményben találkozni, sőt egyesülni fognak (Ich sage mich von der

---

25. l. — Lényegében Szoboszlai Pap István naplóföljegyzéseit tartalmazza. — (A Debr. Prot. Lapbeli címe: „Egyháztörténelmi töredék. A Bécsbe fölhívott és megjelent bizalmi férfiak tanácskozásai 1855. máj. 17. — jún. 20-ig.” Megjegyzendő, hogy maga a tanácskozás június 18-án már bevégeződött; 19—20-án csak bizonyos pótló megbeszélések folytak.)

Hoffnung nicht los, dass der k. k. Kirchenrat sich mit der Zeit so gestalten werde, dass er sich die äusseren Merkmale der Kirchenbehörde aneignet, und sich Kirche und Staat in dieser Institution begegnen, vereinigen).” Ennél világosabban nem lehetett volna kifejezni az államegyház iránt való forró vágyakozást, amit természetesen főként az állami dotáció reményisége tett forróvá. Török nem győző örvendezni ennek a reménységnek: az állami papfizetést nem tartja ellenkezőnek sem „a kereszténység szellemével”, „sem a lelkesíti tiszt lényegével”. Persze — ismétli meg ő is a már többször hallott ferdítést — autonómiánkat már a 48-as kormánynak sem voltunk hajlandók az állami javadalmazás fejében feláldozni (szó szerint idézi ő is, mint később Prónay, a Mária Dorottyához intézett folyamodványból a „harte Anfechtungen”-re vonatkozó, fentebb már ismertett részt!). De hiszen, mondja, a császári felség nemcsak igazságos, hanem kegyelmes is: ő nem fog az „addsa-nesze” álláspontjára helyezkedni s az államsegélyért autonómiánkat kívánni cserébe. Ezt legkönnyebben úgy lehetne kifejezésre juttatni, — ismétli meg a tanácskozáson többek által kifejtetteket —, hogy a két egyháznak szánt segélyösszegeket egy summában kellene kiutalni egyiknek is, másiknak is, azután a superintendentiák küldötteiből alakítandó „generális konferenciák” gondoskodnának szétosztásukról. Még pedig hogyan? Úgy, hogy „mindenekelőtt működési általányt (Funktions-Pauschale) kell belőle folyósítani a superintendenteknek és az espereseknek; a fennmaradó összeg aztán fordítandó közigazgatási kiadásokra, minden egyházközség számára anyakönyvi ívek nyomtatási költségeire, továbbá szegény, balsorsra jutott egyházak és iskolák, lelkész- és tanítóözvegyek és elszegényedett lelkészek számára, akik a maguk működési körében éppúgy az államnak szolgáltak, mint a superintendentek és az esperesek” —, de természetesen ehhez a szétosztáshoz esetről-esetre, pontos kimutatás alapján, ki kell kérni a cs. kir. Kirchenrat hozzájárulását. Figyeljük meg a sorrendet: *először* a fő lelkészi tisztviselőket kell megfelelően díjazni — minden többi szükséglet, az özvegyeké is, csak azután elégíthető ki!

Ezt a leplezetlen államegyházi és vitán velül anyagias felfogást⁴⁶ ismerve, Thunnak nem volt nehéz megrögződni abban a meggyőződésben, hogy ahol a református, tehát kevés kivétellel színmagyar

⁴⁶ Amelyről Zsoldos Ignác, a református egyházához erősen ragaszkodó konzervatív jogtudós — akiről alább bővebben lesz szó — kéziratos emlékirataiban („Törédekek magam és kortársaim életéből,” az MTA kéziratárában) ismételtelen is nagyon keményen nyilatkozik, elsősorban Törököt ítélve el (I. 146. l. II. 194. l.) mind az államegyházi rendszer előkészítése, mind a superintendentenszervezésre áhítózása miatt.

protestánság legkiemelkedőbb lelkészi vezetője is így gondolkozik s ahol másrészt a lutheránusságban a szlovák papság legkiválóbb vezetőinek támogatása eleve biztosítva van: ott a világiaknak inkább politikai természetű ellenállása nem fog leküzdhetetlen akadályt jelenteni. Ennek következtében, minden bizonnyal Zimmermann és Kuzmány tanácsán indulva, nagyon keveset vett figyelembe a tanácskozáson és a memorandumokban elhangzott legindokoltabb kritikákból is, és lényegében az eredeti elgondolás szerint dolgoztatta ki azt a tervezetet, amelyet 1856 augusztusában „*Entwurf zu einem Gesetze über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse im Königreiche Ungarn, in der serbischen Woiwodschafft und dem Temeser Banate.*”⁴⁷ cím alatt kinyomatván, azzal küldött meg a nyolc superintendentiának, hogy „föltétlen szabadsággal nyilváníthatják felőle a véleményüket”, hiszen az, amit az 1790—91-i XXVI. tc. 4. §-a kilátásba helyezett, tudniillik a két felekezet lelkészi és világi férfiai véleményének meghallgatása a „stabilizáló” egyházi rendtartás dolgában, így lesz megnyugtató módon véglegesen elintézve és így teljesülhet majd az a régóta fennálló vágyakozás is, hogy a budai és pesti zsinatok által tett „javaslatok” jó végre legyenek juttatvaók.⁴⁸

3. „*Entwurf*” és „*Pátens*”

Ennek a tanulmánynak céljához és kereteihez képest nem foglalkozhatunk az *Entwurf* részletes elemzésével. De az általa felkeltett hatás megértése végett rá kell mutatnunk egyes, politikailag is jelentős pontjaira.

Ha az egész tervezetnek alapvetően államegyházi konstrukciójától, tehát az összbirodalmi eszme és a Habsburg-abszolútizmus szolgálatába állított voltától eltekintünk, azt kell mondanunk, hogy magának az egyházi „képviselőnek és igazgatásnak” ott javasolt felépítése igen jelentős haladást hozott volna a két magyar protestáns egyház addigi egészen laza, minduntalan széteső, tarkabarka szervezeti, mondhatni inkább szervezetlenségi állapotához képest, amely — hogy egyéb példát ne hozunk fel — talán legkiáltóbb kifejezését abban találta meg, hogy a 4 lutheránus és a 4 református superintendencia igazában véve 8 külön kis egyház volt, rendszeresen működő összefogó, országosan kiépített főszervek

⁴⁷ Hivatalos (kormánykiadású) magyar fordítása nem volt, de prot. egyházi részről két magyar fordítása is készült, mindkettő „*Törvényterv*” címmel; az egyik Pesten, a másik Sárospatakon jelent meg 1856.

⁴⁸ Zimmermann: 94. l.

nélkül. Ez a 8 kisebb-nagyobb egyházalakulat hol dogmatikai, hol egyéb okokból — olykor csak meztelen anyagi érdekekből — egymás között is számtalanszor meg volt hasonolva s egységes akaratnyilvánításra csak a legritkább esetekben bírt elvergődni, akkor sem maradandón. Ezen az állapoton akkor már egy század óta sokat siránkoztak a magyarországi protestánsok vezetőférfiai, de valahányszor segíteni próbáltak volna rajta (főként a budai és pesti zsinatokon), magának a segítségnek javasolt módjai is újabb viszályokat idéztek fel, és maradt minden a régiben. Már csak ebből a szempontból is nagy vívmányt jelentett volna az Entwurfban kidolgozott, mindkét egyház számára azonosan felépített egységes szervezet megvalósulása. Magában véve ez még éppen úgy nem tette volna tönkre a protestáns egyház autonómiáját — aminek örve alatt szerettek hadakozni az egyes superintendentiák érdekvéviselői a központosító törekvés ellen —, mint ahogy nem tette tönkre a III. Károly által 1734-ben egyszerű hatalmi szóval végrehajtott rendelkezés, mely a superintendentiák számát 4—4-ben limitálta, az akkori helyzetnek megfelelően helyesen és hasznosan. Ahogy az állami élet egyre inkább haladt a központosulás felé — s haladt volna akkor is, ha nem az összbirodalmi törekvés mozgatta volna átmenetileg ezt a folyamatot —, úgy a protestáns egyházi életnek sem volt lehetséges a maga szétdaraboltságában megmaradnia. Egyszerűen a polgári-kapitalista fejlődés egyik mozzanatáról volt itt szó, amely együtt jár a belső piac egyre nagyobb egységesülésével és az egységes nemzetállam kialakulására irányuló tendenciával; azok a polgári, polgárosuló paraszti és a polgársággal többrendbeli érdekazonosságban álló közép- és kisnemesi rétegek, amelyekből a protestáns egyházak népének vezető elemei fent és alant kikerültek, az egyházi életben sem láthatták érdeküknek az idejét múlt széttagoltságot s az evvel együtt járó lompossgót. És hasonlóképpen a polgári fejlődésnek és haladásnak megfelelő intézkedés lett volna az egyházalkotmányban és szervezetben a presbitériumioknak és a fokozatosan (habár csak közvetetten) belőlük kiépülő felsőbb önkormányzati testületeknek képviselői alapon, a polgári demokrácia skémáinak és a kálvini típusnak megfelelő felépítése: általános titkos választójoggal a teljesjogú férfi egyházközségi tagok számára, tisztújításokkal a presbitéri, sőt nagyobb részt a felsőbb egyházkormányzati tisztségekre nézve is (bár jelentős kivételekkel) és más hasonló, az egyházközségeknek és azok tagjainak öntevékenységet, az ügyben való aktív részvételt előmozdító és biztosító rendszabályokkal — amelyek, ha nem egy abszolút államhatalom, ha nem egy önálló nemzetélet elnyomása és visszafejlesztése céljának szolgálatában rendelte volna el, a sokat emle-

getett „autonómiának” sokkal valóságosabb és teljesebb képét hozták volna létre az egyházakban, mint amilyen annak bármelyik formája volt eladdig.

Azonban a lóláb minduntalan kilógott a császári kegy atyai talárja alól: a pápasággal éppen akkor középkorias módon összelelkezett, magát a katolikus-jezsuita klerikalizmus számára az államélet számos vonalán jóformán kiszolgáltató Habsburg-államnak lehetetlen volt mással megajándékozni a (sokszor nagyon is ártatlanul, de folyvást) forradalmi hajlamokkal gyanúsított protestánsokat, mint a Tróját ostromló hadsereg módjára — falóval. Az még hagyján, hogy a 4—4 superintendencia helyett az Entwurf megint 6—6-ot akart létesíteni, az ország akkori politikai és katonai kerületi beosztásához alkalmazva: emellett a célszerűség több érve szólott volna annak ellenére is, hogy tulajdonképpen világi közigazgatási, sőt rendészeti szempontok sugalmazták a gondolatot. De már sokkal súlyosabb rendelkezés volt az egyházi önkormányzati gyűlések nyilvánosságának — egyes kivételektől eltekintve — általánosságban való eltiltása. A régebbi időkben nem volt ez a nyilvánosság szilárdan és általánosan kialakult protestáns elv és gyakorlat — bár éppen úgy nem volt az az egyházi gyűlések zártsága sem —, de különösen a 40-es évek liberális-demokratikus föllendülése óta az egyházakban is mondhatni általánosan elterjedt, s mostani eltörlése szándékában nem volt nehéz felismerni a legreakciósabb ellenforradalmi és rendőri szellemet. Még ennél is nyíltabban megmutatta az egyházrendező összbirodalmi abszolutizmus valódi ábrázatát az a rendelkezés, hogy a superintendensi tisztségre — amely élethossziglan szól, egyik kivételül a tisztújítás általános szabálya alól — *a birodalom bármely koronatarományából* (Kronland) és *egyházvidékéről* (Sprengel) jelölhetők és választhatók arra való egyének bármelyik magyarországi superintendensi állásra. Ez nem kevesebbet jelentett, mint azt, hogy pl. debreceni superintendensnek meg lehet tenni egy Zemplén vagy Ung megyei császárhű szlovák református papot — vagy pesti lutheránus superintendensnek egy tescheni, linzi vagy gráci osztrákot. Vagyis a legfőbb papi vezetés — amely mellett a világiaké, mint már többször említettük, teljességgel háttérbe szorítottatott volna — kifejezetten az összbirodalmi eszmét képviselő, százszázalékgig „gutgesinnt” egyéneknek volt szánva, természetesen a cs. kir. főegyháztanács, az Oberkirchenrat föltétlen irányítása alatt. Tulajdonképpen *ennek* a szervnek az egyházalkotmányba zárókö és összefogó vaskapocs gyanánt való beépítése volt az, ami legnyíltabban megmutatta az államegyházi jelleget és problematikussá tette a tervezetnek minden olyan rendelkezését is, amely egy vagy

más szempontból haladónak, hasznosnak, célszerűnek lett volna tekinthető. A főegyháztanácsot mindkét egyház számára külön-külön állították volna fel a tervezet szerint: mindegyiknek öt-öt tagja lett volna, élethossziglan kinevezve a császár által, állami fizetéssel és állami tisztviselői státusban. Minősítésükre nézve semmi egyéb követelmény nincs felállítva, mint az, hogy valamenynyinek az ágostai, illetőleg a helvét hitvallás hívének, tehát lutheránusnak, ill. reformátusnak kell lennie. Egyéb követelményekről a tervezet *hallgat*, tehát nyilván az abszolút uralkodó teljhatalmi körébe tartozik, lelkészt nevez-e ki, vagy világít, tudóst-e, vagy bürokratát, magyarországit-e, vagy galiciait (ahol elvégre szintén éltek protestánsok). A fogalmazói karral és az irodaszemélyzettel hasonlóképpen áll a dolog: ennek kinevezése az első alkalommal a kultuszminiszter, később a főegyháztanácsi elnök jogkörébe tartozik, az evangélikus egyházak valamelyikéhez tartozáson kívül minden más megkötés nélkül. A főegyháztanács a legszélesebb értelemben gyakorolja az állami egyházfelügyeletét: felvigyáz az istenfélelemre, fegyelemre és rendre egyházban és iskolában, ellenőrzi az egyházi törvények végrehajtását, őrködik az egyház császárhűsége, a világi felsőség iránti engedelmessége, a *máshitűekkel* való békesség előmozdítása felett (a konkordátumos államnak ez is különösen fontos!). *Végső bírói fórum az egyházban: ő dönt a méltatlan papok és egyéb egyházi tisztviselők elmozdítása felől. Őhöz* kell beterjeszteni a superintendentiákból alakuló generális konferenciának a jegyzőkönyveit, s az ott hozott határozatok az ő jóváhagyása nélkül nem érvényesek. A főegyháztanács erősít meg minden lelkész-, esperes-, teológiai tanárválasztást, a megválasztott superintendenseket pedig a császárhoz terjeszti fel megerősítésre, sőt az esetben, ha a superintendens-választáskor két jelölt szavazategyenlősége áll elő, *magát a superintendenst is ő nevezi ki a kettő közül.* Természetes, hogy a világi főtisztviselők — a superintendencia és az esperesség (senioratus, „egyházmegye”) gyűléseinek alelnökei, a kurátorok — szintén a főegyháztanács megerősítése alá tartoznak s választásuk politikai kifogásolhatóság alapján megsemmisíthető.

Egyszóval az Entwurfban megjelent egy császári-királyi protestáns egyház leplezetlen képe. Annak, aki az itt előadott előzményeket nem ismeri, szinte hihetetlennek, az elvakultan magabízó abszolutisztikus erőszak tényének tűnhetik fel még ma is az, hogy a bécsi kormány a magyarság egy jelentős hányadával szemben ilyen kísérletezésre merte magát elszánni — és hogy nemcsak egyéb várható következményeket nem fontolt meg előre, hanem még azt sem gondolta meg, hogy a konkordátumos Ausztriának ezt a lépését óhatatlanul a protestantizmus elnyomása, a

vallásszabadság szoros korlátozása szándékának fogja magyarázni a többé-kevésbé liberálisan gondolkozó hazai és külföldi protestáns közvélemény. Az előzmények ismerete alapján azonban kénytelenek vagyunk másképp látni a dolgot. A Habsburg-hatalom államegyházi törekvései alá a lovat, mint láttuk, már a XVIII. század vége óta maguk a protestánsok adták, s a legközelebbi felelősség is az Entwurfért a bécsi tanácskozás résztvevőit, elsősorban Szoboszlai Papot és Törököt terhelte. Ha ők nemcsak egyes részletkritikákra szorítkoznak az „autonómia” védelmében, hanem magával az államegyházi *elvel* szemben tanúsítanak bátor és következetes ellenállást, különösen pedig, ha lett volna szívük a megcsillogtatott államsegély, kivált a superintendensi és esperesi magas dotációk csábjainak ellenállni: a helyzet másként alakult volna, a lelkeszi vezetőkre nem esett volna kétes fény s a világi uraknak kevesebb okuk lett volna arra, hogy magukhoz ragadják az egyházi ellenállás dicsőségét s azt az ókonzervatív-arisztokrata és liberális-közneemesi front politikai koalíciójának erősítésére használják fel — hogy azután, amikor majd ez a politikai ellenállás végül is sikerre vezet, az abból következő megalkuvás eredményeként előálló kiegyezéses, dualista magyar állam hatalmi rendszerébe tagolódják bele a magyar protestantizmus is.

Már az is a világiak befolyásának volt tulajdonítható elsősorban, hogy a két egyháznak az Entwurf-ról véleményt nyilvánító superintendenciái és egyes alsóbbfokú testületei, kivált a reformátusok, az Entwurf részletes bírálatával nem is sokat foglalkoztak, hanem több-kevesebb határozottsággal úgy nyilatkoztak — a lutheránusok belső nemzetiségi ellentéteik miatt óvatosabban és körülményesebben, a reformátusok keményebben és kurtábban —, hogy ennek a fundamentális egyházalkotmányi és szervezeti reformnak tárgyában csak a két egyház egyetemes képvisellete, a lutheránus és a református *zsinat* nyilváníthat véleményt teljes illetékességgel, s végsőleg annak a határozatából, nem pedig a fejedelem szuverén parancsszavából következhetik az új rend elfogadása és életbeléptetése. Ez világos és határozott állásfoglalás volt, s ebből szükségképpen következett az uralkodóhoz és a kormányhoz előterjesztett ama kívánság, hogy a két zsinat összeülése mielőbb engedélyeztessék, mert a miniszter által kívánt „unbedingt freie Meinungsäusserung” *csak ott* történhetik meg feltétlen súllyal és hitelességgel. Nemcsak a protestáns egyházi önkormányzat lényegéből folyó elvi érvelés támogatta ezt az állásfoglalást, hanem az a történelmi tény is, hogy ilyen országos zsinata királyi engedélyből már volt egyszer a két egyháznak — 1791-ben —, az ott megkezdett új alkotmányozás és szervezés azonban a kánonok királyi megerősítésének elmaradása

miatt nem valósulhatott meg; azóta a protestáns egyházi testületek és közvélemény ismételten is sürgették előbb a kánonok megerősítését, majd új zsinat engedélyezését, de mindig hiába; most, hogy a kormány a maga tervezetével alkalmat adott a közben már elavult budai és pesti kánonok, meg a még elavultabb, régibb századokbeli jogszabályok és joggyakorlat helyett újak létesítésére, ennek az alkalomnak a felhasználása máshol, mint zsinaton, nem történhetik.

Ennek az állásfoglalásnak erejét azonban több körülmény mégis nagyon meggyöngítette. Ilyen volt elsősorban az, hogy a bécsi tanácskozáson részt vett bizalmi férfiak ott *éppen ebben a sarkalatos kérdésben nem tettek semmiféle határozott nyilatkozatot*: belementek a tervezet részleteinek taglalásába, anélkül, hogy előzetesen felállították volna ezt az elvi alapkövetelményt. Nyilván nagyon jól tudták, hogy az egész ügynek ez az Achilles-sarka — nem mertek belelőni, hanem csak óvatosan körültagogatták Szoboszlai Pap példáját követve, aki ez ügyben az értekezleten *egyetlenegy* kétértelmű és köntörfalazó kijelentést tett, amelyet utólag beadott memorandumában valamivel világosabbá próbált volna tenni, de lényegileg ebben sem mondott többet, mint az értekezleten (a „stabilire ordinem” már *most*, ennek a törvénytervezetnek életbe léptetésével megtörténhetik szerinte *zsinat nélkül is* — az egyházi hivatalos vélemények meghallgatása után —, de maradnak fenn még nagy számmal fuggó kérdések, amelyek új kánonalkotást igényelnek, ezekben majd csak az összeülő új zsinatok dönthetnek.)¹ Szoboszlai Pap, de alighanem a többiek is, azzal nyugtatták meg a maguk lelkiismeretét, hogy az ügyben mindenképpen bennfentesnek gondolt Zimmermann még a tanácskozást megelőző napokban így tájékoztatta a tiszántúli superintendenst: „a vallás szabadsága épségben maradván, most csak magát kívánja miniszter úr informáltatni a kezünkbe adandó kérdések iránt; aztán le fog küldetni az operatum a superintendentiáknak, *hogy azután zsinatban vétessék fel.*”² *Erről azonban magán az egész tanácskozáson egy szó sem esett.* Nem is igen eshetett volna, hiszen Zimmermannak tudnia kellett, hogy a két egyház legkiemelkedőbb lelkészeit és *világijait* egyenlő számban egyesítő országos egyházi testületek szabad és egyértelmű megszólalása a bécsi politika szempontjából felettébb aggályos és kerülendő, mert az ott megnyilvánuló egyházi ellenzéki ség óhatatlanul átsap politikai térre is. Az igaz, hogy ilyen eshetőségekre az egyes superintendentiák gyűlésein is számítani lehetett, de

¹ Tóth Sámuel i. m. 16. és 82—83. l.

² Tóth Sámuel i. m. 8. l. — Mi emeltük ki.

azokkal szemben egyenként könnyebb ellenintézkedéseket tenni — s esetleg az egyik superintendentiát, főként nemzetiségi oldalról, a másik ellen kijátszani —, mint egy országos testület impozáns állásfoglalásával szemben. Ezt a gyakorlati politikai megfontolást azután Zimmermann és az ő javaslata alapján Thun elvileg is alátámaszthatónak vélte azzal az érveléssel, hogy új zsinatra tulajdonképpen már nincs szükség, hiszen az uralkodó annak idején megmondta: ő fogja megállapítani a végleges rendet az egyházi férfiak meghallgatása után; ez a meghallgatás pedig valójában először már akkor megtörtént, mikor az uralkodó a budai és pesti kánonokat *nem* erősítette meg, mert megértette, hogy maguk az egyházi férfiak sem tartják azokat egyértelműen helyesnek. Most eljött az ideje annak, hogy az időközben beállott zürzavar végleg rendeztessék; az uralkodó évégből kegyelme túláradásával *újra* meghallgatja az egyházi közvéleményt, annak figyelembe vételével stabilizálja az ordo-t, megszabja egyebek közt azt is, hogy mi legyen a módja a zsinattartásnak — az új rend alapján, *de csakis annak az alapján*, aztán majd zsinatolhatnak, ha akarnak.

Ez az érvelés (mely, mint látjuk, lényegileg egyezett Szoboszlai Pap okoskodásával a zsinat dolgában) természetesen a maga egészében az abszolutisztikus összbirodalmi állami akaratra volt rá szabva. Mereven ellenkezett nemhogy az 1848: XX. törvénycikkkel, amely a bevett vallásfelekezetek között tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot állapított meg (a katolikus klérus annyit zsinatolhatott, amennyit akart, a konkordátum kizárta minden állami engedélyezésnek, ellenőrzésnek, beleszólásnak lehetőségét!) — hanem még az 1791: XXVI. törvénycikkkel is, amelyben a rendi alkotmány keretei közt föltétlenül biztosított a két protestáns egyház autonómiája. S mégsem lehet azt mondani, hogy az utóbbi törvénycikk meghozatala óta eltelt hat évtized alatt *csak* az államhatalom részéről történtek volna az autonómiát veszélyeztető lépések. Fentebb már előadtuk azokat a tényeket, amelyekre Thun most mint legnagyobb erősségeire támaszkodott: a protestánsok ugyanakkor, amikor időnként az 1791-i kánonok megerősítését, majd új zsinat engedélyezését szorgalmazták, többször *maguk kérték és vállalták* az uralkodó és kormányzói beavatkozásait és döntéseit a maguk belügyeiben, sőt köszönettel elfogadták az uralkodótól a budai kánonok egy részének közvetett úton való életbeléptetését, amivel közvetve már kifejezték azt is, hogy nem lesz kifogásuk, ha egyházi életük egyéb részeinek szabályozása ugyancsak így, uralkodói döntéssel, tehát zsinat *nélkül* fog megtörténni. Ezenkívül egyre hajlandóbbaknak mutatkoztak az államhatalom támogatásának igénybe vételére *anyagi kérdésekben is*.

Éppen nem volt tehát alaptalan az az elgondolás a kormány részéről, hogy a protestánsok, némi renitenskedés után, most is csak előveszik majd „a jobbik eszüket”, s ha már egyszer A-t mondtak még 48 előtt, a 48 utáni helyzetben B-t is fognak mondani.

A kormány nagyon jól volt értesülve arról, hogy a vezetők lelkészi tisztviselők és a világi urak között már kiütközött az ellentét az Entwurf körül. A nyilvános gyűléseken nem nagyon látszott ez meg, ott lényeges ellentétek nem nyilatkoztak meg sem a zsinat szükségességének hangoztatásában, sem (amennyiben egyáltalán belemertek) az Entwurf egyes részleteinek kritikájában. De a kulisszák mögött annál jobban forrtak az ellentétes hangulatok. Bauhofer, valószínűleg mint szem- és fültanú, de mindenesetre pontos értesülésből jegyzi fel, hogy Prónay Gábor vezetésével 1856 végén és 1857 elején — már a zsinatot szorgalmazó superintendentiagyűlések megtartása után — sűrűn tartottak bizalmas konferenciákat lutheránus és református vezetők részvételével a további teendők megbeszélésére. És itt egyszer csak (a Török Pálnál, 1857. január 22-én este tartott értekezleten) meglepő módon kiderült, hogy a református lelkészi résztvevők egészen nyíltan *ellenzik a zsinat tartását, illetőleg szorgalmazását* — Török mellett főképpen Báthori Gábor superintendens-helyettes, Ballagi Mór és Dobos János, az eredeti tehetségű, de egész hosszú életében kiforratlan, kiszámíthatatlan és cinikus ceglédi pap —, mégpedig ellenzik azzal a megokolással, hogy szerintök „a legutóbbi református egyházkerületi [= superintendentiai] gyűléseken kétségtelenné vált, hogy a legközelebbi zsinaton a lelkészi rendet még jobban a háttérbe fogják szorítani, mint ahogy már eddig is volt (das man den geistlichen Stand, durch die nächste Synode noch mehr als es bisher der Fall war, zurückdrängen werde).” Pedig, mondja Bauhofer, a világiak ezeken a gyűléseken csak a *maguk* szándékolt háttérbeszorítása miatt bosszankodtak, meg amiatt voltak elkeseredve, „hogy a terjedő gyanú szerint egyes jelentős református lelkészek a miniszteri rendeletet csöndben helyeselték és bizonyos kötelezettséget vállaltak magukra annak érvényrejuttatását illetően (als hätten einige bedeutende Geistliche helv. Conf. den ministeriellen Entwurf im Stillen gebilligt und gewisse Verpflichtungen auf sich genommen, ihn zur Geltung zu bringen).” Emiatt a konferencia egyik tagja (Bauhofer csak „-s”-nek jelzi, Székácsra lehetne gondolni, de ő ekkor aligha volt határozottabb állásponton, mint Törökék) valószínűleg megfeddette s isten előtti felelősségükre figyelmeztette az illetőket — akikre ez a gyanú esett, tehát nyilván a jelenlevő Törökéket —, és a konferencia megoszlott lélekkel, súlyos aggodalmak között végződött. (Kézirat 101. l.)

Ezt a gyanút ma már teljes mértékben igazoltnak kell tekintenünk. Törökről már akkor széles körökben tudták, hogy az Entwurf elfogadása érdekében valóságos agitációt fejt ki Dunamelléken a papok között — ugyanakkor, amikor *nyílt* üléseken ő sem ellenzi a zsinat szorgalmazását, megszokott módszerének megfelelően. Révész Imre — aki különben abban egyet értett Törökkel, hogy az Entwurf elleni tiltakozásoknak a superintendenciák egy részében, így különösen a Tiszántúlon, nem kellett volna annyira mereveknek és éleseknek, sőt lármásaknak lenniök, hogy belőlük Bécs rögtön politikai ellenzékiiséget érezhessen ki — már 1856 őszén azt a benyomást szerezte Törökkel való érintkezéséből: „úgy látszik, hogy ha nem ellensége önnön felekezetének, de a kormánynak is aligha barátja nem szeret lenni sok dologban...”³ De ez őt már akkor nem lephette meg, hiszen, amint a protestáns pátens elleni harc lezajlása után csaknem két évvel, amikor már Török is majd két éve superintendens volt, följegyezte egy másik bizalmas magánlevelében, Törököt *mindig* olyannak látta, aki sokkal kevésbé kap az egyházalkotmány nagy elvi kérdésein, mint a maga személyes befolyásának erősítésén, hírének, dicsőségének növelésén (akárcsak Szoboszlai Pap). „Hajh, még most is úgy emlékszem reá — folytatja —, mintha e percben történnék, hogy midőn a bécsi bizalmi férfiak hazajövele után nyomban, Ballagi Szentésre hozzám jött, hogy együtt Debrecenbe jöjjünk,⁴ miként magasztalta Törököt és a kivívott dicső eredményt. Hát Debrecenben miként bámulták mélységes tisztelettel s miként tömjéneztek Szoboszlait! Későbbben is írták nekem a Duna mellől, hogy Török vidékről vidékre járt pártot szerezni az Entwurfnak. Gyarlók, igen gyarlók az emberek...”⁵

Természetesen az emberi gyarlóság megvolt nemcsak Törökben, hanem a működésével elégedetlen Révész Imrében is, aki Törökkel ez években elég sűrűn levelezett, de nyíltan, szemtől-szembe ezt a véleményét sohasem mondta meg a (nála igaz, 18 évvel idősebb) nagytekintélyű pesti papnak. Az őszinteség ellen még nagyobbat is vétve, 1856. november 12-én hozzá írt levelében (tehát nem egészen két héttel a Pápayhoz írott s fentebb idézett levele után)

³ Levele Pápay Imre hajdúböszörményi lelkészhez, egyik bizalmasához Debrecenből 1856. október 30. *TL*.

⁴ *Ballagi Mór*, a pesti teológiai főiskola nagytehetségű és sokoldalú tanára (1815—1891) életkorban Török és Révész között állott s 1855 körül *mindkettőnek* bizalmasa volt. (Révésszel később hosszú és elkeseredett elvi és személyi ellentétbe került). Az itt említett 1855-i nyáron Ballagi a Révész „háztűznézőjében” való baráti segítségül ment vele, az akkor még szentesi lelkésszel, Debrecenbe.

⁵ Levele másik bizalmasához, Hegedűs László sárospataki lelkészhez Debrecenből 1892. március 10. *TL*.

egyenesen biztatta, sőt „az élő Istennek és szegény egyházunknak nevében” kérte és kényszerítette, hogy a gyanúsításokkal semmit ne törődjék, e válságos időben a közügyektől ne vonuljon vissza, hanem „teljes elszántsággal küzdjön tiszta meggyőződése szerint egyházunk józan érdekei mellett”.⁶ Még jobban megvolt egy bizonyos magyarul *Szász Károly*ban, a későbbi „költő-püspökben”, aki a maga szokatlanul nagy és sokirányú becsvágyával már ekkor nem mindennapi eréllyel törtetett az egyházi és egyházon kívüli érvényesülés felé s a nála 21 évvel idősebb Törököt útjában látta. Mindkettő a nagystílű ambíciók embere volt, de egészen eltérő talentumokkal, egyéniséggel és módszerekkel — nem csoda, ha kölcsönösen nem állhatták egymást s ahol csak lehetett, keresztezték egymás útjait. Azonban Szász Károly tollát mégsem pusztán a személyes gyűlölet vezette, hanem letagadhatatlan tények ismerete, amikor a pátensmozgalom bevégződte után alig pár nappal így írt Révész Imrének :

„...Mi itt superintendenst választunk. Előre láthatjuk, hogy Török lesz. Azon Török, kit mint fáradhatatlan, buzgó, kormányra termett, erélyes férfit mindnyájan tisztelünk s hozzá e tekintetből a legnagyobb reményeket kötjük ; azon Török, ki az 1856-ki egyháztervezet Bécsben elkészültének a ti Szoboszlaitekkel fő eszközlője vala, ki annak leküldésekor bejárta a superintendencia egy nagy részét és mindenütt rá akarta bírni az embereket annak elfogadására; ki a szeptember 1-i pátens óta, bár vezéri szerepre hivatva és képesítve, nyilvánosan egy szót sem szól... ki a pesti iskola alapításával halhatatlan érdemet szerzett magának s ez érdem megszerzésére ál és protestáns paphoz nem illő utakat használt ; íme ezen Török, kiből a jó és nem jó olyan csodálatosan egyesül, lesz kétségtelenül a mi superintendensünk...”⁷

De különösen figyelemre méltó, hogy Szász Károly nem sokkal később már a nyilvánosság előtt is megismétli Törökének az Entwurf körüli mívelkedéséről szóló értesülését — mindössze az akkor már másfél éve superintendens Törököt nem nevezi nevén, hanem annak e kérdésben leghűbb bajtársával, Dobossal akaszt tengelyt. Szász, mint a solti egyházmegye esperese, propagandát indított a minden egyházi tisztségre, tehát a superintendensségre is kiterjedő tisztújítás általános behozatala érdekében. Ezt Török hátmögül,⁸

⁶ Közölve *ifj. Kiss Áron* művében: Török Pál élete. Bp. 1904. 146—147. l.

⁷ Levele Révész Imréhez Kunszentmiklósról 1860. május 21. (Sz. K. ekkor ottani lelkész). *TL.*

⁸ Holott a bécsi tanácskozáson és a Denkschrift-ben még — Szoboszlai Pappal éles ellentétben — nagyon is helyeselte az általános és kötelező egyházi tisztújítás tervét.

Dobos pedig az egyházi sajtóban is ellenezte, s utóbbi vigyázatlanul azt is felhozta a tisztújítás elve ellen, hogy azt Szász Károly az Entwurfból kölcsönözte. Erre Szász (aki a nála 25 évvel idősebb Dobossal olyanforma viszonyban volt, mint Törökkel, azzal a különbséggel, hogy Dobost többször a nyilvánosság előtt is igen keményen és nem is alaptalanul támadta) ezt vágta szemébe a ceglédi „nagyap”-nak: „Hagyjuk el, uram, azt az Entwurffal való gyanúsítgatást. Az én kezem tiszta az Entwurftól; a solti egyházmegyéé is az, mely néhai Koczoh⁹ elődöm személyében *maga* volt, ki anyyiak ellen majdnem egyedül szólt, harcolt! Mondhatja-e ezt szintily jó lelkiismerettel Dobos, ki egykor ugyancsak dobolt az Entwurf mellett?”¹⁰ Az „anyyiak” feje Török volt, ezt a Dunamelléken akkor már mindenki tudta. És nagyon nevezetes, hogy Dobos, akinek pedig a nyelve éppúgy fel volt vágva, ha egyszer polemizálni kellett, mint a Szászé, erre a nagyon éles és találó ríposztra egyetlen szóval sem tért vissza sem a *PEIL*-ban, sem — tudomásom szerint — egyéb nyilvánosság előtt. A tényt nyilván ő sem tagadhatta le éppúgy, mint Török, aki ugyan ezekben az években magánleveleiben is, sőt nagynéha a nyilvánosság előtt is panaszkodott *általánosságban* — de a konkrét állításokat és azok cáfolatát igen gondosan mellőzve —, hogy mennyire méltatlanul gyanúsítják őt az egyház valódi érdekeiben kifejtett tevékenységéért, hogy „pecso-vics”-nak tartják, aki „eladta magát” stb. De hiszen bajos is lett volna letagadniok, amikor ma is megvan Dobosnak az a Törökhöz intézett levele, amely kettejük ez ügyben kifejtett eljárásának *nem* egyenes voltát a legékesebben bizonyítja.

A dunamelléki, dunántúli és tiszántúli református superintendenciák 1857 tavaszán deputációt küldtek Bécsbe a császárhoz, egyéb célok mellett főként azért, hogy az a zsinat engedélyezését szorgalmazza, mert enélkül meggyőződésük szerint az Entwurfról nem lehet még tárgyalni sem. A küldöttség 22 tagból állott, ezek közt 13-an voltak világiak — két valóságos belső titkos tanácsos, több mágnás és köznemes nagybirtokos, magasrangú államhivatalnokok —, a többi lelkész, esperes, superintendens, helyettes superintendens, teológiai tanár. A világi tagok közt már ott van a fiatal (27 éves) *Tisza Kálmán*, aki most kezdi politikai karrierjének az egyház útján való ügyes megalapozását és akit Bécs már ekkor izgatottan figyel, mert tudja róla, hogy az emigrációban élő nagybátyjával (anyjának, Teleki Júliának elsőfokú unokatestvérével),

⁹ Koczoh Ferenc fülöpszállási lelkész, az 1860 tavaszán meghalt solti esperes (aki e hivatalt csak igen rövid ideig viselte).

¹⁰ *PEIL* 1861. okt. 27. 1932. — A kiemelés Szásztól.

Teleki Lászlóval összekötetésben áll. A lelkeszi tagok között pedig ott van Dobos János; Török jellemzőleg *hiányzik*. De Dobos, a levelében „B.”-nek jelzett társával (vagy Báthori Gáborral, a helyettes superintendensi tisztet vivő nagykőrösi esperes-lelkészszel, vagy — ami valószínűbb — Ballagi Mórral), egészen nyilvánvalóan, a Törökkel történt előzetes titkos megállapodás szerint, előre megfúrja a küldöttség hajóját: két nappal a küldöttségnek a császárnál való megjelenése előtt, április 18-án szép csendesen felkeresik Zimmermannnt és *külön tárgyalnak vele, egészen más értelemben*, mint ahogy a küldöttség két nappal később az ő részvételükkel a császár előtt beszélni fog. A tárgyalásról Dobos mindjárt másnap tudósítja Törököt egy őt igen jellemző hangú levélben — amelyben, hogy a diszkrétciónak is eleget (!) tegyen, „ácsmester”-nek emlegeti Zimmermannnt! —, s legelőször is azt közli Törökkel, mennyire sajnálja, sőt *fátumnak* mondja Zimmermann Török meg nem jelenését. Azután így folytatja:

„B. elkezdte a rábízottakat mondani, az ács csakhamar kivette szájából a szót és tartott előttünk egy hosszú professiót vagy beszédet a három lehetőség fölött:

1. Vagy visszavonja a kormány törvényjavallatát, és magunkra hagyva épített velünk rombolnivalókat, nem lévén ő többé adott szaván elfogható. — Ez kalamitás lenne, pedig Tisza és Tisza és Tisza¹¹ éppen ezt várja.

2. Vagy elveket mond a kormány, mint sceletont, és a zsinattal rakat rá húst — ami nem ártana.

3. Véglegesen oktrojizoz — sat.

Szokott bőséggel szólott, annyira, hogy szóhoz alig juthatunk, annyit azonban nyilváníthatunk: hogy a papság nagy része nem idegen az Entwurftól, ha hátát valahova megvethetné, *apró csatát* tehet mellette.”¹²

Vagyis tehát Törökék itt a legszebb formában megbiztatják Zimmermannnt s általa Thunt, hogy nem kell olyan nagyon félni a világiak vezette zsinatkövetelő ellenállástól: a papság hajlandó az Entwurf érdekében a világiakkal dacoló *gerillaharcot* (az „apró

¹¹ Ez a Dobos szellemeskedő, de nem mindig sikeres fogalmazásában vagy azt jelenti, hogy Zimmermann az egyházi ellenzék vezérének már akkor Tisza Kálmánban látta s ezért folyton őt emlegette; vagy a *három* idősebb Tisza-testvérré akar célzás lenni, akik ez években már — Kálmánnal együtt Lajos és a volt honvéd, László — kezdtek hallatni hangjukat; vagy végül arra, hogy Tisza Kálmán szavára figyel majd a maga ellenállásában mind a két *tiszai* református superintendensia (amelyik közül azonban a tiszáninneni a deputációban nem volt képviselve).

¹² Levele Török Pálhoz Bécsből, 1857. április 19. Dobos kiemelése — DL.

csata” a gerilla szó szerinti fordítása!) folytatni, csak az államhatalom támogatására számíthasson.

Törökről valóban teljes joggal mondhatta el Thun — Zimmermann tollával — a császárnak,¹³ hogy az 1855-i bécsi tanácskozáson „feltétlenül szolgálatokat tett a kormány ügyének (der Sache der Regierung entschiedene Dienste erwiesen)”. Valóban ilyeneket tett nemcsak akkor, hanem amint látjuk, még azután is.¹⁴ De akkor már, amikor Thun így nyilatkozik, 1858 őszén az a helyzet, hogy Török is kénytelen csatlakozni ahhoz a passzív ellenálláshoz, amely az Entwurf visszautasítása következtében előállott bizonytalan helyzetben lépten-nyomon ismétlődik egyes kormányintézkedések ellen a protestáns egyházi körök részéről. Thun—Zimmermann (ugyanabban az előterjesztésben, ugyanott) felettebb sajnálják Töröknek ezt a „pálfordulását” és csak azzal tudják megmagyarázni, hogy Török a világi elnöktársának, Ráday Gedeon grófnak (az esperességi kurátornak) került a befolyása alá — fentebb már láttuk, milyen kevéssé épületes viszony alakult ki valójában a két férfi között! — és ez, mondja Thun, igen élesen példázza „a lelkészeknek és tanítóknak a védtelenségig fokozódó függését (bis zur Schutzlosigkeit gehende Abhängigkeit der Geistlichen und Schullehrer)” a világi uraktól.

Ez a függés persze ebben az egészen brutálisnak jellemzett formájában nem állott fenn — Török Pál esetében éppen nem —, de annyi tény, hogy a magyarországi protestantizmus vezető rétegeinek túlnyomó többsége, a papoké csakúgy, mint a világiaké, az Entwurf kibocsátása és a protestáns pátens megjelenése közt lefolyt három év alatt egyre inkább hatása alá került annak a folyton növekvő és egyre nyiltabban megmutatkozó általános elégedetlenségnek, amely a Bach-rendszer ellen *átmenetileg* bizonyos közös frontot tudott létrehozni osztályok, vallásfelekezetek, némi részben még magyarok és nem magyarok között is. Ezt a közös frontot pedig,

¹³ Már többször idézett 1858. szeptemberi nagy előterjesztésében, *Zimmermann* 101—102. l.

¹⁴ Még a protestáns pátens körüli harc lezajlása után is, amikor már mint superintendens érintkezett az októberi diploma után kancellárságra jutott Vay Miklóssal, megkísérelte többedmagával, hogy legalább az *államsegély elnyerése érdekében* közeledést hozzon létre a kormány és az autonómikus álláspont között. Hegedűs Lászlónak Vay maga beszélt 1862 elején, hogy ő „igen sok sürgetésnek volt kitéve kancellársága alatt protestáns férfiak részéről, kik mindenáron kialakdtak volna az állammal jó pénzért, s Török Pál barátomékat meg is nevezte. Mi ebből a tanulság . . . ? Hát az, hogy huncut az ember, míg él! Ha a divat úgy hozza, az árral úsznak, sőt még ők vetnek legnagyobb habot, titkon pedig a pokollal is cimboraságba lépnek, csak célt érjenek.” Hegedűs levele Révész Imréhez Sárospatakról 1862 február 27. *TL*.

amint alább más vonatkozásokban is lesz alkalmunk látni, arisztokrácia és köznemesség átmeneti szövetsége nyergelte meg, a maguk egykori politikai pozícióinak visszaszerzése reményében, de olyan hazafias és nemzeties jelszavakkal, amelyek az összbirodalmi elnyomással szemben *pillanatnyilag* még a legszélesebb néprétegekre sem téveszthették el a hatásukat. Hogyan vonhatták volna ki magukat e hatás alóla a protestáns egyházi vezetők, amikor még a *katolikus* klérus is — bár igen óvatosan és magát a másik oldal felé is mindig fedezve — egyre többet kacérokodott a nemzeti ellenállás gondolatával és jelenségeivel? Ez pedig azt jelentette, hogy a protestáns egyházakban az Entwurf visszautasításával az évek folyamán egyideig holtpontra kellett kerülnie az egyházrendezési kérdésnek. A hivatalos egyházi élet a világiak föltétlen tekintélyi súlya alatt (bármennyire fennállott még most is az inspektorok és a kurátorok működésének — a gyakorlatban ugyan egyre kevésbé respektált — tilalma) ragaszkodott a zsinat kívánásához s időről időre egyre nyomatékosabb fellépésekkel sürgette azt az uralkodónál és kormányánál; a kormány viszont a nyugtalanság csitítása végett olykor tett, sőt még az uralkodónak is sugalmazott határozatlan és nem őszinte kijelentéseket a zsinatnak esetleges közeli engedélyezéséről, — de valójában csak az időt akarta húzni, hogy a puskaporos külpolitikai helyzetben, amíg az így vagy úgy nem tisztázódik, ne kelljen megtennie égy, befelé esetleg kockázatosná válható, döntő lépést.

A kormány taktikájához tartozott az is, hogy e három év folyamán a „föltétlenül szabad vélemény-nyilvánítás” lehetőségét nemcsak az egyházi gyűlések megnyilatkozásaira, hanem, a rendőri korlátozásokat el nem ejtve ugyan, de valamivel tágabban kezelve, a protestáns sajtóra is kiterjesztette. Így indulhatott meg 1858 elején, 9 évi szünetelés után, újra hetilapként a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap Ballagi Mór szerkesztésében, (már előbb, 1857-ben, az inkább tudományos jellegű, de másodsorban gyakorlati protestáns egyházi kérdésekkel is foglalkozó Sárospataki Füzetek, a nagy Erdélyi János alapította havi folyóirat), és így jelenhettek meg komoly önálló dolgozatok is az egyházalkotmány és egyházszervezet elvi és történelmi kérdéseiről. Így láthattak napvilágot Révész Imre nagy tanulmányai (A protestáns egyházalkotmány alapelvei, Szarvas, 1856, Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett, Debrecen, 1857) — és így szólalhatott meg, fiatal munkás élete utolsó éveiben az egyik legkiválóbb „márciusi ifjú”, *Irínyi József* is, 1848—49-ben a forradalmi baloldalon álló s emiatt halálra ítélt, majd kegyelmet kapott, de évekig teljes visszahúzó-dásra kényszerített sokoldalú, nagytehetségű író és tudós, aki a

PEIL-ban való szorgalmas munkálkodása mellett (többször „Dunatiszai” álnéven) két kiváló önálló tanulmányban járult hozzá az egyházrendezési kérdés tisztázásához. (Az 1790/1-iki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békekötés alapján, Pest, 1857. Ugyanazon évben, némileg bővítve, németül is megjelent ugyanott. — A zsinati előkészületekről a legfőbb vonásokban, Pest, 1859.) Ezek a művek és a kérdés körül támadt, vegyes értékű egyéb irodalom legnagyobb része, teljes határozottsággal a zsinati elgondolást képviselték s a protestáns, különösen pedig a református elvek és a hazai történelmi példák alapján lehetetlennek bizonyították, hogy az államhatalomnak az egyházzal szemben több és egyéb joga is legyen a szorosán vett *jus supremæ inspectionis*-nál, tehát az intézkedési és főkormányzási jogként nem értelmezhető legfőbb felügyeletnél. Egyben elvi és történelmi alapon védeni igyekeztek a világiak egyházvezető jogát és tisztségét. A legalaposabb tanultságúak — mint éppen Révész és Irinyi — jól látták és meg is mondták ugyan, hogy a Magyarországon kialakult „paritás” és különösen a „kettős elnökség” éppen nem azonosítható minden további nélkül a klasszikus presbiteri-zsinati rendszerrel, de a magyar társadalmi fejlődés sajátosságainak figyelembe vételével, abban az adott történelmi helyzetben mégsem tartották a mellőzését a protestáns egyházak érdekében állónak, habár korrekciókat javasoltak hozzá. E tekintetben különösen jellemző Irinyi magatartása. Az 1790—91-i vallásügyi törvényről szóló tanulmányában még igen határozottan megmondja, hogy a paritásos rendszer a reformációval elvileg ellenkezik, mert világosan „papi rend felállítása”. Tehát „a kettős elnökség” legföljebb a *szokás* alapján igazolható, de *törvényben* meghatározni éppúgy nem lehet, mint ahogy az *is* a reformáció elve ellen való (ez már az Entwurfra szól), ha az egyes elnökséget „múlhatatlanul lelkészi avagy nem lelkészi” személynek kívánná a törvény juttatni. (192. l.) A másik, kisebb munkájában — amelynek készültkor mutatkozott bizonyos reménység a zsinat engedélyezésére s a világi urak elszántan készültek ott védeni szerzett jogaikat — már határozottan kiáll a kettős elnökség *mellett*, amely szerinte „egyáltalán nem logikai képtelenség, mint némelyek állítani szeretik; hanem éppen ellenkezően: logikai szükség a magyar protestáns egyházban” (18—19. l.). Hogy azonban a „logikán” itt legföljebb csak a „tények logikáját” érti, nem pedig a protestáns elv logikáját, az kiderül abból az ugyanitt tett kijelentéséből, hogy a kettős elnökségre tulajdonképpen az *egyház békéje érdekében, mint kompromisszumra* van szükség. Hogy ez a kompromisszum mennyire nem volt szíve szerint való ennek az erős protestáns meggyőződésű, az angol-

skót-amerikai szabadegyházi rendszerért lelkesedő embernek, — aki noha maga is világi ember volt s egyházában, a Dunamelléken, a főkurátor után következő főjegyzői tisztet viselte, az egyházi hatalomban érdem nélkül terpeszkedő világi társainak igazi arcát igen jól látta — arról bizonyosságot tesznek halála előtt három hónappal (*PEIL* 1858. nov. 13. számában) közzétett, hatyúdálnak tekinthető megrázó sorai („Dunatiszai” álnéven írta, de legkevésbé sem maradt titokban a szerző kivolta). Ebben a „*Belmissio*” c. cikkében szinte prófétai erővel ostromozza azokat a világi urakat, akik az egyházban regnálni akarnak s közben „szemtelenül kérkednek hitetlenségükkel” és „botránnyosan elhanyagolják egyházuk beléletét.” Orgyilkosok az ilyenek, kiáltja, akik „hátról való megtámadással”, „oldalvást” gyilkolják meg anyjukat, az egyházat! „Imádkozzatok, hogy adassék meg nektek a szentlélek veletek leendő közöltetésének kegyelme, hogy higgyetek, mélyen és erősen higgyetek. Hogy az egyház, melyhez büszkék vagytok tartozni, melynek legfőbb gyámolai gyanánt szeretitek magatokat feltüntetni, ne legyen kénytelen tulajdonképpen miattatok pirulni, és ne legyen a ti példáitok nyomán: utolsó a föld kerekéségén a protestáns egyházak között buzgóságban és virágzásán.” „Oh népem, és nevezetesen te úri osztály, vedd eszedbe tehát magadat, mert bizony, bizony semmivé fog lenni mind egyházad, mind nemzeted, ha továbbra is henye, földhöztapadt bölcsességed mellett maradsz és nem tekintesz messzebbre és magasabbra.” (1132.) Itt a korai halálát már közeledni érző egykori forradalmár nyilván nem a „kompromisszum” szempontjából beszél többé, hanem senkitől nem félve, tartózkodás nélkül mondja el a maga legbelsőbb meggyőződését. Ha a már említett szlovák papok: Borbis vagy Szeberényi írásaiban olvasunk — bőségesen — hasonló jellemzéseket az egyházvezető világi urakról, ott az erős színeket még ráírhatjuk a nemzetiségi szenvedély rovására is — itt, a magyar kálvinista világinak, Irinyinek ezekben a végrendeletszerű jajszavas megállapításaiban csakugyan nem láthatunk egyebet, mint a meztelen igazság kitörését. Ennek az átütő volta olyan félelmes erejű volt, hogy érdemlegesen nem is mertek rá az érdekeltek reflektálni; talán mindegyik azt hitte, hogy csak a *többire* vonatkozik!

A kormány természetesen az effajta — hite szerint az ő álláspontját erősítő — sajtóbeli megnyilatkozásokat éppoly élénk figyelemmel kísérte, mint azokat, amelyek — mint fentebb láttuk, nem előzmények nélkül — éppen ezekben az ellenállásos években is a Bach-kormánytól nyerendő *államsegély* kívánatos és sürgős voltát hangoztatták. Révész és Irinyi ugyan — talajtalan illuzionizmussal, de az abszolutisztikus államra való rátámaszkodás

veszedelmét az anyagiak terén is jól látva — az önkéntes adományokra alapított egyházfenntartás mellett emeltek szót, az angol stb. „szabadegyházi” példákra hivatkozva (s nem vévén észre azoknak az itthoniaktól merőben elűtő osztályalapjait s azokból folyó önfenntartó lehetőségeit).¹⁵ De velük szemben igen élesen megszólaltak az ellenkező lelkészi vélemények is, amelyek nemcsak azt sürgették, hogy az állam egyéb köztartozások módján hajtsa be az egyházi adót is, ha kell, végrehajtás foganatosításával,¹⁶ hanem a munkácsi kis református egyházközség lelkészének, *Literáti Jánosnak* a pennájával, teljes őszinteséggel megmondották azt is, hogy bizony csak jobb „egy mívelt magas kormány kegyétől” függeni, „mint egy községi tanácstól, mint a nép ingatag és változó kedélyétől” — tehát, ha egyszer a kormány hitelveinket, önkormányzatunkat biztosítja (!), nyugodtan el lehet tőle fogadni azt a kis pénzt. Lám ő, *Literáti*, a munkácsi állami börtönben teljesített lelkészi szolgálataiért már úgyis az államtól kapja a maga évi 380 pengőforintját. „Nem sok : de több egyházam fizetésénél, mert rendszeren fizettetik, s kérni sem kell.”¹⁷

A rendkívüli taktikai érzékű Ballagi Mór (alighanem Török sugalmazására, akinek hű követője és szócsöve volt) egy igen érdekes és merész lépéssel kívánta útját állani annak a veszedelemnek, amely a lelkészek államsegély utáni sóhajtozásából s ennek következtében a kormány célratörésének erősödéséből származhatik. Már a *PEIL* új első, 1858. évfolyamában sietett javasolni („*Országos egyházi domestica*” c. cikkében 108—109. l.) egy 5 millió forintnyi alaptőkéjű „*cassa domestica*” (az elnevezés valószínűleg a vármegyei önkormányzatok „házipénztáráról” van másolva) létesítését egyszeri vagy évenkénti adományok útján : ennek évi 5%-os kamatja szolgálna az egyház folyó szükségéi fedezésére, különösképpen is a szegény egyházközségek és lelkészeik megsegítésére. A felhívásban igen nyíltan, sőt élesen beszélt „felekezetünk legelőkellőbbjeihez” : „Ha a zöld asztal mellett tettek az első hely, legyetek elsőek az egyház segélyezésében is, hogy elnémuljon a vád, mintha csak azért buzognátok az autonómia mellett, mert hiúságtoknak hízeleg fényes dikciók által, ha csak ideig-óráig is, fensőbbségetek

¹⁵ Különösen nagy feltűnést és sok ellentmondást keltett Irinyi e tárgyban megjelent cikke mindjárt az újra megindult *PEIL* (1858-i) *legelső* számában : „*Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről*”.

¹⁶ *Baksai Dániel* cikke Révész Imre ellen, *Sárospataki Füzetek* 1857—58. (I.) 673. l. A szerző jójövendelmű nádudvari (ma Hajdú-Bihar m.) református pap volt!

¹⁷ *PEIL* 1858: 111. sk. l. Lásd ezekhez „*Az utópikus szocialista gondolat magyarországi hatásaihoz*” c. tanulmányomat is. Századok, 1951. 120. sk. l.

éreztetni. — Legyünk őszinték és ne ámítsuk egymást! Felekezetünk vagyonosabbjai az egyház terheinek viseléséhez ezidőszerint nemcsak, hogy az osztó igazság mértéke szerint nem járulnak, de sokan semmit sem lendítenek, hanem született patrónusok szerepét játszzák azért, mivel őkiek szent kötelességüket teljesítették.” A tét valóban nagy volt és a játék hazard: ha a világi uraknak *kell* az egyházi vezetőszerp, ám fizessenek, s akkor az egyház közvéleménye, a papoké is, osztatlanul mögójük fog állni Béccsel szemben; ha ellenben nem fizetnek, nyugodjanak bele egyházi vezető szerepük végleges elvesztésébe és abba, hogy az egyház Béccstől kapja meg azt anyagiakban is, amit őtőlük hiába vár. A világiak egyike-másika meg is tette a maga, éppen nem bőkezű és gondosan több évre elosztott pénzbeli felajánlásait a domesztikára¹⁸ —, de a két fő szóvivő: Prónay Gábor és Tisza Kálmán, nem késtek „tisztázni” a helyzetet. Prónay egyszerűen bejelentette (*PEIL* 1858. márc. 25. „Kik a pseudo-protestánsok hazánkban?” c. cikkében), hogy ha a „nemesi elemet”, amely az egyház „anyagi támogatója és szellemi védője”, amint az volt a múltakban is, kiszorítják a kettős elnökségből, akkor sok világi el fog maradni az egyházi gyűlésekről, természetesen ő maga is — és majd csak házi körében üti fel „a belső misszionak szent tanyáját” (értsd: majd tart magának „udvari papot”, egyébként pedig felfordulhat tőle az egész egyházi élet!). Tisza Kálmán meg (*PEIL* 1858. ápr. 1., „Az elnökség és a fizetés a magyar protestáns egyházban” c., már e címevel végtelenül jellemző vezércikkében) szépen megmagyarázta, hogy különösen nehéz időkbén az egyház védelmére elsősorban a világiak hivatottak, „kik, maguk s családjuk fenntartása nem hivatalukhoz lévén kötve, annyival kevesebbet veszélyeztetnek; kiknek ezenfelül összekötöttéseik, világban állásuk több módot nyújt az egyházat ezen irányban szolgálni, mint amennyivel a legbuzgóbb és önfeláldozóbb lelkész is bírhat.” A lelkészek csak ne vádolják a világiakat indifferenzizmussal, vallási, egyházi közönnyel — van abból a papokban is elég! Igenis fel kell karolni a domesztika eszméjét — mondja tovább —, mert semmiféle „külső segélyt” nem tart ő sem igénybevehetőnek, a saját anyagi erőinket viszont egyesíteni kell. Azt is helyesli, hogy

¹⁸ Még a „leggavallérosabb” felajánlók is, az ifjabb báró Vay Miklós és gróf Teleki Sándor (nem azonos az akkor emigrációban levő szabadsághósszal) holdanként 1 azaz egy pengőkrájár befizetését vállalták 10 éven át, ami az előbbinél évi 66, az utóbbinál évi 150 pengőforintot jelentett volna. Ifj. Vay, mintha maga is érezte volna kissé ennek a kulcsnak neveltségesen alacsony voltát, mindjárt ki is számította, hogy ha összes földbirtokos társai ebben az arányban tennék meg felajánlásait, abból 10 év alatt 2 278 580 pengőforint kerekedne ki. *PEIL* 1858. júl. 24. és aug. 7.

az egyházi terheket birtokaránylagosan osszák fel, ámde, siet hozzátenni, csak „meghatározott korlátok között.” Itt azután, szavakban az őt egész pályáján jellemző körmönfontossággal, de a lényegét illetően meztelen őszinteséggel mutatja be, *meddig* hajlandó terjedni a világi nagybirtokos egyházi áldozatkészsége, nyilván nemcsak az övé, hanem birtokostársainak nagy többségéé is : „... azonban okvetlen szükséges a maximumot meghatározni, amelyen túl, ha valaki többet bír is, csak a maximum gyanánt felvett birtokra kivetett terhet hordozza. A teher birtokaránylagos emelkedését, az egésztelkes birtokon túl — mint amely a maximumot képezhetné — terjeszteni nem lenne sem méltányos, sem tanácsos...¹⁹, mert a lelkészek stb. egyházbani működései, nem vagyon, de személyhez lévén kötve, annyival inkább nem lehet követelni, hogy a nagyobb vagyonú földbirtokos birtoka arányában lehet többször annyit is fizessen ezen szolgálatokért, mint rajta kívül az egész község, mert az egyházban annak tagjai valóban egyformák s az egyház adalékai [valószínűleg az ún. charismákra, lelki, kegyelmi ajándékokra gondol] nem ezen világból valók lévén, nem nyújthatna az a több teherért több élvet is [!], mint ez a statusban történik”. Ha ezeket az esetlen tiszakálmáni kacskaringókat — amelyhez hasonlóak lesznek majd híres miniszterelnöki nyilatkozatai — értelmes és becsületes mai magyar nyelvre lefordítjuk, az jön ki belőlük, hogy : a sokezerholdas meg az egy jobbágytelkes „hívőnek” *egyformán csak két füle van*, amellyel az ígét hallja, tehát méltánytalanság amazt jobban megterhelni az egyház szükségére való kötelező hozzájárulással, mint emezt.²⁰ Az állam más : ő a nagyobb vagyonú és többet adózó polgárának több „élvvel” is tud szolgálni (gazdasági, társadalmi, politikai előnyökkel) — az egyház ellenben a szentlélek „adalékait” csak egyformán tudja kiporciózni, tehát azokért az egyiktől nem követelhet lényegesen nagyobb ellenszolgáltatást, mint a másiktól. De nagy veszedelmek is származnának ám, folytatja nagyszerű fejtegetéseit, *magára az egyházra és papjaira* akkor, ha az egyházfenntartás terhét túlnyomóan a nagybirtokos nyakába vetnék : hiszen így előállhatna az a helyzet, hogy egy-egy gazdag úr a lelkészt egyenesen a saját zsoldjában állónak tekinthetné

¹⁹ Tehát ő és családja ugyanannyival járulna kötelezőleg a domesztikához, mint a 22—60 holdas egy egész telek (ti. volt úrbéri telek) tulajdonosai. A Tiszacsalád birtokai már a Mária Teréziától kapott donációból 20—25 000 holdra mentek, azóta természetesen szaporodtak is. Lásd *Pokoly József* már idézett cikkét a „Tisza-Emlékkönyv”-ben a 15. és 25. lapon.

²⁰ Ezt a felfogást, ebben a brutálisan egyszerű fogalmazásban Tisza Kálmán egyik közeli rokona, *gróf Degenfeld József* tiszántúli egyházkerületi főgondnok (több mint 30 éven át!), konventi és zsinati elnök, egész életén át (meghalt 1927.) vállotta és képviselte — nagyon sok társával együtt!

(mintha bizony eddig is nem annak tekintették volna kicsiny és nagy urak!) — továbbá egy-egy nagyobb protestáns birtoktestnek nem protestáns kézbe átkerülése következtében egész sereg kis egyházközség anyagi csődbe kerülne; — meg aztán: ha egyszer *kötelezőleg* kimondják a birtokaránylagos egyházi adózást, a nagyföldesurak majd az *önkéntes adakozáshoz* vesztik el kedvüket!

Tisza Kálmán önmagának és osztályának ezzel a nagy lemezetenítésével meglehetősen megdöbbenést keltett a protestáns közvéleményben — Literáti János, persze az államegélyes elgondolás védelmében, keményen oda is mondogatott neki érte (*PEIL* 1858. szept. 4. „Helyzetünk” c. cikkében) —, de ez a céltudatosan életrőri ifjú óriást nem zavarta. „Igénytelen nézeteit” (így nevezte a *PEIL* 1858. okt. 9-i számában közzétett fejtegetéseit) még megfejelve, a néhány nagybirtokos társa által már addig tett domesztikai felajánlásokat *elhamarkodottaknak* ítélte, mert szerinte a domesztikát elhatározni, az adakozási rendszert megszabni *csak a zsinat joga lehet*. Itt már a neveltségességig menő csavarást enged meg magának, a józanabb és őszintébb érvekből végképp kifogyván: „igen félek attól, hogy olyan emberek, kik áldozni nem szeretnek, de átlátják, hogy ez alól menekülniök ma már szinte lehetetlen, ezen utat [ti. az „elhamarkodott” önkéntes felajánlások útját] fogják mint legolcsóbbat választani arra, hogy nagyobb áldozatoktól becsülettel menekülhessenek, s bármely üdvös egyházi célokra igyekezzünk is adakozásokat gyűjteni, arra fognak utalni, hogy ők már teljesítették minden e részbeni kötelességüket”. Ez magyarul megint azt jelentette, hogy *őneki és hasonló gondolkodású társainak a domesztikai terv is csak arra jó, hogy ezzel is jobban lehessen sürgetni a zsinatot* — s ennek a célnak érdekében még a saját nagybirtokos társai mérsékelt áldozatkészségét is hajlandó kétes színben feltüntetni, afölött aggodalmaskodva, nehogy egyes urak elsietett felajánlásokat tegyenek, és ezzel aztán le legyen tudva általuk „apai-anyai”, s később ne legyenek rávehetőek komolyabb áldozathozatalra!

Ballagi tapintatosan ellentmondott Tiszának, ebben az 1858-i évfolyamban ismételtén is, de minden szavából meglátszott, hogy fél őt elkedvetleníteni. Töröknek pedig alighanem már akkor kialakult Tiszáról az a véleménye, amelyet azután egész életében vallott — persze csak egészen bizalmas körben —, s melyet Töröknek élete vége felé legnagyobb bizalmasa, *Kovács Albert* budapesti teológiai tanár, hosszú ideig az Apponyi Albert—Szilágyi Dezső-féle mérsékelt 67-es ellenzék pártjának országgyűlési képviselője, így jegyzett fel emlékirataiban:²¹ „Török az egész emberiség között

²¹ Kézirat a budapesti Ráday-könyvtárban. Kiadatlan.

bizonyosan Tiszát gyűlölte legjobban, „romboló szellemnek”, „infernalis jellemnek” szokta nevezni tartózkodás nélkül, s féltette tőle a dolgok nyugodt fejlődését mind a politikában, mind az egyházban”. Nyíltan azonban Török ekkor egyáltalán nem lépett föl ellene (később sem igen volt szokása), noha egy ilyen megnyilatkozás után módjában lett volna felállítani vele szemben az egész papságot, sőt a hívek nagy részét is, — de akkor meg nem következhetett volna az adott helyzetben más, mint hogy teljes határozottsággal odaálljanak a bécsi Entwurf mellé, ami viszont a vezető világiak teljes lekapcsolását s az államegyház karjaiba való végleges beledőlést jelentette volna. Itt a maga teljes ítéletességében megnyilatkozott az egyháztörténelemnek a századok során egy vagy más alakban folyvást ismétlődő nagy tanulsága: mihelyt az egyház intézményesül s az egyszerű hívők, a dolgozó nép tömegeitől elszakadva és az uralkodó osztályok szolgálatába állva valami formában a közhatalom részesévé válik, kényszerűleg rá kell hagyatkoznia vagy magára a népellenes államhatalomra, vagy pedig a rabszolgáltató, a feudális, illetőleg a tőkés társadalmi-gazdasági rendnek azokra a kizsákmányoló tényezőire, amelyek tulajdonképpen tartó oszlopai magának az elnyomó osztályállam-hatalomnak is. Keserves dilemma elé került ilyenformán a magyarországi protestantizmus, és a dilemmából kivezető utat nem volt, nem is lehetett képes megtalálni — mert ez az út az államegyház Scyllája és a feudál-kapitalista nagybirtoknak, majd a burzsoá nagytőkének való kiszolgáltatottság Charybdise között *csak a dolgozó néphez vezethetett volna, amelyre azonban a magyarországi protestantizmus vezetői nem mertek támaszkodni*, a papok éppúgy nem, mint a világiak, mint ahogy nem mertek rátámaszkodni a „nemzeti ellenállás” vezetői sem.

A bécsi kormány tudta mérlegelni s természetesen a maga céljaira hasznosítani ezt a dilemmatikus helyzetet. Egyszerre kínál-gatott és fenyegetőzött. Az „Österreichische Zeitung”-ban 1858 elején megjelent egy nyilván jól értesült helyről sugalmazott cikk,²² amely bejelentette, hogy a magas kormány hajlandó „az egyházi törvényeket illető kezdeményezést a zsinatnak engedni át”, de ennek időpontját egyelőre nem jelölheti meg, még hosszú előkészültre van szükség, várjanak a protestánsok türelemmel. Főképpen pedig „azt hisszük, hogy szükség Magyarország protestánsait arra figyelmeztetnünk, hogy egyházi társulatok nem képeznek oly tért,

²² Vezércikkben, magyar fordításban közli: „A magyarországi protestánsok” címmel a PEIL 1858. február 25-i száma.

melyen *politikai küzdelmek*²³ előidézendők és vívandók volnának, s innen a zsinat megtartásának időpontja annak ismeretétől is függ, ha vajon a protestánsok azon ő missziójukat, hogy politikai vitákat egyházi tanácskozásoktól teljesen elválasszanak, jól felfogták-e, s ennek megfelelni van-e lélekerejük?” Felpanaszolja, hogy az 1856-i egyházi gyűléseken „nem minden szónokok kívánták a politikailag ingerlő nyilatkozatokat távol tartani maguktól...”. Bejelenti, hogy az általános tanrendszer a protestáns iskolákra is ki fog terjesztetni, de a tannyelv tekintetében „mérsékelt kívánságaik teljes méltánylatára számot tarthatnak”. (Ez be is következett aztán az 1859. július 20-i császári rendelettel, amely a felsőbb gimnáziumi osztályok kötelező német tannyelvét — amit ugyan a magyar protestáns iskolák gyakorlatilag addig sem vállaltak — eltörölte, hogy annál is jobb szájízt csináljon a szeptemberi pátenshez.) Általában óv a böles cikkíró „minden tüzes tolakodástól” s a legfelsőbb elhatározás békeséges és türelmes bevárására int.

A kormány — nemcsak a kultuszminiszter, hanem a minisztertanács is, többször a császár személyes elnöklete alatt, és a minisztereken kívül más magasrangú hivatalos személyeknek (így Albrecht főherceg-főkormányzónak) bevonásával, sőt később még a birodalmi tanács is — ezekben a feszültséggel teljes években csakugyan ismételtén is foglalkozott a magyarországi protestáns kérdéssel; hol elővette, hol megint félretette azt. A döntő lépést már csak a fenyegető olaszországi helyzetre tekintettel is óvakodott egyelőre megtenni, annál inkább nem kívánta a fokozódó magyarországi belpolitikai és társadalmi izgalmat az egyházi döntéssel kockázatos módon még jobban felszítani. A vélemények a kormánykörökben egyébként is meglehetősen eltértek, nem ugyan a végső cél tekintetében — amely az államegyházi rendszerbe való szelídebb vagy keményebb formájú bekényszerítés volt —, hanem az eljárási mód és döntés időpontja tekintetében.²⁴

A végleges döntés megalapozása érdekében Thun már 1858. szeptember 4-én benyújtotta a császárhoz — Zimmermann szerkesztésében és fogalmazásában — azt az „alleruntertänigster Vortrag”-ját, amelyre már többször hivatkoztunk s amely kétségtelenül igen gondos és ügyes összefoglalása az egész egyházrendezési kérdés addigi fejleményeinek s mindazoknak az érveknek, amelyeket az összbiriodalmi államegyházi felfogás a magyar protestáns autonómikus állásponttal szemben felhozhatóknak vélt.

²³ Kiemelés az eredetiben.

²⁴ Ennek, részben az eredeti hivatalos iratanyagból merített, eléggé részletes előadását lásd *Berzeviczy* II. 143. sk. l. — *Vay*: 445. sk. l. Zsedényinek néhány olyan levelét közli, amelyek e tárgyalások menetébe érdekesen bevilágítanak.

Alapvetőleg leszögezi azt az álláspontot, amelyet aztán az uralkodó — amíg csak meghátrálásra nem kényszerült — teljes mértékben magáévá is tett a kiadandó pátenus ügyében : *nem lehet addig zsinatot engedélyezni, amíg a protestáns egyházközségek és felsőbb testületek nem szervezkednek út az Entwurfban megadott császári rendelkezések szerint*, — mert csak egy ekként újjászervezett egyház tud összeállítani olyan zsinatot, amelyet az Entwurf kíván, amely tehát politikailag megbízható s amely nem foglalkozik az iskolaügyekkel, hogy ezzel is még jobban felizgassa a protestáns közvéleményt a kormány ellen (Zimmermann: 94—95. l.). A folyton növekvő rendtelenségnek és ellenállási szellemnek egyszer már véget kell vetni. Milyen furcsa dolog például az, hogy ugyanakkor, amikor a passzív ellenszegülés egyre növekszik, a tiszántúli református superintendens és cs. kir. szolgabírótság kényszerítő fellépését kéri azok ellen az egyházközségek ellen, amelyek a papoknak és a többi egyházi hivatalnokoknak nem akarják megtéríteni azt az adót, amelyet ezek az egyházközségek tulajdonában lévő telkek haszonélvezetéért fizetnek — meg hogy a dunántúli református superintendens is a politikai hatóság beavatkozását kéri a váltópénzről pengőpénzre felémelt papi és tanítói fizetések behajtására! (Mindezt okmányokkal igazolja.) Tehát állami rend nem kell, de állami támogatás — egészen a karhatalomig, ha pénzről van szó — annál inkább! (96—97. l.)

Azután sorra veszi, áttekinthető csoportosításban, a 8 superintendensia, elsősorban a részletekbe is belebocsátkozott lutheránusok részéről az Entwurffal szemben felhozott érveket, s azokat részletesen cáfolni igyekszik. Kifogásolják, mondja, hogy az Entwurf az iskolaügyekre nézve egyáltalán nem nyilatkozik, s követelik e téren is teljes autonómiájukat. Igen ám, mondja Thun, de éppen az az 1790—91. XXVI. tc. 5. §., amelyre ennél a kérdésnél hivatkoznak, világosan megmondja, hogy a később megállapítandó új tanügyi rendszer (coordinatio literariae institutionis) ki fog terjesztetni a protestánsokra is — a vallási tárgyak kivételével; ez meg is történt már az 1850-i birodalmi tanügyi Organisations-Entwurffal, majd egyéb fejedelmi rendelkezésekkel: itt bevégzett tények vannak, ezek alól a protestánsok sem igényelhetnek monopolisztikus kivételt; az ő iskoláikra is áll az a követelmény, hogy a tudományos színvonal mellett meglegyen bennük egy „positiv staatsfreundliche Gesinnung”, azaz röviden a föltétlen államhűség is. (109—111. l.) Ne tegyen hát a császár legkisebb engedményt se a magyar „Sonderstellung” (különállási törekvés) irányában, hanem, ha kell „hajlíthatatlan energiával” vigye keresztül az iskolaügyi — az egész birodalomra és minden vallásfelekezetre egyaránt érvényes — intézkedéseket, letörve a protestáns egyházi téren mutatkozó minden

ellenállást (115—119. l.). — Viszont tehetne a császár némi engedményt pl. a gyűlések nyilvánossága tekintetében: az emellett felhozott bibliai érvelés ugyan komolytalan (s ebben teljesen igaza van a bibliát jól ismerő Zimmermannak), — de ha az orosz birodalomban engedélyezve van a lutheránus egyházi gyűlések számára bizonyos korlátozott nyilvánosság, elvégre miért ne legyen az osztrák birodalomban is?! (128—132. l.) — Komolytalanok továbbá, mondja megint egészen talpraesetten, a lelkészi-világi paritás és a kettős elnökség mellett felhozott dogmatikai érvek is, — de mert a lelkészek többsége, régebbi magatartásával ellentétben, most igen ragaszkodik a világiakhoz, lehetne bizonyos engedményeket tenni a világi elnöklés javára is, de csak az alsóbbfokú testületekben (142—146. l.). — Nagyon határozottan védi Thun az Oberkirchenrat-ot és fejtegeti azt az államegyháziságra jellemző alaptételt, (amelyet fentebb már Kuzmány-tól is hallottunk), hogy a legfőbb felügyeleti jog nemcsak passzív, hanem aktív módra is értelmezendő, és hogy az uralkodó nem lehet „tétlen szemlélője” („müssiger Zuschauer”) az egyházban törvényesnek látszó autonomikus formák közt folyó államellenes politikai üzemeknek (160—162. l.). Részletesen megindokolja, mi minden tekintetben szükséges a főegyháztanács aktív ellenőrködése, s egyebek közt világos célzást tesz az egyházi vagyonoknak „befolyásos személyiségek” által való elfecsérlésére, akikkel szemben a superintendentiák fellépése egymagában nem elegendő (164. l.). — Azt elismeri, hogy a *történelmi jog* alapján igazuk van a protestánsoknak, amikor az egyházi választásoknak a főegyháztanács által történendő megerősítése ellen tiltakoznak: de az elmúlt századok óta sokat haladt és fejlődött az állami élet és a társadalom, ma már nem lehet megtérni egyházi állásokban kormányellenes („regierungsfeindlich”) egyéneket. Hiszen — mondja itt már nyilvánvaló rabulisztikával — arra még a pápa is utasította az osztrák birodalom püspökeit a konkordátum megkötése után, hogy teológiai tanárok és „befolyásos helyen” működő lelkészek kinevezése előtt győződjenek meg az illetőnek politikailag kifogástalan voltáról (166. l.). Úgy tesz, mintha eszébe se jutna, mennyire különböző dolog a kettő: a katolikus püspök maga állapítja meg a kinevezendő alsóbb egyházi személy államrendi szempontból megbízható („gutgesinnt”) voltát, a megválasztott protestáns superintendenstől pedig, sőt az egyszerű lelkésztől is, ugyane címen az *állami főszerv* tagadhatja meg a megerősítést! — A főegyháztanácsból nem lehet engedni, még abból sem, hogy annak csak Bécs lehet a székhelye, mondja: ez ugyanis nagyban elő fogja mozdítani a „birodalmi egységi tudat” (reichseinheitliches Bewusstsein) megerősödését (168. l.). Csak egy ilyen állami szerv lehet alkalmas

arra, „hogy megtörje a nyílt vagy passzív ellenállását azoknak az elemeknek, amelyek az egyházi gyűlésekben és azoknak tanácskozási tárgyaiban csak arra keresnek alkalmat és eszközöket, hogy állandóan ellenzékeskedjenek Magyarországnak az egységes birodalomba való betagozásával szemben” (170. l.). — Részben helytálló okokkal s a kérdés történeti múltjának pontos ismeretével védelmezi a superintendentiák új felosztási tervét, és nyíltan megmondja azt is, hogy attól egyebek között a lutheránus egyházban meglévő „nemzetiségi súrlódások és vizályok” megszűnését is várja (185. l.). Ennek a tervnek végrehajtásához már csak azért is ragaszkodni kell, úgymond, mert a magyar protestánsok tulajdonképpen csak az „ügynevezett területi integritás” visszaállításának reményében berzenkednek ellene (190. l.). A tervezett 6—6 superintendencia közül ugyanis 1 lutheránus és 1 református a szerb vajdaság és a temesi hátság területére esett volna, amelyeket az összbirodalmi átszervezés elválasztott az anyaországtól. Éppen ezért az új felosztást *minden más lépés* (superintendens-választások, zsinatok engedélyezése) előtt meg kell csinálni — javasolja —, különben semmivel sem lehet majd feltartóztatni a képmutató egyházi álarc alatt folyó politikai agitációt, fel kell adni minden reményt a békés megoldásra, „és a kormányzat utoljára is ott fog állni ama szomorú kénytelenség előtt, hogy most már csak karddal lehet majd szétvágni azt a több mint hat évtized folyamán összegörcsöklődött bogot, amely az ő (a kormányzat) tanácstalansága miatt lett ilyené” (den durch ihre Ratlosigkeit während eines mehr als 60-jährigen Zeitraums geschürzten Knoten nur mehr mit dem Schwert durchhauen zu können 198. l.)²⁵. — Két lutheránus és egy református superintendencia nagyban tiltakozik a superintendensek állandó székhelye és gyülekezeti lelkészi szolgálattól mentessége ellen,²⁶ pedig erre, mondja, a superintendensek tekintélyének (főképp a politizáló világiakkal szemben való) megóvása érdekében nagyon is szükség van, tehát ragaszkodni kell hozzá. Nem is lesz ennek a végrehajtásában semmi lényeges nehézség szerinte, pusztán csak azt kell kikötni, hogy az intézkedés engedelmes végrehajtásának időpontjában fog majd bekövetkezni „a superintendentiák számára kilátásba helyezett segélyátalány folyósítása” (199. l.). Ez a cinikus

²⁵ Kiemelés az eredetiben.

²⁶ Ez addig csakugyan nem volt meg a magyarországi protestáns egyházakban; elvileg a legkisebb falu lelkésze is viselhetett a superintendensi tisztelet, amellet, hogy a saját egyházközségének lelkipásztorja is volt. Kivételek azonban már régebben is fordultak elő, és már 1848 előtt magukból a protestáns egyházi körökből is fel-felhangzott e kétségtelenül fonák rendszer megváltoztatásának követelése.

beállítás természetesen nagyon jellemző az állami mindenhatóságot a pénz mindenhatóságával azonosító osztrák kormányfőfira, — de ugyanakkor nem vet jó világot a magyar protestáns papi vezetőkre sem, akikről Thun, illetőleg Zimmermann nagyon jól tudta, mennyire és milyen régóta áhítoznak az államsegély s közelebbről „a superintendens urak illő díjazása” után, nem alaptalanul tételezte fel tehát róluk, hogy kapni fognak a mézes madzagon.

Még számos részletbevigó kritikával foglalkozik a superintendentiák nyilatkozatait taglalva, egy-két kisebb kérdésben el is ismeri azok méltányolható voltát — a fősúlyt azonban, az előterjesztés záró részében, arra helyezi, hogy a superintendentiák legfőbb kívánsága, az 1847—48-i és megelőző autonómia teljes visszaállítása s a zsinat engedélyezése teljesíthetetlen, ellenben „abszolút mértékben szükséges és elkerülhetetlen” a definitív felségi döntés (227. l.). Ha ez meg nem történik, úgymond, már most, minden további halasztás nélkül, „az tagadhatatlan és nyilvánvaló győzelme lesz az ellenzéknek és erkölcsi veresége a kormányzatnak” — elannyira, hogy ennek többé nem lehet majd számítania arra, hogy a magyar protestánsokban szövetségesekre találjon és beléjük bizalmat öntsön (233. l.). A protestánsoknak az 1790—91-i törvényben említett meghallgatása azóta nem is egyszer, hanem sokszorosan megtörtént, mondja, legújabban is az Entwurfa beérkezett véleményekkel. Amennyiben ezek a vélemények még eltérnek egymástól, *csak az uralkodó lehet a döntőbíró közöttük*, — hiszen II. Lipót is az volt már az 1790—91-i törvény készültkor. De egyébként is: a konkrét jognak fölötte áll „a lelkiismeret és a politikai bölcsesség”; erre kell hallgatni, nem pedig azokra, akik — nyilvánvaló politikai mellékcélzatokkal — azt hangoztatják, hogy a legfőbb felügyeleti jog lényegileg a felség ama *kötelezettségében* áll, hogy aláírásával legalizálja a beterjesztendő zsinati határozatokat (235. l.).

Legvégül mégis azt javasolja, hogy *rögtöni törvényerővel* egyelőre csak azokat a rendelkezéseket bocsássa ki a császár, amelyek az egyház rendjének alapvonalait állapítják meg, vagy pedig az állami rend megóvására szükségesek. A többi részletet rá lehet bízni az új szervezet alapján összeülő zsinatokra, illetőleg alsóbbfokú egyházi gyűlésekre. Benyújtja a kibocsátandó nyíltparancs (pátens) tervezetét is, és — önmagával rögtön ellenkezésbe jutva — azt ajánlja az uralkodónak, hogy a pátens kibocsátásával egyidejűleg *ideiglenes érvénnyel* mégis csak adja ki a *teljes* egyházrendezési törvényt „a két protestáns egyház képviselétéről és igazgatásáról” avégből, hogy a protestánsok addig is tudják magukat mihez tartani, amíg aztán ők maguk végleg el nem rendezik a dolgaikat — a pátens

megszabta módokon és keretek között. Vagyis a különben nagyon átgondolt s a maga szempontjából értékes, sőt a részletekben tárgyilagosságra törekvő munkálatból itt a legvégén ütközött ki az abszolutista oktroj. A protestánsok majd tanácskozhatnak annak idején „szabadon” a végleges berendezésükről, — de hogy ne legyenek kétségben afelől, milyen egyházalkotmányi és szervezeti formát szabad választaniok, ezt már előre megmondják nekik, s már most úgy kell berendezkedniök, *mintha* véglegesség volna a Bach-rendszer által más téreken is annyira kedvelt állapot: a „provisorisch” berendezkedés, az ideiglenesség.

Thun ezen előterjesztésének keltétől néhány nap híján egy esztendő telt el, míg az uralkodó végleges döntésére sor került. Közben a régebbi ideje tartó háborús feszültség végre is kirobbant 1859 tavaszán a lombardiai hadjáratban, amely az osztrák birodalom csúfos katonai vereségével végződött, de ezt III. Napóleon kétszínű magatartása következtében nem követte ugyanolyan méretű politikai vereség is: a villafrancai és zürichi béke még mindig nem szorította ki a Habsburg-házat összes olasz birtokaiból s reményt adott arra, hogy a franciák kalandor-császára, politikája igazi lényegének megfelelően, végül is tartósan az ellenforradalmi erők mellé szegődik s esetleg még vissza is segíti az osztrák hatalmat oda, ahonnan most kiverni segített. Ezért gondolták Bécsben, hogy a folyvást növekvő magyarországi elégedetlenséggel szemben szükségtelen olyan engedményekkel kísérletezni, amilyenekre akkor kellett volna udvarnak és kormánynak elszánnia magát, ha a teljes katonai vereséget teljes diplomáciai vereség is követi s a háború színtere esetleg Magyarországra tevődik át, aminek elkerülhetetlen következménye lett volna a forradalom kitörése, vagy legalábbis — az ókonzervatív Szógyénj szerint — a passzív ellenállásnak oly mértékig való fokozódása, hogy a „kormánygépezet” egyszerűen megállt volna.²⁷ Ez nem következvén be, egyelőre „az erő helyzetéből” akartak beszélni; Ferenc József és kormánya — noha a már mindenkitől megelégtelt Bach áldozatul dobásával — változatlanul tartani akarta az összbirodalmi irányvonalat, kisebb engedményekre nyújtott reményt, de rendszerváltozásról hallani sem akart. Elég erőseknek érezték magukat arra is, hogy még a végleges békekötés előtt a protestáns kérdésben is megtegyék a döntő lépést: 1859. szeptember 1-én kibocsátatott a pátens és az azt követő nap a végrehajtást szabályozó miniszteri utasítás.

Az élesnyelvű Roggének tehát nem volt egészen igaza, amidőn azt írta, hogy nagyobb ostobaságot „még pályadíj kitűzésével sem”

²⁷ Szógyénj: II. 248. l.

lehetett volna elkövetniök az abszolutizmus embereinek az abszolutizmus felrobbantása érdekében, mint a protestáns páténszel, Thun „dummdreist” képmutatásának ezzel a szörnyszülöttével.²⁸ Láttuk, hogy a kormánynak éppen nem volt alaptalan az a számítása, hogy a protestáns rendezés legalábbis a lelkészek körében népszerű lesz és elfogadhatónak fog feltűnni — még a színmagyarok körében is, annál inkább a szlovákok és a németek között. A kormány épp azt tartotta volna ostobaságnak, hogyha a háborús krízis váratlanul kedvező feloldódása után meghátrál a tíz év óta változatlanul munkált célkitűzésétől, amelyhez, amint volt alkalmunk látni, magyar protestáns részről is bőségesen kapott előzőleg biztatást és támogatást. Az aztán természetesen már csakugyan a pénz és szükség esetén a fegyver mindenhatóságában bizakodó abszolutista elvakultsága és ebből következő ostobasága volt a kormánynak, hogy képtelen volt felmérni a protestáns ügy egészen szoros és logikus összefüggését azokkal a társadalmi erőkkal, amelyeknek a rendszerváltozás, az országos és vármegyei autonómiák visszaállítása volt az érdekük és a kívánságuk, akár 48-as, akár 48 előtti formájukban — és amely erők főként az olasz háború hatása alatt ideiglenesen már úgy össze voltak tömörülve, hogy józanon az ő meghátrálásuk sem volt várható. A kormány csak magának tulajdoníthatta, hogy a történelmi alapon autonomikus szellemű magyarországi protestantizmus ebben a válságos pillanatban ezekhez az erökhöz kötötte a maga sorsát. Más nem is lehetett tennie, ha az államegyházi megoldást nem akarta vállalni — ettől pedig ebben a döntő pillanatban, amikor az abszolút uralkodó hatalmi szava a megvalósulás küszöbére juttatta azt, túlnyomó többségének mégis csak vissza kellett döbbsennie.

Maga a páténs,²⁹ a Thun fentebb ismertetett javaslatának megfelelően, tényleg csak az alapvonalakat szabályozta rögtöni kötelező erővel, de már ezekből is, méginkább pedig a miniszteri utasításból teljesen világos volt, hogy az Entwurfban kidolgozott államegyházi rendszerhez az uralkodó és kormánya a lényegben változatlanul ragaszkodik s az avval szemben emelt elvi és gyakorlati kifogások közül csak néhány kisebb jelentőségűt vett figyelembe; nagyobb módosítások a Thun eredeti elgondolásain inkább csak a minisztertanácsban és a birodalmi tanácsban történtek, de természetesen főként csak az eljárási módokra, nem pedig a lényegre nézve.

²⁸ Rogge: II. Leipzig—Wien 1873. 19—21. l.

²⁹ Teljes magyar címe: „Császári nyiltparancs a két hitvallású evangélikus egyház belszerkezetét, iskola- és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg, Magyar-Horvát- és Tótországban, Szerb vajdaság és Temesi bánóságban, és a katonai határvidéken.”

Egyetlen nagyobb engedményt tett a pátens, de ez is csak az első pillanatra látszik annak: a minisztertanács többségi javaslatának megfelelően elejtette az Oberconsistorium tervét, s ehelyett beérte ennek a §-nak beiktatásával: „Fejedelmi főfelügyelési jogunk, a saját elhatározásunk alá fönntartott eseteket kivéve, hatóságaink által, törvényesen szabályozott hatáskörük szerint fog gyakoroltatni. Vallás- és oktatásügyi minisztériumunknál mind a két vallásfelekezet hitsorsosaiból alakult osztály létezendik”.³⁰ Itt van elbújtatva egyelőre az egyházfőtanács hatásköre — valószínűleg azzal az elgondolással, hogy az egyik legnagyobb botránnykó most ne legyen nagyon szem előtt, majd a végleges „rendezéskor” újra leplezetlenül be lehet állítani, hiszen Török Pál már 1855-ben megmondta, hogy idővel lehet a Kirchenratból még egyházi hatóság is. Az pedig, hogy a legfőbb felügyeleti jogot miként értelmezi az államfő — akár egyházfőtanács, akár minisztériumi osztály („Section” vagy „Departement”) által, akár más módon akarja azt gyakorolni — egy pillanatra sem lehetett a pátens alapján kétséges. Nemcsak a superintendentia és a superintendentiai inspektor, ill. kurátor megválasztásához szükséges az uralkodó megerősítése, hanem még az egyszerű lelkész és a tanító (tanár) is csak akkor léphet megválasztása után hivatalba, ha politikai megbízhatóságát a kormány kifogástalannak találja. A legfelsőbb egyházi testületek (a superintendentia gyűlése, a generális konferencia) jegyzőkönyveit a kultuszminisztérium közzététel előtt felülvizsgálja s a bennük levő határozatok végrehajtását „törvényellenesség vagy az illetékesség áthágása esetében” felfüggesztheti. Sőt a pátens, már előre útját akarván állni annak, hogy az összeüledő zsinatok az iskolai autonómia mellett — nemcsak az egyházi, hanem a nemzeti szempont védelmében is — erélyesen kiállhassanak, külön és feltűnő részletességgel rendelkezik az állami legfőbb felügyeleti jognak a protestáns *iskolák* felett való gyakorlásáról — amiről az eddigi tárgyalások során kevesebb szó esett. Elismeri ugyan a protestáns egyháznak a különböző fokú iskoláikhoz való autonómikus jogát, de annak gyakorlását a legszigorúbban ellenőrizni kívánja: „ha valamely iskola erkölcsi vagy politikai tekintetben ártalmas jellemet ölt magára,” azt a politikai hatóság a megtartandó vizsgálat eredményéhez képest egyszerűen bezárathatja, úgy, hogy az illetékes superintendentia képviselője részt-

³⁰ Mi emeltük ki. — A szöveget a következő kiadványban függetlenül található egykorú hivatalos magyar fordításból idézzük: *Révész Imre munkái a Pátens korából (1859—1860)*. Sajtó alá rendezte Révész Kálmán Bp. 1900. 217. l. Egyébként a prot. pátens és a miniszteri utasítás magyar, ill. német szövegei a birodalmi hivatalos közlönyökön kívül az egykorú napisajtóban és prot. egyházi lapokban számos helyt megtalálhatók.

vesz ugyan a vizsgálaton, de a döntés joga kizárólag a politikai hatóságé. (Hasonló intézkedésről a *katolikus* iskolákkal szemben természetesen sem a konkordátumban, sem a gyakorlatban nem volt szó.) A tanterv az államé, az alkalmazandó tankönyvekhez állami engedély szükséges — még a *vallási* tárgyakkal foglalkozó tankönyvek engedélyezéséhez is ki kell kérni a kultuszminisztérium beleegyezését. (Láttuk, hogy a konkordátum a *katolikus iskolák összes tankönyveinek* ellenőrzését a püspökökre bízta!) Egy látszólag igen liberális, valójában veszedelmes kétélű rendelkezés szerint a protestáns középiskolák „főnökeinek”, „és „tanítóinak”, azaz igazgatóinak és tanárainak „rendszerint ausztriai állampolgároknak kell lenniök”, de „a kormány engedelmével kivételesen külföldi egyének is hívhatnak meg” — természetesen előre föltehető, hogy más, mint egészen ellenforradalmi reakciós szellemű külföldi (elsősorban birodalmi német) pedagógusok nem fogják ezt az engedélyt megkapni, még német tannyelvű lutheránus iskolákba sem, annál kevésbé (németnyelvi tanszékekre) a kálvinistákba. És így tovább. — Ezzel szemben a keserű pohár megédesítésére tartalmazott a pátens néhány olyan rendelkezést is, amelyek a protestánsok régi kívánságait látszanak teljesíteni: így engedélyezte a házassági törvénykezésnek saját egyházi bírói fórumaikon való vitelét, amely az Erdélyen kívüli Magyarországon III. Károly, illetőleg Mária Terézia által a *katolikus* szentszékek, II. József óta a polgári bíróságok hatáskörébe volt utalva, csak Erdélyben maradt fenn a reformáció óta az egyházi házassági törvénykezés folytonossága, (II. József alatt néhány évi megszakítással) mind a négy „bevett” vallásban.³¹ Külön kijelenti a pátens, hogy az 1790—91: XXVI. t. c. 4 §-a vonatkozó határozatának megváltoztatásával, *nem* fog az uralkodó a zsinatokra „országfejedelmi biztost” küldeni, — de mit ér ez, amikor ugyancsak a zsinatokról úgy rendelkezik, hogy az ott tárgyalandó „indítványok” *előzetesen* bemutatandók a minisztériumnak és az uralkodónak, s utóbbi majd azok ismeretében adja meg a zsinat összehívásához az engedélyt?! — Komoly kedvezés

³¹ Ez a látszólag szabadelvű intézkedés valójában reakciós volt, mert egy, a polgári fejlődés által már számos helyt meghaladott joggyakorlatot kívánt kegyajándékképpen a protestánsok számára *visszahozni*; a pátens bukása folytán nem is lépett életbe — alighanem élénk sajnálatára a superintendenseknek, espereseknek, s más egyházi tisztviselőknak, akiknek a házassági bontóperekben való bírászkodás nem megvetendő mellékjövedelmet biztosított volna, ahogy Erdélyben biztosított egészen a polgári házasság behozataláig. Egyébként az Erdélyen kívüli protestánsok egyházi házasságügyi bírászkodását papíron már az 1790—91: XXVI. t. c. visszaállította, de az azóta lefolyt félszázad alatt nem sikerült a gyakorlatban is újból megvalósítani, ami elsősorban az 1791-i kánonok meg nem erősítésével függött össze.

egyetlenegy van a pátensben a protestánsok számára: azt az 1791-ben törvénybe is iktatott régi sérelmet, hogy Horvát-Szlavonországban a protestánsoknak, az ott már akkor létezett protestáns községek kivételével, nem engedélyeztetett állandó letelepülési és birtokjog, megszünteti, s a protestánsoknak ott is, meg a katonai határőrvidéken is, teljes polgári és egyházi jogokat biztosít. De ez sem jelentett gyógyírt arra a másik sérelmes intézkedésre, amely a szerb vajdaság és a temesi bánság két hitvallású protestánsait egy-egy külön superintendentiába rendelte szervezni, amint láttuk — mégpedig, ahogy éppen a pátens szövegéből már világosan kitűnt, azzal a szembeszökően politikai célzatú elgondolással, hogy a bácskai és bánsági lutheránus svábokat és szlovákokat az újverbászi superintendencia létesítése által elszakítja a bányai superintendentiától (amely a lutheránus superintendentiák közt vezetett az ellenállásban) s egy alkalmas superintendens „gutgesinnt” vezetésével veszi kezelésbe; az újonnan létesített kálvinista újsziváci superintendentiába pedig a néhány tízezernyi református svábság mellé, hogy azok nagyon árvák ne legyenek, egyszerűen odacsapja Baranyának, Békésnek nagy kálvinista tömegeit és a jelentős számú bánsági kálvinista magyar telepeket — ezzel gyengítve a nagy tiszántúli és dunamelléki tömböt s lehetőséget biztosítva arra, hogy esetleg ez az óriás magyar többségű új superintendencia is „gutgesinnt” német ember vezetése alá kerüljön.³² — Hogy aztán mégis érezzék valamennyire a magyarországi protestáns papi személyek a katolikusokkal való „egyenjogúságukat”, a pátens elrendeli, hogy „valamely egyházi személy elfogatásánál és letartóztatásánál figyelembe veendőek azon tekintetek, melyeket a hivatása iránt tisztelet igényel” (lásd a konkordátum vonatkozó pontját).

A miniszteri végrehajtási utasítás a provizorikus berendezkedés formáit és módjait lényegileg ugyanúgy körvonalazta, ahogyan az az Entwurfban történt. Ennek részleteivel tehát most nem is szükséges külön foglalkoznunk, mindössze azt a nevezetes engedményt említjük meg belőle, hogy a „kettős elnökség” fenntartását — ha nem is mindenik fórumán az egyházi önkormányzatnak — lehetővé tette, bár különféle ravasz klauzulákkal, amelyekből sejteni lehetett az egész engedménynek csak taktikai jellegét és ideiglenesnek tervezett voltát. Meg kell azonban említenünk azonkívül, hogy a Szoboszlai Pap-Thun-

³² Ennek egyebek mellett olyan neveltséges következménye is lett volna, hogy a Debrecenből alig 50 km távolságra fekvő Füzesgyarmat református egyházközségét — amely akkor s még azután is csaknem napjainkig Békés megyébe tartozott — nem a debreceni superintendens kormányozta volna, hanem a sokszorosan nagyobb távolságban lakó újsziváci.

Zimmermann-féle körmönfont elgondolást a pátens teljesen magáévá tette: kijelentette — látszólag igen alkotmányos szellemben —, hogy „mind a két hitvallású evangélikusok egyházi rendtartása, melyre az 1791. évi 26. törvénycikk vonatkozik, véglegesen az egyházi törvényhozás útján fog megállapíttatni” — azaz tehát a régóta sürgetett zsinatokon —, *de* amíg ez megtörténnék, ideiglenesen már be kell rendezkedni a miniszteri utasítás, tehát lényegében az Entwurf szerint. És józaneszű embernek eleve nem lehetett kétsége a zsinatoktól várható eredmények tekintetében, ha megfontolta, mit jelent a császár akaratnyilvánítása e tárgyban: „Mi [felségi többes] úgy az egyik, mint a másik hitvallásúak legközelebb tartandó zsinatjai teendőjének nyilvánítjuk azt, miszerént az előlegesen tett intézkedés iránt időközben szerzett tapasztalatok használása³³ s ezen Nyíltparancsunk rendeleteinek figyelembe vétele mellett, az egyházi rendtartás megállapítása és további kifejlődése végett szükségesnek vélt indítványokat Elénk terjesszék.” Vagyis: a zsinatok *kötött marsrutával fognak csupán dolgozhatni* s a pátensben és a miniszteri utasításban megállapított rendszeren semmi lényeges változtatást nem hajthatnak végre, csak kisebb részletekben módosíthatják a megadott kereteket. Bár ez, ismétlem, a két iratnak egész szelleméből és irányából következett, első olvasásra mégis sokakat megzavart az az agyafúrt fogalmazás, amely egyszerre beszélt ideiglenességről és véglegességről, alkotmányos zsinatról és a fejedelmi parancs rendelkezéseinek „figyelembe vételéről.” Ez volt az egyik oka annak, hogy, mint alább látni fogjuk, a magyarországi protestáns lelkészi vezetők nem mind helyezkedtek azonnal egyértelmű elutasító álláspontra a pátenssel és a miniszteri utasítással szemben, s csak a világi vezetők s az azok mögött álló társadalmi erők sodorták bele őket a határozott (bár így sem egyöntetű és nem kivétel nélküli) ellenállásba.

*

További feladatunk ennek az ellenállásnak rövid előadása lesz, de nem elszigetelt egyházi és csakis protestáns szempontból, hanem egybekapcsolva a katolikus konkordátum körül felmerült társadalmi jelenségekkel s belefoglalva abba a nemzeti ellenállási mozgalomba, amelyet a Bach-rendszer ellen a feudális és feudálkapitalista fő- és köznemesei s a hozzájuk kapcsolódó polgári elemek indítottak az ötvenes évek második felében — nem a katolikus, még kevésbé a protestáns egyház, legkevésbé a dolgozó nép, hanem a

³³ „mit Benützung”, mondja a német eredeti, tehát „felhasználásával.”

maguk újbóli éltrekerülése érdekében. Csak a kül- és belpolitikai, valamint a hazai és az európai gazdasági viszonyok sajátos alakulása hozta magával, hogy ez a mozgalom mégis nagyban kihatott a nyílt abszolutizmus és az elszántan centralizáló összbirodalmi törekvések megbuktatására, — s így végeredményben mégis a politikai és társadalmi haladást szolgálta és bizonyos mértékig az egész nemzetnek javára vált.

IV. KÉTFÉLE KLERIKALIZMUS — EGYFÉLE FEUDALIZMUS

1. *Az osztályviszonyok és az ellenállás*

Az a romantikus illúzió, amely a Bach-korszak vége felé, nem utolsó sorban épp a protestáns pátens hatására kialakult társadalmi összefogást és ellenállást valami csodálatos „nagy magyar egység” gyanánt glorifikálta s történetírásban és szépirodalomban egészen a polgári-kapitalista korszak legvégéig mint valami ragyogó és követendő példát tüntette fel — természetesen a költészet világába tartozik s az objektív társadalmi valósághoz és történelmi folyamathoz nincs köze. Jellemzőleg éppen *Jókai Mór* volt ennek az illúziónak egyik fő elterjesztője mint költő a maga varázslatos művészetével, mint publicista a maga prózai és verses cikkei tömegével, mint protestáns a maga „magyar kálvinista” büszkeségével. Mindenki ismeri a regényíró Jókai s rajta keresztül egész osztálya — a birtokos köznemesség értelmiségi szárnya — Bach-korszakbeli társadalmi és politikai szemléletének talán legremekebb művészi tükröződését, Az Új Földesurat s annak felejthetetlen végső csattanóját, „mikor a medve kijön barlangjából”. A passzivitásba merült gazdag öreg nemest a protestáns pátensellenes mozgalóm hívja ki újra a közéleti tevékenység terére: ott lendül bele megint az országos politikába, s amikor aztán országgyűlési képviselőnek lép fel, legfőbb kortese maga az „új földesúr”, a tíz évvel azelőtt még ellenünk harcolt nyugalmazott cs. kir. tábornok lesz! Kevésbé művészi értékű, de igen korfestő politikai verseinek egyikében, az „*Egy akol és egy pásztor*” címűben¹ pedig azon örvendezve, hogy „Mit a próféták, a nagy látnokok — Megjósolának, ím elérkezett”, így festi meg a szép biblikus álomképet² a protestáns pátens és a vele összefonódó más nemzeti mozgalmak nagy esztendejéről:

¹ Nemzeti Díszkiadás, XCVIII. Költemények I. Bp. 1908. 50—51. l.

² Az „egy akol és egy pásztor” János evangéliuma 10. részének 16. versében van, a latin Vulgata-szöveg szerint. A görög eredeti szerint: „egy nyáj és egy pásztor”.

Ezernyolcszáz ötvenkilence' volt
(Jegyezzük ezt a jobb évek közé!)
Midőn a válaszfal leomolt —
Mely szíveinket elkülönöze ;
Midőn párt,- faj,- rang,- vallás-gyűlölet
Kiveszett e hazában minden házból.
Maradjon így hát világ végeig
Egy Isten és hon ; — egy akol és pásztor!

A valóságban, amint már láttuk és még látni fogjuk, nem így állt a dolog. Nemesak „osztálybéke” nem létesült — a mindenkori uralkodó osztályoknak ez a saját nyugalma és biztonsága érdekében kialakított vágyálma —, mert nem is létesülhetett a társadalmi fejlődés törvényei szerint, amelyek minden, kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalomban természetessé és elkerülhetlenné teszik a szünetnélküli osztályharcot. Hanem ugyanúgy nem jött és nem jöhetett létre a magyarországi társadalmi fejlődés akkori stádiumában a politikai, nemzeti és vallási ellentéteknek akár csak ideiglenes felszámolása sem.

Az, ami a valóságban történt, külsőképpen hasonlított ugyan egy kissé ehhez, de lényegében egészen más volt. A tíz éven át uralkodó politikai rendszer, a nyílt abszolutizmus centralizációs és germanizáló összbiradalmi rendszere nem azért bukott meg Magyarországon, mintha egy hatalmas hazafias fellángolásban, osztályok stb. választófalainak leomlásával a társadalom minden rétege összefogott volna ellene, — hanem azért, mert egyetlenegy osztály, nemzetiség, vallás sem találta meg benne a számítását, noha kezdetben majdnem mindegyik remélt és várt tőle valamit. Az a történelmi haladás valódi irányát semmibe vevő elképzelés, amely Habsburg-főtség alatt akarta megteremtteni a németbiradalmi egységet s ugyanakkor délen és keleten egy óriási népegyvelegből hídfőállásokat akart kiépíteni tengeri és tengerentúli, balkáni és közkeleti nagyhatalmi célok biztosítására, nem véve számításba s pusztán a fegyver erejével elintézhetőknél véve a már hosszú évszázadok óta jelentkező centrifugális erőket a biradalom minden részén — tíz év alatt megérett a halális ítéletre. A külpolitikában néhány kisebb átmeneti siker után sorozatos és szégyenletes kudarcok érték a biradalmat, mert a közép- és kelet-európai hegemoniáért vele versengő hatalmaknak egyikét sem bírta maradandóan visszaszorítani abbéli törekvésében, hogy az ő rovására igyekezzék gyarapítani erejét s a kisebb népekre és országokra való befolyását. A belpolitikában pedig az a szálnalmas kapkodás, amely a monarchia erejét hol a nagybirtokos osztrák-magyar arisztokráciára, hol az osztrák nagy-

burzsoáziára s ennek magyarországi függvényeire, hol a kettő szövetségére, hol pedig egymás elleni kijátszására próbálta alapozni, azt eredményezte, hogy a már eredetileg is mélyen népellenes és haladásellenes összbírodalmi abszolútizmus utoljára nemcsak a haladás összes erőinek, elsősorban a dolgozó nép erejének hatalmas ellenszegülésével találta magát szemben, hanem arról is meg kellett győződnie, hogy leghívebbeknek gondolt támaszai, a feudálkapitalizmus és a burzsoázia erői szintén elégedetlenek vele és ellene fordulnak. Mindez pedig történik Magyarországon annak az összefogó eszmének jegyében, amelyet jóformán a társadalom minden osztálya és rétege másként értelmet és fogalmaz — a minimum és a maximum közötti igen széles skálán —, de amely az adott körülmények között mégis alkalmas arra, hogy közös taktikai frontot létesítsen a közös elnyomás ellen: *történik a nemzeti önállóság égisse alatt.*

Az „ókonzervatívok”³ ama szívós törekvése, hogy a magyar társadalmi és politikai életben, a közigazdaság és az állami élet irányításában újra elfoglalhassák 48 előtti vezető pozícióikat, hovatovább a „nemzeti aspirációk” megtévesztő köntösét öltötte magára. Ma már aktaszerűleg részletesen bizonyítható 48—49-es hazaáruló tevékenységüknek *akkor* még kevésbé voltak ismeretesek a részletei, s így nem volt nehéz a közös katasztrófa súlya alatt nyögő többi társadalmi osztályokra és rétegekre bizonyos megtévesztő hatást kifejteniök. Ma már egészen pontosan tudjuk, hogyan fizettették meg, vagy legalábbis akarták volna megfizettetni magukat a rémuralmat előkészítő, vérbosszút lihegő „jótanácsaikért” és egyéb szolgálataikért a császárral és kormányával Dessewffy Emil és társai.⁴ Schwarzenberg — amellet, hogy födera-

³ Ez az elnevezés a Schwarzenberg és Bach köréből származott csúfolódásnak köszöni létét, amely szerint a magyarországi nagybirtokos arisztokrácia nem a „haladó konzervativizmust” képviseli — mely Schwarzenberg és Bach szerint az összmonarchia politikai irányában testesül meg —, hanem egy már elavult, 48 előtti álláspontot. Valójában mindkét fajta konzervativizmus egyformán haladásellenes és népellenes volt, csak a politikai keretük s némileg az osztálytartalmuk volt egymástól elütő. Dessewffy Emil és társai az „ókonzervatív” elnevezés ellen mindig „önérezetesen” tiltakoztak. Ők ellenkezőleg már 1848 előtt — elsősorban a két Dessewffy-testvér, a korán elhalt Aurél és Emil — a *maguk* konzervativizmusát kívánták újnak, haladónak (bár „fontolva haladónak”) tekintetni. Lásd *Andics E.: Der Widerstand der feudalen Kräfte in Ungarn am Vorabend der bürgerlichen Revolution des Jahres 1848. Acta Historica Acad. Scient. Hung. Tom. IV. Fasc. 1—3. Bp. 1955., passim.* — Egyéb idézett és idézendő műveken kívül lásd az ókonzervatív kérdéshez még: *Eisenmann, Louis: Le Compromis Austro-Hongrois de 1867. Étude sur le dualisme. Paris 1904.; Srbik, Heinrich: Metternich, der Staatsmann und der Mensch. II. München, 1925. Polgári álláspontja ellenére épp ehhez a kérdéshez mindkét mű figyelemre méltó anyagot tartalmaz.*

⁴ Lásd *Andics* II. 59. sk. l. 101—102. l., 122—127. l., 154—155. l., 394. l.

lisztikus elgondolásukat s evvel kapcsolatban a viszonylagos magyar önállóság, magyar területi integritás és magyar szupremácia hangoztatását a maga centralisztikus birodalmi egységpolitikájával összehajthatatlannak ítélte — nem utolsó sorban megfizethetőségük miatt is lenézte, sőt mondhatni megvetette őket s következetesen elzárta előlük a fiatal császár befolyásolásának minden lehetőségét. Amikor a szenvedélyesen memorandumozó Dessewffy tollából kikerült első ókonzervatív emlékiratot — még a tulajdonképpeni „Bach-rendszer” kibontakozása előtt, de már körvonalainak ismeretében — 1850 áprilisában benyújtották a császárhoz, Bach egy, valószínűleg a császárnak szánt titkos iratában a 27 aláíró (köztük csak 4 köznemes) mindegyikét, itt-ott talán a részletekben túlzott, de a lényegben igaz, mert *máshonnan* is ismert vonásokkal jellemezte: „egyesek becsvágyó törtető, mások nagy kártyások vagy csődbejutott földbirtokosok; pontosan felsoroltatik, kik voltak azok, akik, amikor még befolyásuk volt, kegydíjakat (Pensionen) tudtak maguknak kijárni a császártól és ezeket a kegydíjakat most is csak úgy húzzák, mint annakelőtte.”⁵ Túlságos komolyan Bécs már csak ezért sem vehette meg-megújuló elégedetlenkedésüket s rendszerváltozást sürgető, bár ugyanakkor dinasztikus hűségű csepegő felajánlásaikat. Ami önekik igazában és elsősorban fáj, azt Szőgyény igen érthetően megmondta 1859 izgalmas őszén gróf Rechberg-Rothenlöwen B. J. miniszterelnöknek átadott emlékiratában,⁶ ahol a bukófélben levő rendszernek sok részletében találó kritikájával s a magyarországi közhangulat éles jellemzésével kapcsolatban kitér arra is, mekkora az elkeseredés az idegen „Beamtenproletariat” ellen, akik a magyar elemet a hivatalokból kiszorították, pedig hát „a hivatal adja a kenyeret is (Das Amt gibt auch das Brod), és a kenyeret az országban legelső sorban az ország lakóinak kellene juttatni, mielőtt abban idegeneket is részesítenének” (305. l.). Persze a kérdés úgy van itt beállítva, hogy általában a magyar értelmiségről s annak a tisztviselői pályáról való leszorításáról van szó, de rögtön célzás történik arra is, hogy egyes magyaroknak magasabbrangú állambivalalokat is kínálnak, szép jövedelemmel, ám ezek vagy el sem vállalták, vagy ha vállalták, leteszik, mert „meggyőződésükkel ellenkezik” a rendszer — holott pedig, mondja Szőgyény, akaratlanul is lerántva a leplet az ő és osztálya hazafiaskodásának igazi arculatáról, „korunk anyagias iránya következtében

⁵ *Friedjung* I. Stuttgart—Berlin 1908. 396—397. l.

⁶ Teljes német szövegét közli *Szőgyény*: II. Bp. 1917. 242. sk. l. (a Függelékben). — Rechberg tulajdonképpen „a külügyek és a császári ház minisztere”, de ekkor miniszterelnöki címet is visel.

a legtöbb embert bizonyára sokkal erősebben befolyásolja elhatározásaiban a biztosított kenyérkereset, mint a hazafiság. (Ein gesicherter Lebenserwerb bei den Meisten gewiss ein mächtigerer Bestimmungsgrund als der Patriotismus wäre. 308. l.)” *A hivatal adja a kenyeret* — ez a közéleti befolyásukból átmenetileg kiszorított magyar ellenforradalmi arisztokraták nyelvén azt jelentette, hogy a legmagasabb (48 előtti) országos hivatalok adják a legszírosabb kenyeret is, nemcsak jövedelem szerint (hiszen régesrég megszűntek „nobile officium”-ok lenni!), — hanem még sokkal inkább azért, mert számos lehetőséget nyújtanak közgazdasági előnyök szerzésére. Amikor a nagybirtok még az arisztokrácia politikai háttérbeszorítotttsága idején is el tudta gátolni jó darabig pl. a szénbányászat kifejlődését s ezzel az ipar erősebb ütemű kibontakozását s a nagyobbarányú vasúti építkezést és forgalmat, mert szűk földesúri érdekeinek jobban megfelelt a fakeskedelem, tehát az erdők hasznosítása, mint a szénbányák megfelelő méretű feltárása,⁷ — el lehet képzelni, mennyire fejlődés- és haladásellenesen használta volna fel hatalmát, ha újra döntő politikai és államigazgatási befolyáshoz jut, mennyire maga felé hajlott volna a keze a nagyhangon hirdetett „össz nemzeti” érdekek teljes figyelmen kívül hagyásával.⁸ Valóban „silány ember” volt Desseffy Emil és megvetésre méltó az általa vezetett konzervatív társaság, — ahogyan az egyébként elszántan Kossuth-ellenes Csengery Antal, Deák politikájának később egyik leghasznosabb tollvivője jellemezte 1851 elején⁹ — és volt igazság annak a bécsi bértollnok-magyaroknak a kitörésében is, aki, természetesen az abszolutista-centralista berendezkedésnek verve előre a dobát, megállapította róluk, hogy ezek nem akarnak egyebet, mint a nemzeti parazitizmus további fenntartását, „hogy királyt és népet egyaránt zsarnokolhassanak . . . mint ők mondják : nem óhajtják Magyarországnak különállását, s az egyetemes monar-

⁷ Priester, Eva : Kurze Geschichte Oesterreichs II. Aufstieg und Untergang des Habsburgerreiches. Wien, 1949. 261—262. l.

⁸ E tekintetben különösen jellemző, hogy Desseffyék az olyan egészen népellenes, a parasztság kizsákmányolására kiválóan alkalmas feudalista maradványokhoz is kétségbeesetten ragaszkodtak, mint aminők voltak az ún. kisebb királyi haszonvételek, különösen a kocsmáltatási jog — szemben a kormány iparfejlesztő (a szeszlovást szabaddá tevő) szándékával, amely ezen a ponton haladó közgazdasági tendencia volt a nagybirtok érdekeivel szemben. Lásd Lederer Emma : Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 63—65. l. — Lásd ehhez Sándor Vilmos megjegyzéseit is: A magyarországi ipari kapitalizmus kibontakozásának néhány kérdése. (1849—1867). Századok 1953.

⁹ Atyjához írt magánlevelében, Pestről 1851. január 28. Lásd Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései, 1928. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai). 435. l.

chiávali összeolvasztása sem tetszik nekik. Igen, de így hát, bármennyire tiltakoznak is ellene, egyebet nem akarhatnak, mint a március előtti káosznak újjászületését...¹⁰ Igazi bizalomra sem jobb-, sem halfélre nem tudtak később sem szert tenni, mert öök „legkevésbé voltak jogosítva szemére vetni Kossuthnak, hogy politikája fiktív elemekkel van szaturálva. Az övek egészen ilyenekből állott. Készek lettek volna feláldozni mindent egy nyomorult árért s ezt a nyomorult árt sem érhették el.”¹¹

Mégis, a jobbagyfelszabadítás folytán megcsönkult, de alapjában meg nem rendült hatalmas vagyoni erejük, jónéhányuknak — minden ideiglenes ellentét dacára — a császári udvar felé is folyvást fenntartott összeköttetések, az osztrák arisztokráciával fennálló rokoni kapcsolataik, a nagyburzsoáziával létesült üzleti és pénzügyi, majd családi összeköttetések, aztán meg „történelmi nevük”, a magyar nemesség és polgárság közepre tegei közt is megalapozott tekintélyük lehetővé tette számukra, hogy ügyes önadminisztrálással egy darabig az elnyomott nemzet aspirációinak leghitelesebb tolmácsaiként játsszák meg magukat. Dessewffy Emil, akit nemcsak mágnástársai, hanem még komolyabb ítéletű emberek is egy időben érdemén felül becsültek, mint író és szónokot is, a Magyar Tudomány Akadémia elnöki székébe — igen méltatlanul, de a magyar tudomány akkori helyzetére nézve jellemzően — bekerülvén, azzal végezte az 1858. december 20-án tartott nagygyűlésen elmondott megnyitó beszédét, hogy a Bach-rendszer „civilizátori” törekvéscivel nyíltan szembeszállva, üzent azok „fanatikusainak”: „őket igen jól ismerjük... viszontagságaink meg nem törték a Mindenség urába vetett bizalmunkat... türelmünk próbára tétetett és megedződött. Tudják ezek meg, hogy másképp, mint felemelt szívvel és fővel a világon járni képesek nem vagyunk, mert tudjuk, miképp csak azt nem lehet többé fel-

¹⁰ *Magyar Hirlap* 1850. január 15. Ez az Ost-Deutsche Post cikkének, (mely magát magyar embertől származónak mondja) magyar fordítása. A M.H. szerkesztője ekkor *Szilágyi Ferenc*, volt kolozsvári református kollégiumi tanár, nagytudású, de ízig-vérig császárpárti, az abszolutizmust végigszolgáló ember.)

¹¹ *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Emlékezesek a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. Bp. 1911. (A „Nyugat”-ból kny.) 270. l. (Ennek a kiemelkedően nagyértékű emlékirónak ez a megállapítása különösen azért tanulságos, mert hosszú publicisztikai pályáján Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt egy darabig ő is a báró Sennyey Pál-féle „haladó konzervativizmus” mellett foglalt Tisza álliberalizmusával szemben állást.) — Halász kiemelése. — Azokra a törvénytelen előnyökre (pl. óriási adóhátralékok elengedésére), amelyeket az ókonzervatív ellenforradalmár arisztokraták minden politikai ellentéteket félretéve ki tudtak csikarni maguknak a kormányzattól, szemléletes példákat hoz fel *Friedjung H.*: *Harc a német hegemoniáért*, Bp. 1902. I. 156. l.

emelni, ki önmagát alázza le, ki önmagát becsülni megszűnt. Az idő szózatát megértettük s azon munkát, mely a polgáriassodásnak a világtörténelemben nyilatkozó parancsszava által reánk van mérve, el kívánjuk végezni." Igaz, hogy csak lassan haladhatunk előre — de „fognak egykor teljesülni a magyar józan remények”!¹² Ilyen és hasonló nagyhangú megnyilatkozásai óriási sikert arattak a hazafias közvéleményben, amely, akkori feszülten izgatott állapotában, a „magyar” szón hallotta a főhangsúlyt s lelkesülten nem vette észre, hogy nem azon van pedig, hanem a „józan” szón!

Abszolút forradalomellenességet jelent a „józáság” e kor magyar politikusaik szóhasználatában. És ez volt az, amivel az ókonzervatívok nemcsak az udvar felé tudták magukat fedezni — arra az esetre, ha kormányra jutásuk számára egyszer mégis csak megnyílnék az út! —, hanem ugyanakkor a nemesi középréteg előtt is bizonyos mértékig elfogadhatóan tudták árulni portékájukat. Mert akármilyen különbség volt is máskülönben az ókonzervatívoknak a 48 előtti alkotmány és közjog-politikai rend restaurálására s Deákéknak a 48-as törvényhozás új alkotmányának és minden közjog-politikai vívmányának visszakövetelésére irányuló álláspontja közt: volt valami, ami mindennél erősebben összekötötte őket — a liberális-kapitalista elemekkel többé-kevésbé átszőtt, de legbelső lényegében még mindig feudalista világnézet és társadalomszemlélet, a magántulajdon, s elsősorban a nagy földtulajdon, a latifundium föltétlen „szentségének” elve, a társadalmi-gazdasági haladás *felülről* való „megoldásának” elképzelése, — s mindezek következtében a forradalomtól, annak megismétlődésétől való határtalan rettegés. Ez fékezte ennek a köznemesi birtokos és értelmiségi rétegnek a legindokoltabb elkeseredését is a rendszer ellen, amelyet pedig gyűlölniök és amelynek bukását kívánniök ezeknek jóval több okuk volt, mint a nagybirtokos arisztokratáknak. Őrájuk sokkal nagyobb mértékben nehezült a kormány sohasem szűnő politikai gyanúja s az ennek megfelelő rendőri ellenőrzés és zaklatás. Ez természetes volt, ha meggondoljuk a nemesi közép- és kisbirtokos vagy már birtoktalan elemeknek a forradalomban és a szabadságharcban politikailag s nagyrészt a harcmezőn is kiemelkedő mértékben való résztvételét. Bécs szemében legfőljebb enyhítette, de nem felejtette el ezt a „bűnüket” túlnyomó többségüknek már 49 tavasza óta a békepárthoz való csatlakozása vagy legalább avval való rokonszenvezése. Az ő vagyoni helyzetükön, amely pedig a jobbágyfelszabadítás és háborús események következtében sokkal erősebben megrendült, mint a nagybirtokos arisztokratáké, a kor-

¹² PN 1858. december 22.

mány sokkal kevésbé igyekezett segíteni, mint emezekén. Őhozzájuk sokkal kíméletlenebb volt az egyre növekvő adótarozások behajtásában, a kataszteri tiszta jövedelem megállapítását célzatosan a nemesi középbirtok rovására végezte; az úrbéri kármentesítésre adott előlegek folyósításában pedig — amellyel az állami pénzügyek egyre gyorsabb romlása miatt egyébként is késedelmeskedett — nyíltan kedvezett a „gutgesinnt”-ekül elismert birtokos elemeknek. A többi várhatott évekig, azalatt talán, az egész korszakra jellemző pénzsűke és tőkeszegénység közepette, a végső határig eladósodva, csődbe kerülve. Elkéseredésük azonban ennek ellenére is sokkal inkább csak a „kivárás”, a passzív ellenállás magatartásában jelentkezett, mintsem a forradalmi aktivizmus felé hajlásban. *Kívülről* sokan várták közülük Garibaldit (Kossuthot már sokkal kevésbé!) — *bent az országban* azonban forradalmat egyáltalában nem óhajtottak, hanem valahogy úgy képzelték, hogy *külső* forradalmi erők majd megdöntik a Habsburgok trónját Magyarországon s egyebütt is, és öneik majd csak a kezüket kell kinyújtaniok a lehulló érett gyümölcs: az állami és nemzeti függetlenség után, amely azonban a fennálló társadalmi-gazdasági rendet lényegében tovább is érintetlen hagyja, s az ország dolgozó népének kettős kizsákmányolásából legfőljebb csak az egyiket: az Ausztriával szemben fennálló gyarmati helyzetből folyót szünteti meg. Ezért van az, hogy ennek a birtokos köznemességnek nemcsak a hallgatagon már ekkor elismert politikai vezére, Deák Ferenc, utasította el magától a legkövetkezetesebben a forradalom megisméltődésének gondolatát — ami hiszen önála már egész 48-as magatartásából, majd későbbi, következetesen „reálpolitikai” szemléletéből természetesen folyt —, hanem még olyan, nálánál jóval radikálisabb gondolkozású, s a forradalom és szabadságharc ügye mellett annak idején mindvégig megállott emberek is forradalomellenesek már ekkor, mint aminő volt a fentebb már több ízben említett kiváló *Irinyi József*. Az egyik előbb idézett munkájában, az egyházalkotmányi reform kapcsán s annak el nem siethető voltából kiindulva, alkalmat talál általában is elmondani nézetét forradalomról és forradalmakról. Szerinte a nagy francia forradalom szerencsétlenség volt és elrettentő példa, amelyet nem szabad majmolni. (Márciusi ifjú korában még nem voltak ilyen aggodalmi!) A különben igen nagy tanultságú ember a történelmi valósággal teljes ellentétben (de legtöbb kortársával, akik ily kérdésekkel egyáltalán foglalkoztak, egyező értelemben) állapítja meg: „Voltak ugyan Angliában is forradalmak, de azok egyáltalában nem eszközöltek ugrást a társadalmi fejlődésben.” Szerinte „a legéletrevalóbb, legnagyobb, legbölcsebb, legszerencsésebb nép, az angol” fokozatos fejlődéssel

alkotta meg a maga polgári alkotmányát.¹³ Ez a réteg tehát, ha beszélt is olykor forradalomról, azon legföljebb csak a dicsőített, de alaposan nem ismert *angol* minta szerinti polgári forradalomnak „felülről való befejezését”, tehát éppen a legmélyebb társadalmi problémák megoldatlanul hagyását értette — vagy pedig egyszerűen csak *kacérkodott* a forradalom gondolatával, ijesztésül használva azt Bécs ellen, amikor a nyílt abszolútizmus felett egyre jobban kezdtek összecsapni a kül- és belpolitika felkavarodó hullámai. Ezen a téren éppen a legnagyobb birtokú s már az arisztokráciával is régebbi rokoni kapcsolatokat tartó köznemesség egyes nagyra-
törő fiatal tagjai mertek elmenni a legmesszebbre. Tisza Kálmán és Lónyay Menyhért (a későbbi gróf, 1867-től magyar, majd közös pénzügyminiszter, egyideig miniszterelnök is) ismételten kijárnak külföldre, kapcsolatot tartanak fenn az emigrációval, onnan biztató, bátorító üzeneteket hoznak haza, közben gondosan ügyelve arra, hogy Béccsel azért túlságosan el ne rontsák a dolgukat, s a forradalmat szító fujtató mellett mindig kezük ügyében legyen a vizipuska is. Kossuth maga hamar bele is látott a veséjükbe s működésüktől nem várt semmi komoly és maradandó eredményt — hiszen már *ettőlfogva* igaz Halász Imre lapidáris megállapítása: „Tisza Kálmán politikája a szó igaz értelmében sohasem volt szabadelvű, hanem mindig opportunistá volt”¹⁴ — de idehaza egy jó ideig reményeket és bizalmat tudtak ébreszteni az elégedetlen nemesi és polgári rétegekben s vakmerő viselkedésükkel (amely mögött természetesen támasztékként nagy vagyoni erejük, előkelő családi és egyéb összeköttetések állottak) azt a látszatot tudták kelteni, mintha az ő kezükben volna a jövődő kulcsa s mintha magasabbrendű, eszményibb céljaik is volnának a saját közéleti érvényesülésüknek ügyes politikai kockajátékkal való megalapozásán kívül.

A nemesi birtokos és értelmiségi rétegekkel együtt az iparúzó és kereskedő városi polgárság, de a földművelő parasztság soraiból kiemelkedő polgári réteg is — magyarok és nemzetiségiek egyaránt — igen nehezen viselte a Bach-rendszer politikai és gazdasági nyomását. Még a 48—49-ben csekély kivétellel töretlenül császárhű erdélyi századok is elkeseredve tapasztalták, hogy „amit a magyarok büntetésül kapnak, azt ők is megkapják — jutalmul”: ősi municipalitásuknak az egységes birodalmi közigazgatásban való felolvasztását, gazdasági és kulturális különállásuk, egykori, féltve őrzött kiváltságos helyzetük sértő félretolását, sőt még polgári életükkel össze-

¹³ Lásd „*A zsinati előkészületekről . . .*” c. műve 29., 32. lapjait.

¹⁴ I. m. 503. l. Tisza és az emigráció kapcsolataira lásd *Kossuth: Irataim az emigrációból* III. Bp. 1882. 152., 659. l.

nőtt protestáns egyházi autonómiájuk államegyházi módon való megrendszabályozását is. Még sokkal súlyosabban érintette természetesen ugyanez a nyomás a polgárság ama részét, amelynek sem Erdélyben, sem Erdélyen kívül nem volt a szászokéhoz hasonló olyan egységes szervezete, amilyen azoknak a bécsi abszolutizmussal szemben bizonyos lehetőségeket a védekezésre és az ellenállásra mégis csak nyújthatott. Az osztrák ipari, kereskedelmi és finánc-nagyburzsoázia az egész korszak alatt, a politikai centralizációval párhuzamosan futó s azt megalapozni hivatott gazdasági központosításra törekedve, diktált a magyar közgazdaságnak, az itthoni polgárság érdekeit a kétségtelen, bár lassú ipari és kereskedelmi fejlődés közepette is csak másodlagosan, gyarmati sorban engedve érvényesülni. A polgárság ennél fogva — annál inkább, mert ifjabb nemzedékéből számos lelkes és hős résztvevője került ki forradalmunknak és szabadságharcunknak, majd az emigráció függetlenségi mozgalmainak is — 48 emlékétől és vívmányaitól nem volt hajlandó elszakadni s szintén várta a rendszer bukását, de annak bekövetkeztét szintúgy forradalom nélkül szeretne volna elérni, mint a nemesi rétegek. A már idézett tudós *Hunfalvy János* — szepességi kispolgári család sarja, aki pedig fegyveresen vett részt a szabadságharcban s utána börtönt is szenvedett — 1856-ban a sajtó nyilvánossága előtt tiltakozik ugyan a német tannyelvnek a protestáns iskolába való kötelező bevitele ellen, de éppoly erősen tiltakozik az ellen is, hogy ebben a magatartásban bárki is valamiféle forradalmi tendenciát lásson. Általában nem igazságos dolog — mondja — a magyarországi protestánsokat különösképpen felelősökké tenni a 48-as forradalomért. Az ilyen beállítást tényekkel soha senki nem fogja tudni igazolni. „A protestánsok sokkal könnyebben be tudnák bizonyítani, hogy az újkor minden forradalma a leguniformizáltabb katolikus országokból és népekből eredt, még a 48-as forradalmat sem véve ki. És hogyha egyáltalában lehetne valamelyik egyházat a forradalom vádjával illetni, akkor a katolikus egyház volna az, ha pedig ezáltal valamelyik kormány jogot nyerhetne arra, hogy valamelyik egyházat üldözzön, akkor a katolikuson kellene elkezdenie az üldözést.”¹⁵ Ez is lényegében ugyanaz a kétarcúság, mint amelyet a nemesi oldalon látunk: nem, világért sem vagyunk forradalmárok, — de a magunkét védjük, a bécsi uniformist nem túrjuk; ha forradalom mégis találna lenni, azért egyedül Bécs és annak abszolutista, centralista jezsuitizmusa lesz a felelős!

¹⁵ A Székács-féle „*Unmassgebliche Ansichten...*” említett utolsó fejezetében 111. l.

Igazi forradalmi szellemet a Bach-korszak egész folyamán — mint az egész emberi társadalom története folyamán is — csak azokban a rétegekben lehet találni, amelyeknek a lehető legkevesebb veszteni valójuk van, vagy éppen semmi sincsen egy ugrás-szerű, erőszakos társadalom-gazdasági változásban, *remélni* pedig egyedül egy ilyentől remélhetik alig elbírható sorsuknak jobbra, emberibbre fordulását. Ezek voltak azok, akiket a nemesi és polgári rétegekhez képest összehasonlíthatatlanul súlyosabb arányban terheltek az egyre jobban szorító osztrák adóprés, ezekből sajtolta ki a munkaerőt az utolsó cseppig a nemesi nagy- és középbirtok, majd az itt-ott izmosodásnak indult zsirosparaszti gazdaság a feudális robot visszatérő agrárkapitalista válfajának: a ledolgoztatási rendszernek kihasználásával; ezeknek fiai véreztek idegen harc-tereken idegen érdekekért; ezeket sújtották legkeservesebben a nagy európai, 1857—1858-i mezőgazdasági és ipari válság magyarországi és öszszirodalmi kihatásai, ezek tapasztalták legközvetlenebbül a nagy- és középbirtok kíméletlen önzését a tagosítás és legelő-elkülönzés során bekövetkezett, államilag támogatott földrablásokban. Egyszóval *ezek* érezték igazán közvetlenül a saját bőrükön, hogy a 48-as forradalom, annyi szép reménység felkeltése után, befejezetlen maradt, s az osztrák öszszirodalmi kormányzat a dolgozó nép sorsában a jobbágyfelszabadításon túlmenőleg — melyet kényszerű politikai és közgazdasági tekintetekből nem mert érvényteleníteni — semmiféle további módon nem kíván komoly könnyítést végbevenni, hanem elszántan védi a nagy földtulajdon s mellette az ipari és kereskedelmi nagytőke érdekeit. Ezek: a falusi szegényparasztság, amelyből egyre nagyobb tömegek sülyednek alá az egykori zsellérsornál is alantibb sorba, lesznek gazdasági cselédekké, földmunkásokká, napszámosokká, továbbá az így kialakuló agrárproletariátussal párhuzamosan fejlődő ipari proletariátus kezdő elemei, valamint a velük magukat időnként annyi-amennyi érdeközösségben érző középparasztság egyfelől, városi kispolgárság és plebejus elemek másfelől — *ezek* hordozzák tulajdonképpen a forradalmi gondolatot leghívebben és legközvetetesebben, egy velük tartó igen vékony értelmiségi réteggel együtt, az egész korszak folyamán. Teljes szervezetlenségében, széthulló, amorf állapotában is hatalmas erő ez; megmozdulásai félelmesek, mert, amint a legújabb kutatásokból tudjuk, az egész korszakon át folyvást tartanak, hol itt, hol ott lobbannak fel rejtett tüzekként, eltaposásuk csak a fegyveres erőszaknak sikerül, de annak is csak azért, mert az európai reakciónak ebben az időszakában, a megfelelő társadalmi-gazdasági előfeltételek híján, nem tud feltámadni egy, a 48-ihoz hasonlóan az egész kontinenst beszáguldó forradalmi szélvész, amely ezeket az

elszigetelt lángokat felszítaná és egyetlen tűzvészé tudná egyesíteni. *Csak* ezek a valóban forradalmi elemek várták Kossuthot őszintén haza, *csak* ezek akarták teljes következetességgel nemcsak 48-at, hanem 49-et is, mindazzal együtt, ami akkor még belőle hiányzott s a dolgozó nép javára nem valósulhatott meg. Arisztokrácia, köznemesség, polgárság egyformán félt tőlük, — de amikor ez a három réteg a *maga* sérelmeit és követeléseit hangsúlyozta ki Béccsel szemben, nagyon alkalmas volt nekik nyomatékkal ezeknek a valóban forradalmi elemeknek a meglétére és folyton ismétlődő megmozdulásaira rámutatni, s olykor még arra is célozgatni, hogy adott esetben készek volnának összefogni velük a mindenkitől gyűlölt rendszer megbuktatására.

Az ókonzervatívok legellenszenvesebb és leglelkiismeretlenebb bérence, a későbbi nagy protestáns „mártír”, *Zsedényi Ede* (1804—1879) — szepességi jómódú polgárcsaládnak (Pfannschmidt) nemességét szerzett sarja — már 1850 tavaszán elkezdte egy névtelen röpiratában¹⁶ azzal ijesztgetni a kormányt, hogy a Kossuthra való emlékezés még nagyban él a parasztok között. „A tiszai vidékeken a parasztnak még sok Kossuth-bankó van a zsebében. A nemességnek és a papságnak egész befolyását latba kell vetnie, hogy megértesse a parasztsággal Kossuth és társai visszatérésének teljességgel lehetetlen voltát s azt, hogy milyen nagy csapást hozna ez az országra.” A helyzet valóban ez volt nemcsak akkor, hanem az egész Bach-korszakon keresztül. Nemességnek és polgárságnak a parasztságra — munkaerejének szélsőséges kihasználásán kívül — tulajdonképpen csak azért volt szüksége, hogy annak forrongó elégedetlenségét Béccsel szemben ütőkártyaként használhassa fel a saját játszómája megnyerésére. A dolgozó tömegek szervezetlenségével és csekély öntudatosságával lehet megmagyarázni azt, hogy ennek ellenére is sikerült őket a nemesi-polgári vezetés alatt álló nemzeti ellenállás különféle jeleneteibe — persze megfelelő óvatossággal — bekapcsolni. Másfelől pedig a bennük ösztönösen élő mélységes hazaszeretet tette őket képesekké arra, hogy, ha már a saját erejükből nem tudnak fellépni és cselekedni akkor, amikor a magyar haza önállóságát tönkretévő s egyben teljesen népellenes habsburgi abszolutizmus megdöntésének kísérletéről van szó, — mégis odaálljanak uraik mellé, akikben pedig annyiszor csalódtak, és ne Bécsre hallgassanak, amely hatalma végzetes megroppanásának óráiban is teljesen érzéketlen maradt minden olyan szociális reformgondolat iránt, melyből a dolgozó nép sorsának komolyabb javulása következhetett volna. (Igen nevezetes, hogy Bach még

¹⁶ *Ungarn's Gegenwart* (Mai 1850). *Von einem Ungarn*. Wien, 1850. 86—87. l.

a bukását megelőző legutolsó intézkedéseivel is — amelyek már nem léptek életbe — a nagybirtok gazdasági és politikai túlerejét kívánta volna fokozni.)¹⁷

A dolgozó tömegek bekapcsolódása vagy legalább rokonszenvezése adott valóságos, és itt-ott igen komoly arányokat öltő tömegmozgalmi jelleget a nemzeti ellenállás egyes jeleneinek, ezek között azoknak a tüntető megmozdulásoknak is, amelyek az abszolutizmus egyházpolitikája ellen irányultak. Pedig a nép akkor is jól látta, hogy a kizsákmányoló feudális-kapitalista osztályuralom egyik legkészségesebb eszköze a bármely felekezettű hivatalos egyházi szervezet, s önállóság nélküli kiszolgálója és haszonvételezője a bármely felekezettű papság túlnyomó része. Mély és általános — nemcsak a protestáns népességre jellemző — régi népi keserűséget fejezett ki az a versezet, amelyet a kálvinista Füzesgyarmaton találtak 1859 tavaszán az egyik utca kerítésén (itt csak első néhány, idevágó sorát közöljük) :

...Isten törvényétől a Pap is eltévedt,
Bár eddig is a volt amit nem érdemlett
a konvenciója [= bére], tudománya kevés,
De nem is kell egyéb, csak a haszonlesés.
Idegen az ember a Templomba menni,
Mert a zsarnokságot itt szokták kezdeni...¹⁸

Az is igen figyelemre méltó, hogy éppen a Bach-korszak alatt kezdődnek meg Magyarországon, előbb a városi ipari munkás-ság és plebejus elemek körében, de csakhamar a szegényparasztság és az agrárproletariátus közé is átesapva, katolikus, protestáns és pravoszláv többségű területeken egyaránt, *a népi szekták, elsősorban a nazarénizmus mozgalmi*, amelyekben a dolgozó tömegek társadalmi-gazdasági elégedetlensége a régi népi „eretnkségek” egy új változatában, tehát a vallásos ideológia köntösében jelentkezik. Állam és egyház egyaránt felfigyel rájuk s rendkívül érdekes, hogy mindegyik a *másiktól* várja a szekta elleni küzdelem sikerének biztosítását. A budai helytartósági osztály már 1854 elején felhívja a protestáns superintendensek figyelmét a monarchiában már az

¹⁷ *Berzeviczy*: II. 234. l. (A soha életbe nem lépett községi törvénnyel, amely a nagyobb uradalmakat községi szervezettel és közigazgatási jogkörrel ruházta volna fel, tehát egy kétségbeesett retrográd lépést jelentett volna a feudalizmus középkorias fölerősítése felé.)

¹⁸ *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bp. 1955. 173. l. Ugyanilyen természetű kéziratokról szól az *S. Sándor—Szabad—Vörös-féle* id. kiadvány is (Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom idején) 164. l.

évtized elejétől jelentkező, de most Magyarországra is átcsapott nazarénus mozgalomra, s igen szívrehatóan buzdítja az egyházi vezetőséget, gondoskodjék erőteljesebben a nép és főképpen az ifjúság helyes és alapos vallási oktatásáról templomban és iskolában, mert a szektások fanatikuskok, ellenük pusztán hatósági rendszabályokkal nem lehet küzdeni, ezek csak még jobban megerősítik őket „eszելősségükben” (in ihrem Wahne)¹⁹ Viszont: a dunamelléki református superintendentia 1858-ban, amikor a nazarénus mozgalom a délvidéki reformátusság közt is megjelenik, szintén a politikai hatóság figyelmeztetésére intézkedést tesz ugyan a „tévelygők és rajongók” „megtérítésére” külön e célra kiküldött ékesszóló papok által, — de ennek (természetesen) semmi sikere nincs, úgyhogy az 1859 májusi superintendentia-gyűlés már helyesléssel fogadja az illetékes esperesség abbeli javaslatát, hogy „más eszközökről” kívánatos gondoskodni — annál is inkább, mert az esperesség véleménye szerint „e felekezet magától meg fog szűnni — a nép küismerén őket — *kivált ha a világi hatalom is, mint addig, őket figyelemben tartandja.*”²⁰ Vagyis az állam azt mondja: a lelki rendörködés elsősorban az egyház kötelessége — az egyház pedig ezt feleli: igen, de ha a szép térítő szó nem használ, mégis csak „más eszközökről” kell gondoskodni s ezeket csak az állam kezelheti! Mindez pedig akkor, amikor már a protestáns pátenshare kitörése küszöbön áll!

A dolgozó népnek egyházával és papjaival való elégedetlensége tehát nagyon is megvolt, sőt növekvőben volt a nemzeti ellenállás kibontakozásakor is. Bécs karjaiba azonban, — amely pedig, mint látni fogjuk, protestáns és nemzetiségi vonalon *ezt* az egyházi elégedetlenséget is igyekezett volna a maga céljára hasznosítani — ennek ellenére sem dobta magát. Ebben meggátolta hazaszeretete és az, hogy a hozzá közelálló alsópapság derekabb elemeiben rendszerint mégis csak sokkal jobban bízott, mintsem hogy hinni tudott volna Bécs — amúgy is elég szűk marokkal hintegetett — csábító igéreteinek.

2. A katolicizmus és az ellenállás

Az ókonzervatívok hazaáruló ügybuzgalma, amint már érintettem fentebb is, 1848—49-ben még a katolikus magas klérusnak a nemzeti ügygel szemben való — egyáltalán nem őszintén hazafias, tisztán csak a menthetőt menteni akaró opportunizmustól

¹⁹ A rendeletet Kuzmány közli, Urkundenbuch 426—427. l.

²⁰ Lásd a dunamelléki egyházkerület 1858. és 1859. évi tavaszi közgyűléseinek jegyzőkönyveiben, DL.

vezetett — magatartását is károsnak ítélte a monarchia és az összbirodalmi eszme szempontjából, s uralkodó és kormány előtt a főpapságra is rá akarta hárítani a forradalomért való felelősségnek nem is oly csekély részét.¹ A főpapság — élén az új primással, a Bécsnek és Rómának már 1848 előtt igen nevezetes és a hazafiság szempontjából igen szégyenletes szolgálatokat tett Scitovszkyval — természetesen rendkívül buzgón igyekezett magát tisztáramosni a forradalommal való rokonszenvezésnek pusztá gyanúja alól is (melyet az ókonzervatívok valóban csak mesterségesen igyekeztek táplálni, pillanatnyi taktikai céljaiknak megfelelően), és az ellenforradalmi abszolutizmusnak szíve szerint való támogatásával igyekezett magát érdemessé tenni a konkordátum felétendáló egyházpolitika nagy ígérkező előnyeire. Halász Imre a történelmi tények pontos ismeretében helyesen állapítja meg, mennyire talajtalan idealizmusból fakadt Eötvös Józsefnek a XIX. század uralkodó eszméiről szóló nagy művében (a *korai Lamennais* és főként Montalembert hatása alatt) kifejtett amaz elgondolása, hogy „az egyház szabadsága legfőbb, egyedüli, rendíthetetlen erkölesi biztosítéka az állam egyes részei önállóságának” az egyetemesség fizikai hatalma ellenében. A konkordátum, amely pedig „az egyház szabadságának” biztosítékául jött létre a középkor óta soha nem látott magas fokon, az abszolutizmust nem gyöngítette, hanem, addig, amíg a rendszer más okokból meg nem ingott, erősítette és támogatta. A magyar püspöki kar pedig az abszolutizmus berendezkedésének legelső idejétől kezdve mohón ragadta meg a lehetőséget arra, hogy a vegyes házasságok ügyében III. Károly és Mária Terézia korát visszahozó állami intézkedéseket próbáljon kieszközölni, elsősorban a protestánsok ellen. „A magyar püspökök a konkordátumot is örömmel fogadták s legkisebb kísérletet sem tettek, hogy annak nemzet- és szabadságellenes célzatai a magyar közoktatás terén ne érvényesülhessenek.”²

A konkordátumnak való örvendezés azonban a részükről még sem volt teljes. Az összbirodalmi kormánypolitika ugyanis a magyar főpapi feudálisok féltékenyen őrzött történelmi kiváltságaival több ponton éppúgy összeütközésbe került, mint a világi nagybirtokos feudális arisztokráciával s annak visszakívánt közjog-politikai vezetőszerével. Ezért, a lassan kibontakozó ókonzervatív ellenállás egyik melléktermékeként, a feudális érdekközösség alapján a magas klérus is egyre hajlandóbbá válik a Bach-rendszerrel való

¹ Lásd Dessewffynek és Andrássy Györgynek más vonatkozásban már idézett emlékiratait, *Andics* II. 271., 357. l.

² *Halász* i. m. 314—315. l. — Az idézetben az ő kiemelése.

szembefordulásra, amiben természetesen még sokkal nagyobb óvatosságot és kétszínűséget fejt ki, mint az ókonzervatív világiak, — de a nemzeti trikolórt annál tüntetőbben tűzi fel a papi talárra.

Milyen panaszai vannak a magas klérusnak a konkordátumos egyházpolitika magyarországi kihatásai ellen? Az egykorú iratanyag még legnagyobbbrészt feltáratlan és feldolgozatlan, de két, a közelmúltban megjelent katolikus egyháztörténelmi műből³ eléggé világosan megtudjuk, miről van szó. Amilyen nagy örömmel és elégtétellel könyvelte el a magyar főpapság a jozefinizmus felszámolását, annyira nem volt ínyére az összbirodalmi centralizációnak az egyházi téren is érvényesülni akaró célzata, amely arra irányult, hogy lefokozza „a partikuláris jogfejlődés alapján kialakult primási méltóságot.” Már a konkordátum megkötése előtt (1853) két új érsekséget létesít a pápa, a császári kormány óhaját teljesítve: a zágrábit, amely két másik horvát-szlavón püspökséget is kiszakít a kalocsai érsekségből, és a gyulafehérvár-fogarasi (székhelyéről „balázsfalvinak” ismert) görög szertartásút, amely alá egy régebbi (a nagyváradi) és két újonnan létesített (a szamosújvári és a lugosi) gör. szert. kat. püspökség kerül az esztergomi érsekség fennhatósága alól elszakítva. Természetes, hogy ezeket az intézkedéseket a kormány elsősorban a maga nemzetiségi politikájának érdekében látta szívesen — horvátok és románok felé nyújtott, aránylag olcsó kedvezésül —, s az is természetes, hogy az esztergomi és a kalocsai érsekséget ezek az új rendezések jelentős hatalmi körtől, sőt anyagi erőktől is megfosztották. De ezt ilyen nyíltan akkor egyik fél sem mondhatta meg, ellenben kitűnően bele lehetett kapcsolni ezt a „séreelmet” az ókonzervatívoknak a magyar szupremáciáért és a területi integritásért folytatott „hazafias küzdelmébe”, a magyar primás ősi közjogi kiváltságainak Bécsből tervezett megnyirbálását, mint elsőrangú nemzeti veszedelmet állítván oda. Az egyik katolikus egyháztörténetíró őszintén megmondja, miféle „sajátságos helyzet és érzület” alakult ki a magyar magasklérusban, szemben a konkordátummal: „Tárgyi tekintetben alkalmazták a konkordátum szabályait, kivált azokat a részeket, amelyek az egyház jogait ismét helyreállították; azonban nem szerették, mert úgy érezték, hogy törvénytelen módon keletkezett és ártani óhajt a magyar katolikus egyháznak, annak a közjogi állásnak, amelyet az egyház nálunk elfoglal. . .” Ezen felfogás

³ *Br. Vécsey J. Aurél*: A legújabb kor egyháztörténete dióhéjban 1800—1930. Bp. 1930. 132—133. l. — *Ijjas Antal*: A jelenkor egyháztörténete. (Bangha—Ijjas: A keresztény egyház története VIII.) Bp. 1941. 67—68. l.

szerint persze a „törvényes módja” az lett volna a konkordátum keletkezésének, hogy a megkoronázott „apostoli király” kösse meg a 48 előtti rendi országgyűlés közreműködésével. Ha így történt volna, magyar katolikus szempontból nem lett volna benne semmi további sérelem, mert azt, hogy államot létesít az államban, az óriási holtkézi vagyon épségét és sérthetetlenségét biztosítja, a tudomány és a művelődés szabadságát gúzsbaköti, egy vallásfelekezetnek a többi felett hatalmas közjogi, politikai és társadalmi előnyöket biztosít — ugyan kinek volna eszébe a magas klérus tagjai közül felpanaszolni?

Valójában az volt a helyzet, hogy a magas klérus ugyanolyan önbiztosítási célból kapcsolódott bele a nemzeti ellenállás mozgalmába, mint amilyenből a 48-as fordulatot üdvözölte annak idején. Ezért rendez tömeges zárandoklatokat, nagyszabású egyházi ünnepeket, amelyeken széleskörű „hazafias” tüntetésekre nyílik alkalom — ugyanakkor sohasem felejtve el az uralkodóház és a „szent korona” iránti föltétlen hűség vallásos kötelességére való emlékeztetést. Ezért kezdődik meg a protestáns ügy kiélesedése idején egy színpadias protestáns-katolikus ölelkezés is. A pátens ellen tiltakozó protestáns gyűléseket követő bankettekben katolikus főpapok vágnak ki hazafiságtól, nemzetiségtől és testvériségtől áradó tósztokat, amiket protestáns részről hasonlókkal viszonzoznak.⁴ A pátens visszavonása után, a dunántúli református superintendencia közgyűléséből forma szerinti üdvözlő és köszönő határozatot intéznek a hercegprímáshoz nemcsak „szelíd türelméért”, hanem azért is, mert „az uradalmaiban fekvő gyülekezeteinknek, az elkülönzés⁵ alkalmával nagylelkű dotálása által is többszörösen” tanúsította „tettleges jóindulatát egyházunk iránt”, és mert ki akarják fejezni

⁴ Albrecht főherceg-kormányzó a császárhoz 1860 legelején benyújtott emlékiratában, amelyben a magyarországi izgalmas feszültség előzményeivel és okaival bőven s elég őszintén foglalkozik, külön rámutat arra, hogy „a konkordátum Magyarországon fölösleges és nem tetsző, a magyar katolikus egyház önállásának tagadása, melyet a protestáns pátensnek meg kellett volna előznie, hogy jobb hatása legyen”. Lásd *Károlyi Arpád* (szerk. és bev.): Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, Bp. 1921—1922. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) I. 49—51. l. A következőkben: *Károlyi*. — Ez nyilván azt jelenti, hogy először kellett volna megrendszabályozni a forradalmi protestantizmust, és csak azután kellett volna foglalkozni a katolikus kérdéssel, ami jobban ráért volna. A katolikus egyház jó néven vette volna a protestantizmus államegyházi rendszerbe terelését, s akkor, egy nyugodtabb légkörben eszébe sem jutott volna a magyar klérus kiváltságainak féltése, így pedig még a protestáns izgalmat is felhasználja szövetségesül az egyházi centralizáció (Bécs contra Esztergom!) kísérlete ellen.

⁵ Valószínűleg a *tagosítást* érti; a kettő nem egy, de a két elnevezést sokszor egyenesen használták.

„azon testvéries egyetértést, mely a magyarhoni vallásfelekezeteket a nemzet közörömére összefűzi.”⁶ (Ennek a kerületnek superintendensét, az agg és eléggé tehetetlen Nagy Mihályt Scitovszky — udvarias viszonzásul és ügyes kirakati célzattal — még azon év decemberében, az országgyűlés előkészítése végett tartott esztergomi primásis értekezletre is meghívta!) Hir szerint még maga Rauscher bíboros is kifejezte, hogy a magyar protestánsokra *magukra* kell rábíznai állapotaik rendezését s meg kell őket kímélni a szerfölötti beavatkozástól.⁷ Egészen a protestáns stílust utánozza a *PN* 1858 október 12-i számának a Szent István Társulatot dicsérő névtelen vezércikkírója, aki ennek a társulatnak jelentőségét főként abban látja, hogy az a katolikus *világiakat* tömöríti „az egyház függetlenségének s a lelkiismeret szabadságának” védelmére; — amely kettő szerinte azonos fogalom, — mert „valamint a vallásszabadság korunkban minden társadalom sérthetetlen törvényei közé tartozik, úgy bármily keresztény vallásfelekezetet, vagyis [!] egyházat önkormányzati jogától, azaz függetlenségétől megfosztani s bármily idegen céloknak alárendelni, a vallás isteni eredetének megbántása”. Az ily törekvés ellen való védekezéshez „a világiak szolidáris örködése” is szükséges. Falk Miksa pedig a *PN* 1859 október 18-i számában — tehát amikor a protestáns pátenzmozgalom már megindult — az európai látókörű liberális zsidó újságírónak meglehetősen rosszul álló émelygős bókokat szór a magyar klérus felé, nem győzi annak hazafiságát, a nemzet egyéb részével való teljes együttérzését, haladó szellemét magasztalni, — persze „önérzetesen” hangoztatva, hogy ezt ő nem hízlegésből teszi. Az efféle dobveréseknek csakugyan volt bizonyos megtévesztő hatásuk, nemcsak a hazában, hanem az emigrációban is. Maga Kossuth egy darabig egészen hatása alá került ennek a szép szivárványnak: nagy reményei közeli teljesülésének egyik zálogát látta ebben az állítólagos katolikus-protestáns összefogásban. A hazája és nemzete felszabadulását minden más szempontnak fölébe helyező nagy lélek mélyen megható naivitással képes volt elhinni olyan híreszteléseket, „hogy a magyar katolikus püspökök odanyilatkoztak, miként készek híveik nyájával együtt a keleti egyházhoz áttérni, ha ez áron hazánk az osztrákoktól megszabadulhat (még erre is készek!!)”, meg hogy a konkordátummal való „ármányos kecsgettetést” „a magyar katolikus papság

⁶ *PEIL* 1860. november 11-i szám.

⁷ *Szógyéný* (III. Bp. 1918. 1—2. l.) azt állítja, hogy maga Rauscher nyilatkozott neki így. Ugyanílyen szellemű névtelen sajtónyilatkozatra, mely állítólag szintén magas főpapi körből eredt, hivatkozik Danielik János is, a Szent István Társulat közgyűlésén 1859. nov. 10-én tartott alelnöki beszédében, *PN* nov. 11. szám.

bosszankodással utasította vissza. Nekik nem kell az eszme, hogy a vallás a politikának szerszáma legyen”. Sőt egyidőben komolyan felvetette III. Napóleonnak egy embere, Rapetti előtt azt a gondolatot is, hogy jó volna, ha a császár beszélne egy-két magyar főpappal, ő, Kossuth gondoskodnék az alkalomról — hiszen a francia császár egyházpolitikája egyedül a magyar klérusban talál helyeslésre!⁸ Az ezután egészen természetes volt, hogy az emigráció egyik fő tollvivője, a szepesi polgárcsaládból eredt Ludvig János — egyébként a szabadságharc egyik érdemes kormánybiztosa, Kossuth bizalmasa, radikalizmus felé hajló liberális közíró, a protestáns páténsüggyel foglalkozó névtelen röpiratában (amelyre még alább is visszatérünk), mindezt az őt közírói működésében jellemző felületességgel propaganda-célból még jobban tódította. A magyar katolikusok — mondotta — éppúgy szabadulni akarnak a konkordátum szorításából, mint a magyar protestánsok a páténséből: mert magyar szempontból nem más a kettő, mint a császári és pápai despotizmus és sötétségterjesztés („obscurantisme”) alkotása, kétoldalú szerződéseknek és ennél fogva az európai közjognak megszegése!⁹

Valójában szó sem volt semmi ilyenről. Pillanatnyi taktikai szempontok diktálták a kölesönös, olcsó rokonszenvi nyilatkozatokat, amelyeknek csekély és nem maradandó értékét a tisztábban látó hazai protestánsok hamar felismertek. Hegedűs László borsodi és zempléni tapasztalatai alapján már 1860. december 12-én megírja Révész Imrének: „maholnap bebizonyul, hogy a fennen hirdett vallásos egyesülés s testvéri frigy is csak a szentek szente előtt mesterségesen csinált füstfelleg volt”, mert hiszen Borsodban már az alispáni hivatal betöltése fölött összevesztek katolikusok és protestánsok; a 61-i országgyűlés küszöbén írt másik (január hónapból való, keltezetlen) levelében pedig ugyanannak még nyomatékosabban így ír: „a klérus az lesz irántunk, aki volt. Párduc nem változtatja bőre tarkaságát.”¹⁰ De már a Pesti Naplóban 1860 őszén (szept. 1. és 7.) a nyilvánosság előtt is vitatkozás kezdődik Danielik János és Ballagi Mór között amiatt, hogy a katolikus klérus oldaláról

⁸ *Irataim az emigrációból* II. Bp. 1881. 61. sk. 1., 94. 125., 373. 1.

⁹ *La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie*. Paris—Bruxelles 1860. Az egész röpirat a magyar és protestáns ügynek semmit nem használó hallatlan felületeséggel van megírva. Jósika Miklósnak teljesen igaza volt, amikor 1859 novemberében azt írta Teleki Lászlónak, hogy Ludvigra jó szolgálatai mellett is vigyáznia kell, hogy dühében „túlbugzóságból olyat ne mondjon, amit aztán nehéz volna bizonyítani.” (*Kossuth: Irataim* II. 85. l.). De a vigyázat, úgy látszik, nem sokat ért!

¹⁰ *TL*. Idézet Jeremiás profeciójából (13. r. 23. v.).

hamarosan megsokallották azt, amit a pátensharc és a vele párhuzamos politikai tüntetések során — tehát alig néhány hónappal azelőtt — katolikus világiak, köztük, mint alább meglátjuk, maga Dessewffy Emil versenyt hangoztattak a protestáns szónokokkal: *hogy az alkotmány és a nemzetiség védelme és fönntartása tulajdonképpen a magyar protestantizmus érdeme*. Már ekkor emelkedtek az ultramontán sajtóban hangok, hogy ellenkezőleg: *a protestantizmus szülte az abszolutizmust*. Danielik és Ballagi udvariasan mérik össze fegyvereiket, egyik sem akarja a másik egyházától elvitatni az alkotmány és a nemzetiség körüli érdemeit, — de az egészből az látszik, hogy a magas klérus, mihelyt az ellenállás közvetlen célja, a nyílt összbirodalmi abszolutizmus megdöntése s egy látszat-alkotmányosság bevezetése közel jutott a megvalósuláshoz, máris szükségét érezte a helyzet „tisztázásának”, nehogy a protestánság s a liberális nemesi-polgári közvélemény még azt találja gondolni, hogy valami komolyan vehető közeledés történik katolikus részről a többi vallásfelekezetek felé, a nemzeti egység érdekében.

A katolikus magasklérusnak az ellenállási mozgalomban tanúsított egész magatartása arra irányult, hogy bármely újabb politikai változás esetére bebiztosítsa a maga és egyháza politikai túlsúlyát, főképpen pedig vagyoni állagát s ezen a révén óriási társadalmi befolyását. Egészen kápráztató tükörképben megmutatja ezt a törekvést és folyamatot a katolikus klerikális érdekek akkori közéleti élharcosának, a már többször említett *Danielik Nepomuki Jánosnak* a pályafutása. Ez a nem mindennapi tehetségű, sokoldalúan művelt és szédületesen ügyes papi törtető¹¹ (1817—1888) pályája elején szélső ultramontán felfogással egyesített ellenforradalmi és összmonarchikus irányban kezd működni, mint egyházi publicista, aminek jutalmául akkor (legalábbis plebejus származásúaknál, amilyen ő is volt) szokatlanul fiatal korban (1850) egi kanonok lesz. De kitűnő önadminisztráló érzékével hamar észreveszi, hogy jövő karrierje szempontjából nem tanácsos magát egyoldalúan Bécs mellé lekötöni, hanem ajánlatos orientálódnia „hazafiasabb” irányban is. Már 1851-től kapcsolatban van az

¹¹ A „Fekete gyémántok” Sámuel apátja! (Lásd *Nagy Miklós*: Bevezetés a Fekete Gyémántok új kiadásához, Bp. 1952. 11—12. l. *Szebényi Géza*: Jókai és a Fekete Gyémántok néhány kérdése. Irodalomtörténet. 1954. 29—30. l.) Jókai mellett, aki azonnal felismerhetőleg kitűnően jellemzi ezt az alakot, Eötvös József is igen tisztán látta értékét a ravasz strébernek, aki folytonosan az ő nemlétező összeköttetéseivel dicsekszik, és igazi tehetsége nincs másra, csak a mindig felszínen maradásra. „Megengedem, nem fog soha elmerülni s a legnagyobb vészek közt is fennúszik... de bizonyosan nem mint a sorhajó, hanem mint a cserdugasz” [= parafadugó]. Naplójegyzetek — Gondolatok 1864—1868. Bp. 1941. 86. l.

elégedetlen ókonzervatívokkal, főként pedig Kemény Zsigmondal, akinek a Pesti Naplóban egyik fő munkatársa, liberális-nacionalista irányának a klérus felé „összekötő tisztje” lett, — de egyszerűen osztályosa nagyszabású éjszakai szórakozásainak is, amelyek mindkettejük egészségét, munka- és ítélőképességét, Keményét korábban, Danielikét későbbben aláásták s közös véget készítettek számukra (mindkettő éveikig volt élőhalott elhunytá előtt). Az egyházi sajtóba írt „izgató” cikkei miatt két hónapig fogságban ül Danielik, s így a további érvényesüléshez szükséges „mártírkoszorút” is elnyeri. Beleveti magát a Szent István Társulat szervezésébe, ókonzervatívokat és liberális-köznevelési katolikus világiakat egyaránt nagy tömegben nyerve meg, nem annyira az egyházi, hanem az ez alá bujtatott, Bécs-ellenes politikai célnak. Állítólag agitál a konkordátum ellen is: titkos papi gyűléseket tart Kemény lakásán, ahol három megyéspüspök is megjelenik, memorandumot készítenek a pápához, — akinek a kezébe azonban ez soha nem jut el.¹² Akadémiai tiszteleti tagságra, a provizórium alatt helytartótanácsosságra, majd címzetes püspökségre emelkedik, a nemzeti ellenállásnak katolikus-klerikális részről fő szó- és tollvivője, Bartakovics Béla egri érseknek bizalmasa, — útban van a taláros karrieristik legmagasabb céljai felé, amikor egyszer csak jóformán átmenet nélkül el kell vonulnia a közélet meredek és síkos talajáról az egri magányba s ott bevárnia évtizedek múlva elkövetkezett szomorú végsorsát.

Ezt a hirtelen közéleti letörését zavaros pénzügyi manipulációi idézték elő, amelyekkel elsősorban saját vagyoni erejét akarta megnövelni — addig is, míg egy óriásjövedelmű stallumba be nem ülhet —, de egyúttal érdemeket akart szerezni egyháza anyagi jövőjének biztosítása terén is. Ebből a célból kapcsolódott be Európának a Law-féle botrány óta (Franciaországban 1720 körül) legnagyobb és legbotrányosabb pénzügyi szédelgésébe: a vakmerő belga kalandor *Langrand-Dumonceau* (André, „római gróf”, meghalt szökésben Amerikában 1900) üzelmibe. Ez, az emberi, főképp a papi pénzvágyat és hiszékenységet mesteri módon kihasználni tudó, nagystílusú szélhámos azzal a jelszóval, hogy „a tőkét krisztianizálni kell”, óriási arányú bankalapításokba fog, amelyek végső és tulajdonképpeni céljául azt hirdeti, hogy a pápaságot s általában a katolikus egyházat egy hatalmas banktőke teremtésével anyagilag függet-

¹² *Szvorényi József*: Emlékbeszéd Danielik János tiszteleti tagról (Akadémiai Emlékbeszéd VI. 11.) Bp. 1891. Adataim legnagyobb részét innen merítem. A szerzetes szerző óvatosan leplezi, de teljesen nem hallgatja el Danielik pályájának kirívó vonásait. — Keménnyel való viszonyára lásd még *Papp Ferenc*: Báró Kemény Zsigmond II. Bp. 1928. 23. sk. 1.

leníteni kell, bekövetkező újabb forradalmi változások esetére (egyházi állam elvétele, egyház és állam szétválasztása, szekularizáció). Vakmerő és először fantasztikusan nyereségesnek ígérkező spekulációival jó darabig orránál fogva vezeti nemcsak a belga katolikus pártot, az európai magasklérus jó részét, hanem még magát a Vatikánt is; papi ágensei útján kisemberek tízezreinek pénzét szedi fel a „szent” célt előmozdítani hivatott részvények jegyeztesítésével, — míg aztán, pontosan éppen abban az esztendőben, 1870-ben, amikor a Vatikánnak legnagyobb szüksége lett volna a mesés új jövedelmi forrásra, lelepleződik a szörnyűséges szédelgés: Langrand-Dumonceau ugyan még idejében elvitorlázik Brazíliába, de a brüsszeli esküdtbíróóság távollétében lopásért, csalásért és hamis bukásért tíz évi börtönre s polgári jogainak örökös elvesztésére ítéli. Emlékezetes, hogy katolikus papi és világi nagy pártfogói a végsőkig szeretnék volna eltussolni a bűnügyi kivizsgálást, amelyet csak a belga liberálisok tudtak végre is kierőszakolni. A tárgyaláson tényként állapították meg, hogy Langrand felesége egy La Housse nevű jezsuita atya „lelküismereti” tanácsára igyekezett a vizsgálat elől eltitkolni minden eltitkolhatót férje megmaradt aktíváiból.¹³

Danielik teljes erejével vetette magát bele ebbe az „egyházmentő” akcióba, amelynek érdekében ismételten nagy európai utakat tett. Nemcsak a magyar, hanem az egész európai klérus rá akarta venni, hogy a holtkézi vagyonnal, mint fedezettel, lépjenek be az óriási bankalapításba. De a magas klérus ekkora kockázatot vállalni mégsem akart (megriasztották Ludvig János Brüsszelből írt leleplező cikkei, aki már ekkor tisztán látta Langrand vállalkozásának irrealitását) — inkább csak a kisembereket s az alsópapságot lelkesítette a kegyes cél érdekében, akik aztán anyagi romlásukkal rá is fizettek — Danielik pedig még Langrand-Dumonceau lelepleződése előtt összeomlott anyagilag a maga külön spekulációi során, amelyek közül a legnagyobbal (a Róma közelében levő Pontini-mocsarak kiszáritására alapított vállalattal) szintén a haldokló pápai állam anyagi érdekeit is akarta volna szolgálni. Langrand-nal azonban még ezután is fenntartotta a jó üzleti viszonyt, amíg az is le nem szerepelt: Dessewffy Emil az ő útján próbált a belga kalandortól (akinek egyik bankja ekkor már Magyarországon is állítólag 180 000 hold földbirtokkal rendelkezett vasútépítési és szénbányászati spekulációk céljára) adományt kérni az Akadémia számára.

¹³ Lásd *Grand Dictionnaire Universel Larousse du XIX. Siècle*. X. kötet. A címszó alatt.

Így festett a valóságban az abszolutizmus alatti s annak megdöntése dicsőségében osztozkodni kívánó katolikus-klerikális „hazafiság”: egyik kezével Bécs felé, a régi szabású feudalizmus nemzetiszínű zászlaját lobogtatta, a másikkal a nemzetközi finansz nagytőke hamis aranyból font mentőkötelébe kívánt fogózkodni. A zászlót letörte a liberális köznemesség felülkerekedése a kiegyezésben, mely után néhány évre már a konkordátum felmondása is bekövetkezett, — a mentőkötélet pedig elszakította a Rothschild-ház kontreminjé, amely a végső lökést adta meg Langrand-Dumonceau szégyenletes bukásához. Természetesen a magyarországi magasklérus vagyoni ereje ezek után is állagában töretlen maradt s ennek megfelelően politikában, társadalomban, kultúrában az egész kiegyezési korszak folyamán is bőségesen tudta érvényesíteni reakciós befolyását, amelyet aztán a Horthy-fasizmus újra a konkordátumos időkhöz majdnem hasonló mértékben fölerősített.

3. *A protestantizmus és az ellenállás*

„Azon körülmény, hogy a magyar alkotmányos életben és a protestantizmus beléletében ugyanazon elv volt gyakorlatban, hogy ezen elvek kölcsönösen egymásra hathattak és egymásba szövődtek, nagy befolyású volt művelődésünk összes menetére, nagy különösen megyei és községi életünkre, melyek pótolhatatlan becsét csak most, midőn nem élvezzük, kezdjük megérteni, — de nagy volt egyszersmind általánosan alkotmányos életünkre és az alkotmányosság eszméire, azon eszmékre, melyek a gyakorlati élet mezején most érvényben nincsenek és pihennek ugyan, de csak azért, hogy kebleinkben annál mélyebb gyökeret verve, megtisztulva, átszűrve és idomítva, egykoron megerősödött és szilárdult életképesség jeleit adhassák... És ez megfejtheti még azoknak is, kik nemzetiségi eszmemozgalmainkat és a hazai közérzület jelenségeit megérteni nem tudják vagy nem akarják, hogy miért tekintette mindenkoron és valláskülönbség nélkül minden magyar államférfiú és gondolkozó ember a hazában a protestánsok törvényesen biztosított jogállását a hon alkotmányos élete kiegészítő részének, miért nézte ama jogállást a különböző vallásfelekezetek között kötött örökös békeszerződésnek, melynek sértetlen megtartása az összes nemzet becsületében álló dolog, — ez fejtheti meg, hogy midőn ezen jogállás fenyegetettnek látszott, miért voltak általánosan az aggodalmak, és midőn a fellegek elvonulni látszanak, miért lehet általános az öröm.”

Ezt a szokatlanul hosszú idézetet azért kívántam ennek a szakasznak legelejére iktatni, mert ebben látom legvilágosabb

— egy nem egészen ideillő szóval mondhatnám azt is : „legklasszikusabb” — összefoglalását annak a szóözönek, amellyel az ókonzervatívok s a liberális-nacionalista köznemesség velük kezefogott képviselői árasztották el „nemzeti ellenállás” címén a magyar közéletet a nyílt abszolútizmus végnapjaiban, amikor az ennek megdöntését célzó utolsó lökésre a protestantizmus ügyét használták fel faltörő kosul. Ezt, a protestantizmus alkotmányvédő, nemzeti jelentőségét a finom és óvatos demagógia raffinált fordulataival magasztaló fejtegetést *Dessewffy Emil* mondotta el a sárospataki református kollégium háromszázados centenáriumi ünnepségén — amely, mint annyi más egyházi, iskolai és kulturális ünnepség akkoriban, nagyarányú nemzeti tömegtüntetéssé bővült — 1860 július 8-án.¹ *Ugyanaz a Dessewffy Emil*, aki, mint emlékszünk, 11 évvel azelőtt az ellenforradalom berendezkedésének egyik leg-sürgősebben megoldandó feladataként jelölte meg a protestantizmus állami megrendszabályozását, belőle a forradalmi kovász alapos kitisztogatását! Már ekkor a protestáns pátens két hónapja vissza volt ugyan vonva — csak az utóbajaival kellett küzdeni —, de a politikai helyzet még bizonytalan volt, az ókonzervatívoknak és szövetségeseiknek még nagyon elkelt népszerűségük fokozására a protestáns ügy mellett való további kiállás, és egyelőre nem sokat törődtek azzal, hogy a katolikus klérus oldaláról már kezd hangosan is megnyilvánulni (mint láttuk) az idegesség amiatt, hogy régi nagy katolikus családokból eredő fő- és köznemeseik nyakra-főre a protestantizmust hirdetik az alkotmány és a magyar nemzetiség legerősebb bástyájának.

Arra azonban nem csupán az általános abszolútizmusellenes mozgalomnak, hanem magának az államegyháziság örvénye szélére jutott protestantizmusnak is szüksége volt, hogy 47 és 48 összefogott vezető társadalmi erői mögéje álljanak és ne engedjék Bécsnek kitért és aranyat csörgető karjaiba hanyatlani. Ha ez megtörténik, súlyos szellemi és erkölcsi lecsúszást, régebbi tisztességével szembekerülést jelentett volna a protestantizmus számára, amellet, hogy érzékeny sebet ütött volna a nemzeti ellenálláson. *És ha a protestantizmusnak pusztán a maga szorosán vett egyházi erőire, különösképpen pedig a papságra kellett volna hagyatkoznia, aligha, vagy éppen nem lett volna elkerülhető ez a veszedelem.* Először is a lutheránus egyházban, a már ismertetett szlovák nemzetiségi hatás folytán, amelyhez szórványosan, főként a Délvidéken, összbirodalmi érzelmű német lelkészek is csatlakoztak, már régóta bent volt az ék, amelyet természetesen Thunék a pátens kiadatásával igyekeztek

¹ Olvasható a PN 1860 júl. 13-i számában.

mind mélyebbre verni. Négy superintendentiájuk közül kettőben : a bányáiban és méginkább a dunáninneniben különösen erős volt a szlovák elem, de jelentős volt a tisztaiban is, csak a dunántúliból hiányzott majdnem teljesen. 1860. március 31-én járt le az a határidő, ameddig a kormány rendelkezése szerint az egyházközségeknek a pátens alapján kellett volna szervezkedniök, ha nem akarták elveszíteni a bevett vallásfelekezeteket addig megillető törvényes jogállásukat és abból folyó minden jogigényüket. Eddig a határidőig az 559 lutheránus anyagyülekezetből a kormány számítása szerint a nagyobbik fele (310), az ellenállás vezetőinek számítása szerint a kisebbik (226) már beadta a derekát,² s tartani lehetett attól, hogy ez a folyamat még növekedni fog. A helyzet alighanem még súlyosabban alakult volna ekkorra, ha a kormánytól kibocsátott új egyházszervezetbe bele nem csúszik az a taktikai hiba, hogy a felekezeti *tanítók* egyházalkotmányi állását a papokéval szemben — a klerikális észjárásnak megfelelően — nagyon szűkmarkúan szabta meg : még a presbitériumnak sem lehettek tagjai. Emiatt aztán a tanítók nagyobbára még a szlovák vidékeken is ellene voltak a pátensnek s nem használták fel annak érdekében a népre való, a papokénál rendszerint sokkal nagyobb, agitátori befolyásukat.³

De a több mint kétszeres és csekély kivétellel színmagyar kálvinista többség sem állott kezdetben úgy a pátenssel szemben, „mint a szikla”, — ahogyan később szerették nagy-büszkén emlegetni. Ha már kezdettől fogva így állott volna, nagyon nehéz volna elképzelni, miként volt lehetséges később 25 egyházközségnek (legnagyobb részükben a nyugati határszélen levő őrségi esperességből) még ebből a nagy tömbből is lemorzsolódnia s a kormány parancsa szerinti szervezkedésre hajlandóságát kijelentenie. Az igazság az, hogy a papság, beleértve annak vezetőit is, mindkét egyházban hetekig, némely esetben hónapokig ingadozott a pátenssel szemben elfoglalendő magatartást illetően. A magyar és német lutheránusok két legkiemelkedőbb papi főembere, *Székács József és Bauhofer György*, akik a korábbi években, mint láttuk, eléggé nyíltan és bátran fel mertek lépni a kormány államegyházi szándékai ellen az előkészítés különböző szakaszaiban (annyira, hogy Székács a már

² Rogge: II. 34—35.l. — Ez azonban csak azt jelentette, hogy *elvileg, általában* nyilatkoztak a pátens szervezete elfogadása mellett ; a *tényleges* szervezkedés, mint alább meglátjuk, összehasonlíthatatlanul soványabb eredményt hozott.

³ Borbis: 346—347.l. Vö. a *PEIL* 1867. aug. 25-i számát, ahol közölve van magyar fordításban egy prágai evangélikus újságnak valószínűleg magától Hurbantól eredő cikke, amely — bár az ügy bukása miatti mélységes elkeseredéssel — ezt a hibáját a pátensnek szintén felrója.

idézett s németre is lefordított „Igénytelen vélemények...” c. munkájában az Entwurfrol s különösen annak államegyházi alap-gondolatáról nagyon helytálló nyilvános bírálatot is adott, s ugyan-
 azt — bár sokkal óvatosabban — Bauhofer is megkísérelte
 „Az összpontosító főelv...” c., már szintén idézett írásban) — most,
 amikor a pátenst által diktatórikus módon bevégzett tény elé látták
 állítva magukat és egyházukat, megingottak és tétováztak. Székács
 erről — nemcsak a maga, hanem sok paptársa gondolkozását is
 jellemezve — tiszteletreméltó őszinteséggel maga is beszámol.⁴
 Azt mondja, hogy többnapig megfeszített tanulmányozás és töp-
 rengés után három okból találta elfogadandónak a pátenst. 1. Félt
 attól, hogy a pátenst elutasítását a külföldi protestánsok (persze
 elsősorban a német lutheránusokra gondolt), akik államegyházi
 rendszerben és gondolatkörben élnek, nem fogják megérteni s elvesz-
 tik addig tanúsított rokonszenvüket magyar hitfeleik iránt. 2. „Így
 okoskodtam. Nyakig benne vagyunk az abszolutizmusban, s ki tudja,
 szabadulunk-e tőle egyhamar és mikor. Tehát vagy-vagy. Vagy
 marad az abszolutizmus, s így jó lesz őt szaván fognunk s a nyújtott
 kedvezményeket felhasználnunk, vagy elveszi azt rólunk a gond-
 viselés s helyébe alkotmányosságunkat teszi — jó, akkor elveszi
 vele a pátenst is, s mi az alkotmányos kormány szárnyai alá jutunk.”
 3. „... Én azon megfoghatatlan tévedésben éltem, hogy a pátenst
 nem törvény, hanem hogy ahhoz nem a pátenst, hanem az eddigi
 történelmi alapon álló 4 egyházkerületből alakítandó zsinat még
 hozzá fog szólni.” Csak Zimmermann világosította aztán fel, mondja
 tovább, arról, hogy a pátenst igenis törvény, amely úgy, amint
 van, végrehajtandó és követendő minden §-ában — s *akkor* hatá-
 rozta el aztán magát az ellenállásra. Székács kiváló becsületességére
 vall, hogy ezt a kezdeti ingadozását sohasem igyekezett szépíteni,
 pedig bizony a három indok közül a 2. számú, a maga „vagy-vagy”-
 jával jókora adag oportunitizmus bevallása, az 1. számú pedig,
 ha mélyére nézünk, azt is jelenti, hogy a külföldi hitsorsosok *anyagi-
 akban* megnyilvánuló rokonszenve elvesztésétől is félt (a németországi
 nagy Gusztáv Adolf-egylet, a más országokban élő szegényebb
 protestáns egyházakat, a magyarokat is segélyező szervezet, csak-
 ugyan mutatott hajlamot arra, hogy a pátenst ellenes mozgalom
 sikere esetén — mely szerinte a magyaroknak német- és szlovák-
 gyűlöletéből fakadt — megvonja, legalábbis csökkentse a szokott

⁴ Kéziratoss emlékiratában, amelynek ezt a részét veje, Győry Vilmos,
 már a Sz. halálát követő esztendőben szószerint közreadta — nyilván apósa szán-
 dékának megfelelően — a „Nagy papok életrajza” c. gyűjteményes kötetben (ahová
 ő írta meg apósa életrajzát) Bp. 1877. (Protestáns Theologiai Könyvtár 9. sz.)

segélyeket.)⁵ Végül a 3. számú indok előttünk még megfoghatatlanabb, mint öelötte volt, mert bármilyen körmönfontan volt is kifejezve az illető rendelkezés, a lényegre nézve nem hagyott fenn semmi kétséget: a pátensben elrendelt s a miniszteri utasításban részletesen körvonalazott alapszervezkedést további disputa nélkül el kellett fogadni és végre kellett hajtani, zsinatolásról csak azután lehetett szó. — Bauhofer, kéziratoss naplójának tanúsága szerint, szintén valóságos lelki meghasonlásba esett a pátens miatt. Láta az elrendelt új szervezkedésnek sok jó oldalát, elsősorban az egyház rendjének és egységének megteremtését; elismerte az uralkodó és a kormány „jóakarátát”, — ugyanakkor azonban azt is látta, hogy a parancsal való rendelkezés egy olyan kormány részéről, amely a konkordátumot megkötötte s jezsuita befolyás alatt áll, nem kelthet bizalmat a protestánsokban. „Amiként az epe — mondja találó hasonlattal — sárgaságot idéz elő, hogyha a vérbe belélfakad s ez a betegség át- meg átjárja a többi, egyébként egészséges tagokat is úgy, hogy a beteg ember a legjobb ételeket is elutasítja magától: akként ömlött bele a gyanú a magyar egyház szívébe s akként idézte elő a bizalmatlanság kórját és tette számára élvezhetetlenné a pátentst.” (Kézirat 112. l.) Egészen megrendítően kiált fel ez írása legutolsó soraiban: „Hát így állunk, tanácstalanul egy olyan helyzetben, melynél aggasztóbbat még sohasem élt át a magyarországi protestáns egyház!” (117. l.). Bauhofer azonban — nem tudván megtagadni Habsburg-lojalitását — végre is a pátens elfogadása mellett döntött s irodalmi agitációt is fejtett ki — bár nagyon szelídet — annak érdekében (főérvül azt a fonák elgondolást használva, hogy egy konkordátumos Ausztriában a katolicizmus túlkapásai ellen a protestánsoknak nem lehet jobb „védkorlátjuk”, mint a pátens szerinti berendezkedés!)⁶ Székács viszont több oldalról

⁵ Ezt ugyan a lipesei Hoffmann E. Fr., a G. E.-egylet központi elnöke kategorikusan letagadta (lásd PEIL 1860. október 28.) a pátensmozgalom sikere után; viszont ugyanó az Evangelisches Wochenblatt-ban (a pátenspártiak egyik magyarországi egyházi szócsövében) 1860. február 9-én még a pátens elfogadása mellett nyíltlevelezett. Lásd ehhez még D—u (Fabó András?) cikkét is a PEIL 1860. nov. 25. számában, ahol világosan meg van mondva, hogy az egyletet a maga magyarországi támogatásai odaítélésében igenis vezették bizonyos germanizáló és patentális mellékgondolatok; valamint Zimmermann 26. és 247. lapjait. Alább mindjárt említendő „Nyílt levél” c. röpiratában Bauhofer is közöl egy idevonatkozó dokumentumot.

⁶ Bauhofer György: Nyílt levél a magyarhoni két hitvallású evangéliumi egyházhoz, az 1859. évi szeptember 1-én közzétett es. nyíltparancsról és annak életbe léptetéséről. Pest, 1860. — Egy, a vejéhez, Czékus István rozsnói lelkészhez, a későbbi tiszai superintendenshez 1859. dec. 20-án Budán kelt leveléből az látszik, hogy egyházát a már akkor fenyegetően mutakozó (de csak mutakozó) rendőri és katonai erőszaktól is féltette. A levelet dédunokája, Túróczy Zoltán evangélikus püspök volt szíves velem közölni.

jött rábeszélés és meg-megújult bizonytalankodás után az ellenállás táborában foglalt helyet.

De a református papság soraiban sem volt mindjárt kezdetben sziklaszilárd a pátenssel való szembefordulás. Török Pál egyelőre diplomatikusan hallgatott; szócsöve Ballagi, a PEIL-ban, a rendőrségi következményektől tartva, szintén nem szólhatott egészen szabadon (csak a külföld előtt fejthette ki névtelenül a pátenst elutasító álláspontot, mint alább meglátjuk).⁷ Révész Imre egyelőre szintén csak kéziratban ismertethette meg szűkebb körökkel azokat a nagy történelmi és teológiai stúdiumokból leszűrt érveket, amelyek alapján a pátenst úgyis mint autonómiaellenes oktrojt, úgyis mint a magyar protestáns történelmi fejlődéstől idegen egyházberendezést, elfogadhatatlannak tartotta. Addig, amíg az elutasító álláspont nem lett egészen nyilvánvalóvá az 1859 szeptember végétől tartani kezdett egyházi gyűlésekben — döntőleg a világiak hatása alatt —, a református papság magatartását is a bizonytalanság jellemezte. A már említett öreg dunántúli superintendens, Nagy Mihály, teljesen tehetetlen és tanácstalan volt közel fél esztendeig.⁸ Egy emberöltő múltva éppen egy tekintélyes dunántúli lelkész egészen őszintén megírta „Pátensi visszaemlékezések” címén: „Aki amaz időköt átélte, emlékezhetik, hogy a lépvessző ügyesen volt kitéve. Igérve lett rang, fizetés, vagyon, jólét az egyeseknek s bizony sokan voltak, kik egyelőre megőrültek a lépvesszőnek s csaknem rámentek... Közel voltunk hozzá, hogy a történelmi jogalap, a biztos talaj, pátensi előnyökért elhagyassék. *Ámde a szegény papoknak segítségére jöttek a politikusok, a világiak, egy Vay, egy Tisza, és többen, s az elébb ingadozók megerősödtek, a félénkek bátrakká lettek...*”⁹ Egy „Sinahegyi” álnéven író baranyai (?) lelkész pedig már 1862-ben így sóhajt fel: „Mik vagyunk mi, mai lelkészek azon tiszt-őseinkhez képest, kik készebbek valának a gályára rabszolgául eladatni, mintsem prédikátori tisztük tovább nem folytatásáról reverzálist adni, mi mai lelkipásztorok, kik egy pátensnek a romboló viharhoz képest csak lengedező szélhez hason-

⁷ Általában a magyar protestáns egyházi és a politikai időszaki sajtó, ha teljes hallgatásra nem volt is kárhoztatva a pátenssel szemben, ellenérveiben és bíráló nyilatkozataiban a lehető legnagyobb óvatosságot volt kénytelen tanúsítani, különösen a küzdelem utolsó, legfeszültebb hónapjaiban. Viszont a kormány-célokat kiszolgáló napisajtó és (német és szlovák nyelvű) protestáns egyházi sajtó-szervek annál korlátlanabban zenghették az új rendezés dicséretét és támadhatták annak ellenzőit.

⁸ *Tóth Endre*: A pátenstörténete a dunántúli református egyházkerületben. Theologiai Szemle 1940.

⁹ *Dunántúli Protestáns Lap*. 1894. 46. sz. (727. sk. l.) A cikkíró *Szekeres Mihály* takácsi lelkész. A kiemelés tőlem.

lítható fuvallására is itt-ott tömegesen ingadoztunk?!¹⁰ És hogy ebben az ingadozásban igen jelentős indok volt egyebek mellett az *anyagi* szempont is, az kitűnik a húsz évvel később író *Kovács Albertnek*, a lelkésznevelő tanárnak, elsősorban lelkészek és lelkészjelöltek számára írt egyházjogi tankönyvéből, ahol tartózkodás nélkül *megdicséri* a pátenst sok előnyös oldaláért s csak létrejöttének nem autonomikus, kiadatásának nem alkotmányos módját hibáztatja: „Ha ezen cs. nyíltparancsot és a másnap megjelent miniszteri rendeletet most, midőn a vihar elmúlt s az egész csak a történelemnek egy lapjává lett, elfogulatlanul megvizsgáljuk, el kell ismernünk, hogy az sok tekintetben célszerűbb, összevágóbb szervezetet állapít meg, mint aminővel addig a protestánsok bírtak, sőt az egyházpolitikai jogok tekintetében is az uralkodó Felsőg más alkalommal is nyilvánult jóakarátának mindig szép emléke lesz egyházunk történetében, mert a protestánsok szabad vallásgyakorlatát semmi megszorításnak alá nem veti, sőt azt Horvátországra is kiterjeszti, a zsinatokon a királyi biztosok megjelenését elengedi, a házassági pereket az egyházi törvényszékekhez visszahelyezi és az egyház szükségéinek fedezésére államsegélyt és rendes adót helyez kilátásba; ¹¹ ennyiben tehát az 1791 : 26. törvénycikkben foglalt jogokat szélesbíti” — csak másfelől van a baj: a legfőbb felügyeleti jognak a magyar történetből ismeretlen kiterjesztésében, a szabályozás abszolutisztikus jellegében.¹² Sőt, még az egészen közelmúltban is kifejezte a legnagyobb érdemű magyar protestáns veterán egyháztörténész azt a véleményét, hogy a pátenstes szervezet „feltétlenül virágzóbbá tudta volna tenni az egyházi életet”, mert rendezett állapotokat, több üdvös újítást hozott volna, sőt *anyagilag* is kedvezőbb helyzettel kecsegtetett, — *ha* az egész törvényes úton jött volna létre és nem volna intézkedéseinek önkényes jellege.¹³ Ha mindezeket a vitathatatlanul komoly és őszinte nyilatkozatokat és nézeteket elfogulatlanul mérlegeljük, nehezen térhetünk ki ama következtetés elől, hogy a pátenstes szervezet elfogadására irányuló legnagyobb kísértés a rég áhított államségélyben állott, amely a birodalmi költségvetésbe császári

¹⁰ PEIL 1862. március 16. szám. (133.) — A PEIL 1913 : 214. sk. 1. között nekrológ szerint *Fábián Mihály* (1834—1913) ref. lelkész, egyházi író használta az „*M. Sinahegyi*” árnevet, ez azonban 1862-ben nem Baranyában lelkészkedett (az előtt és az után igen!).

¹¹ Saját kiemelésem.

¹² *Kovács Albert*: Egyházjogtan, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira, Bp. 1878. I. füzet 215—216. l.

¹³ *Zoványi Jenő*: A tiszántúli református egyházkerület története, Debrecen, 1939. 119. l.

rendelettel már 1860 februárjától 94 400 o. é. forintnyi összegben be is volt állítva — benne is maradt egészen a kiegyezésig! — és amely igen sok, a létfontartással keservesen küzdő lelkész és kis egyházközség terhein könnyített volna, természetesen a már megemlített egyéb, s az összesség szempontjából kevésbé fontos szükségletek és kívánalmak kielégítése mellett és *után*.¹⁴

Ha a magyarországi protestantizmus lelkészeinek és egyházközségeinek jelentékeny többsége rá talált volna menni erre a „lépvesszőre”, az a már düledező nyílt abszolutizmus számára óriási erkölcsi sikert jelentett volna s talán meghosszabbította volna életét és Magyarországon különösképpen is kártevő, nép- és haladásellenes működését. *Ezért* volt az egész nemzetre nézve ebben a történelmi pillanatban különleges jelentősége annak, hogy a világi „urak” — bár elsősorban a maguk osztályérdekétől vezetve, de másodsorban kétségtelenül hagyományos egyházszeretettüktől is indítatva — mögéje álltak az ingadozó papságnak és valósággal behajtották azt az ellenállásba. Hogy ebben az ellenállásban első sorban *nem* egyházi ügyről, hanem politikai érdekekről és célokról volt szó, azt nemcsak később írták meg egészen nyíltan egyes jól értesült személyek, hanem tulajdonképpen nyílt titok volt már akkor is, amikor még folyt az ellenállás. *Ballagi Géza*, idősebbik fia a pátens elleni mozgalmakban nevezetes részt vett B. Mórnak, már 1892-ben tartózkodás nélkül megírja: „A pátens elleni harc nemzeti küzdelem volt.” „Túloznánk, ha állítanók, hogy az osztrák kormány nyomása nem fejlesztette volna hitfeleinkben a hitbuzgóságot, az egyházi ügyek iránti érdeklődést... De másrészt az is bizonyos, hogy míg vallás erkölcsi tekintetben a pátens elleni mozgalomnak maradandó nyoma nem maradt, politikai fejlődésünk történetében ez a mozgalom tette le a határkövet az elnyomatás és az alkotmányos kibontakozás korszaka közé.” Ezt a kijelentést még nyomtatékosabbá teszi azzal, hogy elismeri: az osztrák és német lapok amaz állításai, hogy a vallásügy és a pátenskérdés mögött idegen érdek, politikai izgatás működik, „nem voltak egészen alaptalanok.”¹⁵ A valóság csakugyan *ez* volt, nem pedig az, amit Révész Imre meglehetősen kétértelműséggel 1876-ban írt meg, amikor „leg-

¹⁴ *Borbis* i. m. 337. l. szerint az összeg nagyobbik fele, 47 600 forint, a jóval kisebb lélekszámú lutheránus egyháznak volt szánva. Nyilván annak dokumentálására történt ez, hogy a kormány a szlovák szegényparaszatok eklézsiáit különös figyelemben kívánja részesíteni, tekintet nélkül arra, hogy ugyancsak a lutheránus egyházban mennyi jómódu polgárekklézsia is van (sőt az Alföldön gazdag parasztyülekezetek!).

¹⁵ *Ballagi Géza* : A protestáns pátens és a sajtó. Bp. 1892. (Kny. a Protestáns Szemle 1892. évfolyamából) 10—11., 42. l.

nagyobb részben alaptalan és méltatlan vádnak” mondotta azt, „hogy a magyar protestáns papok a pátens elleni küzdelemben vakon követték a világi urakat; ezeket pedig éppen nem tiszta vallási vagy egyházi, hanem merőben politikai érdekek vezették.” Ezt a „vádát” azzal igyekezett kivédeni, hogy a világi urak az ő pátensügyi dolgozatainak teológiai érvelései ellen soha semmi kifogást nem tettek (ami elég gyöngye bizonyíték, hiszen a protestáns világiak az egyházon *belül* állva folytatták a küzdelmet, furcsa lett volna, hogy éppen a sajátosan egyházi szempontú érvelésben találjanak kifogásolni valót!). Rögtön meg is cáfolja önmagát, amikor hosszan kifejti, milyen rendkívüli, sőt csaknem döntő *politikai jelentősége* volt a pátensellenes küzdelemnek az abszolutizmus megbuktatására irányuló törekvésben, „de az is igaz — teszi hozzá megint, mintegy önmagát nyugtatva — hogy e küzdelemben indokai és fegyverei éppen nem pusztá politikai érdekek valának.”¹⁶ Ennek hangoztatása a küzdelem alatt s még jó darabig utána is taktikai szükség volt, mert hiszen a bécsi kormány már 1856-tól kezdve nagyarányú propaganda-hadjáratot szervezett meg (a szlovákoktól jelentékenyen támogatva) a németbirodalmi protestáns sajtóban a saját államegyházi törekvéseinek igazolására, s az általa nyilatkozásra felkért kisebb-nagyobb protestáns szaktekintélyek és egyházi közírók érvei közt nem utolsó helyet foglalt el ez: az Entwurfban kínált, illetőleg a pátensben elrendelt egyházalkotmány jóval liberálisabb, a protestáns szellemnek jóval kedvezőbb, mint a németbirodalmi protestáns államegyházi alkotmányok akármelyike, — ha a magyar protestánsok mégis rugódoznak ellene, annak más, mint politikai és nemzetiségi indoka nem is lehet. Ezzel az érveléssel szemben a magyar protestánsok joggal védekeztek úgy, hogy ők egyáltalán nem politikai konokokból, hanem vallási meggyőződésükre és történelmi jogaikra támaszkodva utasítják el maguktól az államegyháziságot — *csak épp az a sebezhető pontja volt ennek a jogos védekezésnek, hogy az államegyháziságnak a megelőző fél évszázad folyamán maguk is jócskán elébbementek már s annak csábító karjai közé nagyon könnyen bedőlhettek volna, ha nincs a politikai ellenállási mozgalom, s ha annak vezetői között nem foglalnak el kiváló helyet éppen a protestáns világi dignitáriusok.* Az olyan jóhiszemű, de elsősorban papi és teológusi, idealisztikus beállítottságú szobatudósok, aminő Révész Imre volt — s vele

¹⁶ Révész Imre: Néhány szó a „Tájékozás”-ról. (Történelmi visszaemlékezések az úgynevezett „Pátens” elleni küzdelmeinkre). Magyar Protestáns Egyh. és Isk. Figyelmező 1876. — Egyes részletek kivételével azonos a „Révész Imre munkái a pátens korából” c. kiadvány bevezetésével.

együtt a küzdelemnek még nem egy papi résztvevője — szívesen és lelkesen képzelték úgy el a dolgot, hogy itt lényegében *hitbeli* harc folyik, valami hasonló a régi hitvallókéhoz és mártírokéhoz, s ők készek is voltak az általános nagy fellángolásban vállalni, mint elődeik, minden szenvedést az igaz ügyért. De ez a magukba és egymásba szuggerált légiesen naiv látásmód nem változtathatott a való tényálláson: a vallási ideológia segítségül hívásával politikai és azt megalapozó társadalmi harcról volt szó, amelyre *abban a pillanatban* objektív szükség volt a nemzeti önállóság és a társadalmi haladás érdekében. Abban igazat adhatunk Révész Imrének, amikor a pátensellenes mozgalmat kritizáló német teológusokkal a egyházjogászokkal vitatkozva azt mondja, hogy a magyarországi superintendentiáknak a pátens elleni fellépése „nem valami kicsinált dolog vagy szolgálai utánzás, hanem a dolgok természetének s az előzményeknek szükségképpen következése volt.”¹⁷ Ahhoz valóban nem is kellettek előre megszervezett összeesküvési formák, hogy az évek óta tartó egyházi nyugalanság a politikaival és társadalmival egybeforrva csattanjon ki 1859 őszén. De gátlás nélküli őszinteségűeknek s a valóságot pontosan tükrözőknek mégis csak inkább azokat a nyilatkozatokat tekinthetjük, amelyeket Révész szintén a nyilvánosság előtt tett meg erről a tárgyról főként 1873-ban és 1875-ben, nagyon is élesen megmondva, hogy igenis *voltak* a pátensharc folyamán olyan tekintélyes *lelkészi és világi férfiak*, akik „csak ímmel-ámmal, vagy mellékes érdeklődéssel tették azt, amit tettek” — sőt egyesek csak akkor léptek elő a sötét háttérből, ahol addig lapultak, „amidőn egy vagy más érdekük előmozdítására nézve biztos kilátás nyílt...” „...a vallás egy hatalmas eszköz és oly fegyver volt az emberek kezében, amely nélkül a polgári szabadság győzelmét kivívni nem lehetett volna. Ámde amint a polgári győzelem meglett, amint a vezérek megkapták az ő koszorúikat, főhivatalaikat, vagy helyüket a dicsőségnek most már nyugalmas polcán: akkor minél kevesebbet gondoltak többé a vallással, kezdének hátraállani és nem jártak többé a Jézussal.”¹⁸ Minél több ilyen tapasztalatra tekinthetett vissza, annál mélyebbről szakadt fel keserű sohajtása: „Oh fájdalom! ma, már sok meglepőt és keserűt

¹⁷ Révész Imre: A magyar protestáns egyház szabadságának védelme. Némely tekintélyes német tudósok megtámadásai ellen. Sárospatak, 1862. (Kny. a Sárospataki Füzetek 1862. évfolyamából) Rövidített német fordítását hozták a berlini liberális *Protestantische Kirchenzeitung* 1861. okt. 12. sk. számai.

¹⁸ Lásd Révész Imre *élete* 97. l. (Az első idézet a M.P.E.I. Figyelmező 1873. évfolyamában és különnyomatban is megjelent „A... Konventről” c. dolgozatából, a másik egy 1873-ban elmondott prédikációjából való, mely 1890-ben jelent meg egyházi beszédei IV. kötetében.)

mondhatnánk arról is, hogy vajon a pátens elleni küzdelemben valóban vallásunk *tiszta* érdeke tartott-e össze bennünket?"¹⁹

„Tiszta” vallási érdek ilyen egyházi küzdelmekben soha nincs is. A vallási ideológia, mint felépítmény, sohasem hat társadalmi-gazdasági alapjától való teljes elszigeteltségben. Az az egyház, amelynek „szabadságáért” a magyar protestánsoknak ez a küzdelme folyt, épp olyan konkrét társadalmi-gazdasági előfeltételekből létrejött alakulat volt, mint az a másik egyház, amelynek a „szabadsága” érdekében császár és pápa konkordátumot kötöttek. Egyik esetben sem „hitigazságok” forogtak szóban, hanem hatalmas társadalmi erők törekedtek a maguk bebiztosítására, illetőleg fokozott érvényesítésére, felhasználva, de növelni is igyekezve kiváltságos gazdasági megalapozottságukat. Azonban a konkordátum esetében ennek a folyamatnak tisztán reakciós célja és eredménye volt — a protestáns pátens esetében viszont reakciós és haladó erők együtt meneteltek, s bár szövetségük hamar felbomlott, a közvetlen cél elérésével mégis az akkor lehetséges haladásnak tettek szolgálatot.

Nem lehet feladatunk a jelen tanulmány keretében lépésről lépésre ismertetni a kilencedfél hónapig tartott protestáns pátensmozgalom részleteit. Ezeknek a részleteknek sorjában való pontos feltárásához különben is a nyolc protestáns superintendentiában lefolyt eseményeknek külön-külön való ismertetése volna szükséges — mint már említettük, túlnyomó részben még átkutatlan és publikálatlan anyagból —, mert tulajdonképpen ez a nyolc szervezet mind önállóan lépett fel és járt el, országos egységbe foglaló és *állandóan* működő főszerve sem a lutheránus, sem a református egyháznak nem volt, a kettőnek együtt még kevésbé, s hogy ennek ellenére nagyjából mégis egységes magatartás alakult ki, azt döntőleg a világi főtisztviselőknek, az inspektoroknak és a kurátoroknak lehetett köszönni. Ezeknek volt meg a lehetőségük arra, hogy széleskörű rokonságuk, társadalmi összeköttetései és befolyásuk révén fenntartsák egymással az állandó kapcsolatot az egyházi kérdésekben is, és állandóan tájékoztassák a szűkebb társadalmi és politikai látókörben élő lelkeszi vezetőket. Bár a bécsi „cabinet noir” éppen 1859 őszén, a pátensmozgalomra tekintettel kezdett igen erélyesen működni (azelőtt évekig alig alkalmazták!), a fő- és köznemesi előkelőségeknek mégis csak sokkal több lehetőségük nyílt a rendőri ellenőrzésnek ezt a módját is kijátszani, mint a lelké-

¹⁹ Szerkesztői jegyzete M. P. E. I. Figyelmező 1875. évf. 501. l. Ó emel ki. Ez a kifakadás egyébként éppen a Tisza Kálmán kormányrajutásának évéből való, ami a Tisza egykori egyházi és politikai (balközépi) fegyvertársának, a 67-es alappal soha kibékülni nem tudó Révész Imrénének mély csalódást okozott.

szeknek, akiknek — éppen a protestánsoknak — egymás közötti és külföldi levelezését 1859 decemberétől különleges figyelemmel ellenőrizték.²⁰

Az ellenállási szándék és elszántság már azzal félreérthetetlené vált, hogy a superintendentiák kivétel nélkül a régi területi állagukban és régi szervezetük szerint tartották meg a pátenssel foglalkozó és az ellen tiltakozó közgyűléseiket, illetőleg szűkebbkörű tanácskozmányaikat — holott a pátens kezdeti lépésül új területi beosztást, megnövelt számú superintendentiákat és tetemes szervezeti átalakításokat követelt, *előfeltételül* minden további, az egyházalkotmányra és szervezetre vonatkozó vélemény-nyilvánításnak és esetleges tárgyalásoknak. A riadót a tiszai lutheránus superintendia 1859. szeptember 27-i közgyűlésén fújták meg. Itteni fellépésükért Zsedényi Ede, továbbá Máday Károly szepesbélaei lelkész (a későbbi superintendens) és Pálkövi Antal sárospataki (de vallása szerint lutheránus) kollégiumi tanár ellen a kormány „közcsendháborítás” címén azonnal megindította a bűnvádi eljárást, amely hosszas huzavona után az előbbi kettőre nézve rövid ideig tartó bebörtönzéssel végződött a következő év tavaszán, kevéssel a pátens visszavonása előtt (Pálkövi csak betegsége miatt került ki a börtönt). A tiszai lutheránusok határozott fellépése sorban maga után vont a többi superintendentiáknak lényegében azonos tartalmú elutasító megnyilatkozásait (csak a dunáninneni lutheránusok között volt kezdettől fogva erős megoszlás, de a pátenspárti irány itt sem tudott döntően felülkerekedni). A kormány először enyhébb eszközökkel, majd amikor decemberben a dunamelléki református és a bányai lutheránus superintendentiák már a pesti lakosságnak tüntetésben is megnyilvánult általános izgalma közepette tartották meg — kifejezett állami tilalom ellenére — közgyűléseiket, erőszakos rendőri fellépéssel akarta a ránézve meglepetésszerűen nagy arányokban kibontakozó mozgalmat eltiporni. (A gellérthegyi citadellán tűzértség is volt készenlétbe helyezve, de ennek tevékenységére nem került sor.) Ezzel a kormány csak olajat öntött a tűzre. Majd kijátszotta legfőbb ütőkártyáját: 1860. január 10-én kiadott rendeletével *alulról* próbálkozott meg azt kierőszakolni, ami felülről a legfelsőbb vezetőségek elutasító magatartása folytán nem sikerült; vagyis az *egyházközségek* kötelességévé tette, március 31-i határidővel, az új szervezkedés helyileg való megalapozását, ami természetesen nem mehetett volna végbe másként, mint az egyes egyházközségeknek addigi törvényes felsőbb egyházhatóságukkal való szembehelyezkedése, tehát az egész belső rend felborulása útján. Ez csak-

²⁰ Lásd Károlyi: I. 45. l.

ugyan súlyos veszélyt jelentett volna, mert az egyes egyházközségek lelkészeit a maguk esetleg nagyon is elszigetelt helyzetében jóval könnyebben meg lehetett volna félemlíteni az alsóbbrendű köz- igazgatási hatóságoknak, mint a vezető állásban levőket — az egyházközségek népe pedig sok helyt nem maradt volna érzéketlen az egyházi adóterhek csökkentésére vonatkozó állami kecsegtetés iránt, sem pedig az iránt, hogy a miniszteri rendeletnek való engedetlenség jogi s kivált anyagi vonatkozásokban elsősorban szintén az egyes egyházközségekre lesz hátrányos. De ez a veszély, amint láttuk, még a lutheránus egyházban sem következett be a kormány számításának megfelelő mértékben, a reformátusban pedig csak egy jelvénytelen töredéket sikerült levenni a lábáról, azt is csak a válság elmúltáig. Az amott is jelentős, emitt pedig óriási többségre, természetesen elsősorban a lelkészekre, a kormány minden csábítását s a kormányközegek minden fenyegető, itt-ott terrorisztikus fellépését ellensúlyozó hatással volt az, hogy a legfőbb lelkési és világi vezetők időnként mégis csak össze tudtak tanácskozásokra jönni az egész országból, kézzel sokszorosított többrendbeli tájékoztató iratokat küldtek szét a lelkészekhez és gyülekezeteikhez, amelyekben igen határozott hangon hívták fel őket a pátenses szervezkedés megtagadására, figyelmeztették őket az érvényes egyházi törvényekre letett esküjükre, őseik példájára és arra, hogy a pátens előtt való behódolásnak megfelelő egyházfegyelmi következményei lesznek. Különösen nagy erkölcsi hatása volt a tiszántúli református superintendens 1860. január 11-én megnyílt közgyűlésének, amelyre az egész Tiszántúlról, a társadalom minden rétegéből — a jobb módú paraszt-presbitereket is beleértve — ezrek gyűltek föl, akik a cs. kir. „landesfürstlicher Commissar”-nak a gyűlést feloszlató parancsára egyhangúlag tagadták meg az engedelmességet, s a mindenre elszánt sokasággal szemben a rendőrség és a katonai parancsnokság nem mert erőszakot alkalmazni, holott erre a napra, mint különben is országos vásár napjára, Debrecenbe igen jelentékeny katonai készültséget összpontosított. Ezután nem sokkal a négy református és a bányai evangélikus superintendens népes küldöttséget menesztett Bécsbe a császár elé, a legkiemelkedőbb papi vezetőkből és arisztokrata vagy előkelő köznemes világiakból, id. Vay Miklós vezetése alatt. Tulajdonképpen célját ugyan ez a küldöttség nem érthette el, az uralkodó nem fogadta (csak Vayt és Prónay Gábort személyi kihallgatáson), de megvolt az a két nagy eredmény, hogy ez alkalommal tudtak legnépesebb számban együtt tanácskozni s a további eljárásra nézve egységesen megállapodni jóformán az egész ország protestáns egyházi vezetőiből, — meg az, hogy ha magával az egész ügyszöveg nem sokat értő csá-

szárral nem is, de egyes kormányférfiakkal behatóan tudtak tárgyalni, s ezek ettől fogva már egészen tisztán láthatták, hogy egy mindjobban megszervezkedő országos mozgalommal van dolguk, amely az általános elégytelenségbe és izgalomba belekapcsolódva, elsőrendű politikai veszélyeket rejt magában, és e veszélyekkel szemben csak kétféle magatartásról lehet szó. Vagy a legerősebb eszközökhöz, tömeges rendőri, katonai terrorhoz, monstre-bűnpörökhöz nyúlnak s úgy próbálják tartósan elfojtani az egészet, — vagy pedig egyezkednek s ha ez nem megy, egyelőre visszavonulnak. Mindakettőre sor került, mert a kormányzat különböző tényezői, elsősorban maga a császár és Thun, nem tudtak egyértelmű álláspontra helyezkedni, s jóformán állandó kapkodás jellemezte ettől fogva ez ügyet illető tanácskozásait.²¹ Az „erő politikájától” diktált fenyegető fellépéseknek nem lett sikere, a bűnvádi eljárás alá került nagyszámú lelkész és világi nem sok kivétellel bátran és keményen viselkedett, és minden olyan erőszakos fellépésre, amelynek szélesebb körben híre ment, azonnal újabb társadalmi tüntetések adták meg a visszhangot az ország különböző pontjain. Thunnál, aki még 1860. április 20-án is azt mondta Szőgyénynek (s talán maga is hitte), hogy legalábbis a lutheránusok immár sorban elfogadták a pátenst,²² sokkal tisztábban látott *Benedek Lajos* tábornagynak, a tehetetlenné vált Albrecht főherceget ugyane hónapban felváltó, nyugat-magyarországi lutheránus polgárcsaládból eredő új kormányzó. Ez a minden ízében ellenforradalmi szellemű,²³ testestől-lelkéstől császári katona sem államférfiúi, sem katonai képességekkel nem rendelkezett ugyan kiemelkedő mértékben, — de egyénileg sokkal józanabb és tisztességesebb ember volt, semhogy új állásában hamarosan fel ne tudta volna mérni a már-már forradalmi hullámokat vetni kezdő s éppen katonai szempontból is aggasztó magyarországi helyzetet s ne merte volna arról teljes nyíltsággal tájékoztatni az uralkodót és kormányát. A protestáns kérdésben több oldalról is hitelesen informáltatta magát s nemcsak maga látta be, hanem Béccsel is be tudta láttatni, hogy a robbanásig feszült helyzetben aránylag éppen a protestáns kérdés oldaláról lehet legkönnyebben, leghamarabb s az uralkodó és a

²¹ Lásd ezek részleteiről *Berzeviczy*: III. Bp. 1932. 79—75. l.

²² *Szőgyény*: III. Bp. 1918. 24—25. l.

²³ Ő verte le, még mint alezredes, a földesúri nyomás ellen felkelt ukrán parasztoakra is támaszkodva, 1846-ban a lengyel nemzeti felkelést Galíciában — Ausztria politikájának megfelelően az egyikfajta forradalmat úszítva a másik ellen. Benedekhez lásd *Friedjung, H.*: Benedeks nachgelassene Papiere. 3. kiadás, Dresden, 1904. (és ugyanennek „Harc a német hegemoniáért” c., már idézett művét.)

kormány tekintélyét nem nagyon sértő „szép” gesztussal szelepet nyitni. Így jött aztán létre a május 15-én kelt legfelsőbb kézirat, amely az uralkodó „kegyes” indulatára hivatkozva, hangoztatta ugyan, hogy a pátens ellen felhozott aggódalmak „alaptalanok”, de mégis meg kívánta nyugtatni az azok miatt „elfogult” protestáns alattvalók lelkiismeretét. Ennélfogva hatályon kívül helyezte a pátent mindazon egyházi testületekre és hivatalviselő egyénekre nézve, akik és amelyek azt addig nem hajtották végre, megengedte a régi szervezetben, az addig fennállt törvények és törvényes gyakorlat szerinti szabad működést, lelkészi és világi tisztviselők szabadon választását, „megbocsátóan” megszüntette az ellenszegülés miatt kiszabott vagy már meg is kezdett büntetéseket és a nagy számmal megindított bűnvádi eljárásokat. Ugyanakkor azonban a pátens szerint már megszervezkedett (legnagyobbbrészükből szlovák) egyházközönségeket és magasabb testületeket ebben az állapotban háborítatlanul meghagyni és szervezkedésüket tovább folytatni „parancsolta”. Ezzel az intézkedéssel a lutheránus egyházban bekövetkezett egy súlyos szakadás, és nyilvánvaló lett, hogy a kormányzat az ékbeverés politikáját tovább óhajtja folytatni a protestánsokkal szemben addig is, amíg a politikai feszültség elmúltával ki nem köszörülheti az abszolutisztikus és centralizáló politikán esett súlyos csorbát, azaz újra nem kezdheti a két protestáns egyház *egészével* szemben az államegyházi kísérletezést, esetleg a most megbukottnál sokkal erőszakosabb formában. Ez minden valószínűség szerint be is következett volna, hogyha az abszolutizmus 1861 után megint ott kezdhetett volna, ahol elhagyta az októberi diplomával — azonban a kiegyezés előtti zavaros fél évtized ismert okokból (nem utolsó sorban a szűnni nem akaró parasztforgások következtében) nem volt alkalmas erre. Annál kevésbé volt alkalmas, mert a pátensnek nemsokára utána bukott Thun is, aki elgondolásához és egész egyházpolitikai irányához akkora konoksággal ragaszkodott, hogy a magyarországi pátens bukása után még az erdélyi magyar protestantizmussal is tett egy hasonló szervezési kísérletet, amelyet azonban maga az erdélyi kormányzó, Liechtenstein Frigyes herceg utasított vissza,²⁴ — egyúttal pedig a konkordátumot törekedett volna még tovább „fejleszteni” azzal, hogy az osztrák egyházi vagyont a pápa rendelkezése alá juttassa. Roggénak igaza volt, amikor ennek az utóbbi adatnak feljegyzéséhez a következő ironikus

²⁴ Thun Erdéllyel már az 1856-os Entwurf kibocsátása óta, és ennek alapján kísérletezett s bár semmi számbavehető eredményt nem ért el ott sem, 1860-ban még egy utolsó próbát tett. Vö. *Aus dem Ministerium Thun. Aktenstücke und Briefe, verfasst von Jos. Andr. Zimmermann in den Jahren 1854 bis 1859*, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge 42 (1924.) 529—530. l.

észrevételt fűzte: „Valóban, aki *erről* az „államférfiúról” sine ira et studio tud beszélni, az akkora tárgyilagossággal rendelkezik, amelyet *mi* őtől nem irigyelünk.”²⁵

A mozgalom külső menetének ezen egészen madártávlatból való ismertetése után érdemes közelebbről megnéznünk — azok közül, akikkel eddig még nem, vagy nem eléggé foglalkoztunk — egynéhány, főleg világi vezetőjét, hogy igazolva lássuk alaptételünket: politikai-társadalmi erők, a feudálkapitalizmus szövetkezett erői dolgoztak benne, az egyházat és annak klérusát eszközül használva a maguk célja elérésében, amely akkor — szerencsére — az összesség által áhított céllal bizonyos mértékig egybeesett.

Székács József hátrahagyott iratai között volt egy epigramma, amelyet már halála évében közzétettek (nyilván veje, Győry Vilmos kezdeményezésére) a Fővárosi Lapokban.²⁶ Szólt pedig ez az epigramma következőképpen:

MIKSE

Mikse az egyháznak kezdett föllépni gyűlésén,
Szólt, ígért, térdelt s hányt zsebébül a pénzt.
A próféták közt egyszerre mi dolga Saulnak?
Honnan a buzgóság, honnan a nagy kegyelet?
Mikse magasra kívánt felmászni, de számolya nem volt,
Mikse az egyháztól koldula létrafokot.

*

S Mikse az egyháznak hátán felszállt a magasba,
S kérditek: a jóért úgyde hogyan fizetett?
Amint felmászott, elrúgta magától a számolyt
S nagyságos göggel néze szegényre alá.

Nem tudni, személy szerint kire céloz itt ezzel a költött névvel az egyébként galambepéjű és nem is mindig nagyon bátor „költő-püspök”. Valószínűleg nem is egy személyre, hanem egy többek magatartásából megalkotható általános képre: olyanokéra, akik a közéletben *semmik se* voltak (lehet, a név is ennek az összevonása) addig, amíg egyházi virtuskodásukkal föl nem tűntek s ezen az úton jutottak azután egyéb közéleti pozíciókhoz, amelyekre felkapaszkodván, többé nem túlságosan izgatták őket az egyházi ügyek, beleértve az egyház anyagi szükségzeit is. A keserű tapasztalatot kétség nélkül a pátensmozgalomból hozta magával, s veje bizonnyára nem akarata ellenére járt el, amikor azt az utókor tanú-

²⁵ Rogge: II. 51. l. — Ő emel ki.

²⁶ 1876. augusztus 3. (176. szám.)

ságára közreadta.²⁷ A helyzet az egész Bach-korszak folyamán, de különösen vége felé valóban az volt, hogy a politikai vezetésből, hivatali és közéleti pozíciókból kiszorított protestáns főnemesség és jómódú dzsentri, itt-ott az előkelőbb polgári elemek is, különösképpen az egyházat tekintették annak a lépesőfoknak, amely újból való felemelkedésüket lehetővé teszi. Voltak köztük egyesek, akik még kis falusi papok útján sem átallottak felajánlkozni a „vezető” szerepre. Vay Ábrahám, a tiszacsegei földesúr — aki a grófságot a család ez ágának megszerezte, lévén 48 előtt egy darabig a bécsi politika támogatója — magát a csegei református papot buzdította: segíteni kell az egyház bajain, „erélyes közbenjárásra van szükség... a hitfelekezet és a trón között s e közbenjárói szerepet ő szívesen elvállalná... mivel bírja a legmagasabb bizalmat, közbenjárása — teljes reményességben van — nem lenne siker nélkül.”²⁸ A levélből úgy sejtethető, hogy „e nagy s buzgó protestáns férfi” az államegyházi megoldás híve volt s annak érdekében kívánt volna ügyködni, ha már 1855-ben még nem hal s ha a bécsi előkészületekhez Thunék odaerestették volna, ami alig hihető. Viszont amikor már fordult a szél, a felajánlkozók más húrokat pendítettek meg. A 27—28 éves Tisza Kálmán előbb kisebb-nagyobb egyházi gyűlésekben, majd Ballagi lapjában ugrik porondra; bár érzi „az irodalom teréni járatlanságát”, szívesen enged a szerkesztő felszólításának, „s habár gyenge tehetséggel, de erős meggyőződéssel” kiáll a küzdőtérre, „valahányszor szent vallásának, egyházának és iskoláinak érdekében valami jót és hasznosat elmondhatni, vagy rosszat s károsat megcáfolhatni” remél.²⁹ Hogy ezt a gyakorlatban hogyan csinálta, arról már hallottunk s még fogunk hallani. Mindenesetre ő legalább régi református család sarja volt, akadtak azonban osztályában egészen „alkalmi” protestánsok is. A legkirívóbb példa erre Pallavicini Roger őrgróf, az ősi olasz katolikus családból származó indigena nagybirtokos, aki tisztán azért lett (egész családjából az egész történelem során valószínűleg egyedül) reformátussá, hogy egy férjétől elválasztott mágnásasszonnyal házasságra lépessen, és aki 1848 nyarán a Borsod megyei Szendrőn, mint földesúr, egyenesen bujtogatta a lakosságot a nemzetőrség megalakítása és általában a nemzeti kormány ellen³⁰ — 1860-ban pedig már mint

²⁷ Megfigyelésre méltó, hogy Székács maga egészen haláláig számos epigrammáját közli a Fővárosi Lapokban — ebben az akkor igen kedvelt és elterjedt szépirodalmi napilapban, — de egyetlen sincs köztük egyházi vonatkozású, sem satirikus, sem másféle jeleggel.

²⁸ Pethő Bálint tiszacsegei lelkész levele Révész Imréhez Tiszacsegéről 1853. július 16. TL.

²⁹ A PEIL 1858-i I. (az új folyam legelső) számában.

³⁰ Andics: II. 128—130. l.

nagy protestáns hitvédő hazafi ott volt a császárhoz készülő bécsi küldöttségben! Ott volt egyrészt, mert szükség volt a nevére új hitfeleinek elképzelése szerint, — másrészt, mert maga is sietett helyezkedni az arisztokrácia számára ígérkezni kezdő új társadalmi lehetőségek között. Magatartásának 1860-ban éppoly kevés köze volt a protestáns hithez, mint 1848-ban a magyar hazafisághoz.

De nem lehet csodálni, hogy a valódi célok az ilyen vadonatúj protestáns vallásos köpönyeg alól ennyire kilátszottak, amikor még a régi vezetőemberek sem igen titkolták e korszak folyamán, hogy az ő vallásuk tulajdonképpen a *sovén magyar nacionalizmus*, egyházukat is ennek a szolgálatába akarják állítani és csak ezért a szolgálatért értékelik. A legélesebb és legőszintébb állásfoglalás e tekintetben magáé *gróf Zay Károlyé* (1797—1871) volt, a lutheránusok „egyetemes egyházi és iskolai felügyelőjéé”, aki ugyan 1850 óta nem működhetett ebben a tisztségben, a pátens visszavonása után röviddel le is mondott róla, — de arra módot talált a Bach-korszakban is, hogy sovíniszta nacionalizmusának lényegesen ugyanazon szellemben adjon kifejezést, amely 48 előtti működését (a szlovákellenes célzattal általa megindított protestáns uniómozgalomban, de egyéb téren is) vezette. Már 1852-ben, a Magyar Hírlap november 7-i számában megjelent teljes neve aláírásával egy cikke „A Duna mellékéről” cím alatt, s ebben *helyeslőleg* idézte „az Ost-Deutsche Post pesti jeles levelezőjének” következő szavait: „a magyar egészen, tökéletesen szereti hazáját. Szíve ezer szálakkal van a magyar földhöz fűzve, ő jobban szereti honát, mint az emberiséget, jobban, mint a szabadságot, jobban, mint önmagát, *jobban, mint az istent és saját üdvösségét.*”³¹ Egyházi főtisztviselő szájából mindenesetre — még ha nem papi ember is — igen kevésbé épületes nyilatkozat; Zaynak azonban annyira tetszett, hogy a pátensharec alatt a bécsi Wandererben (Morgenblatt, 1859. december 1.)³² írt cikkében, szintén teljes neve aláírásával, németül meg is ismételte. A döblingi nagy szenvedő, aki élete legutolsó szomorú hónapjaiban a pátensellenes mozgalmat a legnagyobb rokonszenvvel kísérte,³³

³¹ Mi emeltük ki.

³² Lásd *Borbis*: 318—319. l.

³³ *Károlyi*: I. 618. l. Széchenyi a „Disharmonie und Blindheit”-ban Zimmermann (a felekezete felől nem jól tájékozottan) egyenesen „kalvinischer Judas”-nak bélyegzi, a külföldi protestánsoknak pedig, akik nem értik, miért nem kell a pátens a magyar protestánsoknak, szemükre hányja: „scheiden . . . die Kleinigkeiten (!) zu vergessen, dass sie unter protestantischen Regierungen stehen, wir Ungarn insgesamt jedoch und somit auch der protestantische Teil unserer Bevölkerung unter einer ultramontanen Finsternis und Despotie geradezu auf dem Boden liegen”. Kevés szóval csakugyan a legtalálóbb jellemzése a pátensmozgalommal kapcsolatos egész akkori helyzetnek.

„superber Artikel”-nek találta ugyan egyébként Zaynak ezt a cikkét, de erre az éktelen elszólásra (amelyről nyilván látta, hogy csak az ellenség kezébe ad fegyvert, aminthogy a szlovák ellenpropaganda jól ki is használta), — mégis feljegyezte a naplójában : „Schade.”³⁴

De Zay Károly mégis a főnemesség kevés számú liberális elemei közé tartozott s nála a protestáns ügy melletti illetlen kiállítás csak következetes felújítása volt — a szűk lehetőségek között — 1848 előtti magatartásának. Egészen más megítélés alá esik Zsedényi hősködése. A polgári eredetű újnemes kapaszkodása az ókonzervatívok uszályába különösen visszataszító látvány már önmagában is — annál inkább, ha jellemét és gondolkodását közelebbről ismerjük. Politikai pályáját a reformországgyűléseken kezdi mint a bécsi kormánynak és a konzervatívoknak egyik legelszántabb szekértolója polgári-nemesi részről; majd gyorsabb emelkedés céljából udvari szolgálatba áll, udvari tanácsossáig jut, 48/49-ben az ő társadalmi körében elég ritka esőkönnyös császárpártisággal vonja ki magát nemzete szabadságküzdelméből; viszont 1850-től már, ókonzervatív zászló alatt, elkezdi ellenzékieskedni, 1859-ben egyházát ő sodorja bele a határozott ellenállásba, majd a pár heti börtönből jóformán egyenesen a magyar udvari kancellária első tanácsosi tisztségébe emelkedik,³⁵ — hogy aztán a kiegyezéskor Deák, majd a fúzió után Tisza mellé álljon, noha a liberalizmussal egyébként egy íznyi kapcsolat sem fűzte össze a sovíniszta nacionalizmuson kívül, amely őnála kifejezett szlovákellenes éllel nyilvánult meg. Pályája változataiban az érvényesülési és vagyonszerzési vágyon kívül csak protestáns „hithűségében” volt következetes: jelentékeny vagyonát legnagyobb részben lutheránus egyházi és iskolai célokra hagyta, amiért aztán (és persze 1859-i „mártíromságáért”) hitfelei, de az egész magyar liberális közvélemény is, meg nem érdemelt tisztelettel adóztak neki sokáig még holta után is. Pedig tulajdonképpen legkomolyabb kortársai mind konzervatív, mind liberális oldalról meglehetősen tisztán látták csekély belső értékét. Zsoldos Ignác, az egész abszolutizmust végigszolgált, később septemvirségre, majd kúriai tanácselnökségre emelkedett, meggyőződésesen konzervatív, de különben nagytudású bíró és jogtudós, erős református világi ember a maga már említett nagybecsű

³⁴ Károlyi: I. 404. l.

³⁵ Elsősorban bizonyos őreá (és Vayra) vonatkozik Kossuth keserű megjegyzése (Jósika Miklóshoz írt levelében) 1860 őszén: „A »futtatás« a hivatalnokvadászat pályáján megkezdődött. Hogy ez így van, nem lep meg: hogy a protestáns »vertanúk« osztrák tényérnyalókká változnak, hagyján...” *Irataim*. III. 183. l.

kézirati hagyatékában³⁶ roppant lenézéssel nyilatkozik a vele csaknem egyidős Zsedényiről: elmondja, hogy a 48-as vívmányokat alattomban aláaknázni törekvő tevékenységéért az utolsó pozsonyi országgyűlés ifjúsága halálra kereste a szeretője, egy özvegy báróné lakásán: „még a szőrpárnákat az ágyban is karddal döfödvén keresztül, hogy ha netalán azok alatt rejtőznék, ott s úgy szúrják agyon. De hiában! mert a becsületes jószívű gróf Teleki László elbujtatá s utóbb megszökteté. Ha akkor megöletik, kit lehetett volna utóbb, ugyan [csak] az ifjúságnak, mint az ötvenes évekbeni pápens által megtámadott evangelica vallási autonómia és szabadság mártírját, a tömlöcből fényes ovációk között, diadalmenetben kikísérni?”³⁷ Országgyűlési felszólalásaiban Csengery Antal³⁸ és Szász Károly³⁹ — az előbbi 48 előtti, az utóbbi a hatvanas évekbeli szerepléséről szólva — egyaránt szofisztikát, hatásvadászatot, feességést és köpönyegforgatást vetnek szemére. Ókonzervatív elvbarátai és pártfogói pedig, akiknek megtette azt a hasznos szolgálatot, hogy a protestáns kérdésben éltreugrott s helyettük besukatta magát, elég hamar kiábrándultak belőle; némelyek közülük, így pl. Szőgyény, már 48-as szerepléséből is előnytelenül ismerték „bőbeszédűsége és terjedelmes indiszkrét levelezése miatt”, aminek következtében az udvari körök nem is voltak iránta bizalommal.⁴⁰ Vay Miklóssal Szőgyény bizalmasan közölte 1861 nyarán,⁴¹ hogy

³⁶ A többkötetes kiadatlan hagyatékot az MTA kézirattára őrzi. Különösen az „Iratok Zsoldos Ignác közéleti működéséhez” és a „Törödékek magam és kortársaim életéből” c. kötetek számos egyéb nagybecsű történeti vonatkozású feljegyzései mellett éppen erre a protestáns mozgalomra nézve is nagy érdekléssel bíró adatokat és visszaemlékezéseket tartalmaznak. Zsoldos iskola-társa és jóbarátja volt Benedek Lajosnak, aki a magyarországi protestáns kérdésben valószínűleg őtöle kapta a legalaposabb információt (teljes szövegében közli a Benedek kérésére ez ügyben készített, igen világos fejtegetéseket tartalmazó emlékiratát) s talán a legdöntőbb indítást is arra, hogy a pápens minél gyorsabb visszavonását tolmácsolja az udvarnak és a kormánynak. Zsoldos Ignác életéhez (1803—1885) lásd egyébként önéletrajzi adatait is, az „*Uj Magyar Athenas. Ujabkori magyar protestáns írók életrajz gyűjteménye*” (Bp. 1882—1887) c. kiadványban, valamint Tóth Lőrinc akadémiai emlékbeszédét. Bp. 1886.

³⁷ *Törödékek* . . . I. az 55. levelen. — Az esetet a részletekben eltérően, de a lényegben azonosan adja elő (saját közvetlen emlékezéséből) *Paskay Gyula*: „A jurátus-élet 1847/48-ban. Korrajz a pozsonyi utolsó hongyülés idejéből” (Bp. 1885.) c. emlékirata 83. l.

³⁸ *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. 285. l.

³⁹ *Egy képviselő naplójegyzetei* (Névtelenül). Pest. 1866. I. füzet 52., 152. l.

⁴⁰ *Szőgyény*: I. 63. l. Valószínűleg ő az a „*Freund Indiskret*” is, akit Jósika Samu többször így emleget Dessewffy Emillel folytatott levelezésében 1850. ápr. Lásd *Wertheimer Eduard*: *Zur Geschichte der ungarischen Altkonservativen*. Ungarische Rundschau 1913. 745—751. l.

⁴¹ *Vay*: 424., 426., 435. l. *Szőgyény*: III. 299—300. l. Ugyanakkor már Dessewffy is fanyarul nyilatkozik róla, Vay pedig „kalamitásnak tartotta oldaluk melletti létét”.

Zsedényiben csalódott, mert esúnyán intrikált ellenük Bécsben s a Vay és Szögyény lebukása a kancellárságból (Sz. Vay mellett másodkancellár volt) első renden az ő áruló tevékenységének köszönhető. De a protestáns ügyben azért mégis jó volt előharcosnak és mártírnak; nimbusza e tekintetben olyan sokáig fennmaradt, hogy a különben igen alapos Károlyi Árpád is ennek hatása alatt írta róla: „a római nagyköveti székben ülő Bach képes volt a miniszterelnökkel [Rechberggel] azt a képtelenséget elhíttetni, hogy Zsedényi Apponyi embere lévén, az egész protestáns mozgalomnak a magyar konzervatívok köréből kellett kiindulnia, vagy legalább velük szoros összeköttetésben állania” — s ennek köszönhetten aztán Zsedényi az ellene megindított rendőri és bírósági eljárást.⁴² Nos, ez a „képtelenség” nagyon is teljes valóság volt: Bach igen jól ismerte Zsedényit és kapcsolatait, tudta, mennyit sürgött-forgott ez Bécsben udvari embereknél és kormányznál a protestáns kérdés körül 1856—58 között⁴³ s mennyit hordta a híreket a kormánytól ókonzervatív barátaihoz és viszont; egyáltalán nem volt tehát alaptalan következtetés Bach részéről, hogy Zsedényi nem pusztán egyéni hősködésből állott ki Késmárkon protestáns hit-és egyházvédőnek.

Amikor azonban a bírósági eljárás megindult ellene, akkor úgy érezte, hogy ez már egy kicsit mégis sok a jóból. Úgy látszik, elvbarátaival együtt nem számított arra, hogy a kormány rögtön megtorláshoz fog nyúlni, s hirtelenében elvettette az ugrást. Már rögtön a vizsgálat megindításakor felségfolyamodványban s az igazságügyminiszterhez intézett beadványban kérte annak megszüntetését, „kijelentvén, hogy ha ő tudta volna, hogy indítványát a legfelsőbb akarat iránti engedelmességként fogják magyarázni, azt meg nem tette volna; ő kész engedelmisségének bizonyítékait adni”.⁴⁴ Majd, amikor mégis csak a kassai tartományi törvényszék elé kellett 1859 december végén állania, a legfőbb gondja az volt, hogy maga kimásszék a csávából. Hamis pátozzsal és alacsony rabulisztikával telt védőbeszédében⁴⁵ — amelyet, a külföldi magyar propaganda vigyázatlan és sekélyes voltára jellemzően, Angliában adtak ki! — azzal védekezik többek között, hogy egy 1852-i csá-

⁴² Károlyi: I. 47—48. l. (Vö. *Könyi Manó*: Széchenyi István levelei Hollán Ernőhöz. Budapesti Szemle 100. köt. 181. l.)

⁴³ Vay: 443—446. l.

⁴⁴ Berzeviczy: III. 32. l.

⁴⁵ *Vertheidigungs-Rede gehalten vor dem k. k. Landesgericht zu Kaschau den 28. December 1859.* von Eduard von Zsedényi. Williams and Norgate, London and Edinburgh 1860. (Lehetséges ugyan, hogy az angol-skót nyomdahelynek ez a jelzete csak fedőnév.)

szári rendelet szerint minden pátens vagy törvény, amelyben az életbelépés napja nincs meghatározva, csak a Reichsgesetzblatt-ban való közzététel utáni 45-ik naptól kezdve kötelező erejű, — tehát a szept. 1-én aláírt protestáns pátens ellen szept. 27-én büntetlenül lehetett felszólalni; továbbá, hogy ő az inkriminált superintendensközgyűlési határozat végleges és hiteles szövegét (amely pedig az ő javaslata alapján készült!) még csak nem is látta; hogy ő bécsi lapokba 1856—58-ban még a protestáns türelmetlenkedést csitító cikkeket írkált stb. A „hithős”-nek ez volt a valódi képe — éppúgy, ahogy a már akkor ünnepelt hazafié pedig az, amelyet a már idézett névtelen röpiratában (Ungarns Gegenwart) festett meg önmagáról. A centralizmus ellen és az ókonzervatív álláspont mellett való, egyébként sem mélyreható érveléseit ebben az írásában folyvást a magyar forradalom és szabadságharc legszemérmetlenebb hangú gyalázásával, de egyszersmind a szlovák nemzetiségi törekvések denunciaciójával, „kommunizmus” felé hajlásuk emlegetésével igyekeznek támogatni és színeztetni. Még olyan otromba hazugságoktól sem riad vissza, mint pl. az, hogy a besorozott volt honvédtisztekkel az osztrák tisztek „rendkívül humánusan” bántak, a volt honvédek is „bátran és jókedvvel” vették föl a császár kabátját. Hiszen, úgymond, a magyarok 48-ban sem Kossuthért, hanem királyukért harcoltak, — csak jól kell velük bánni idehaza, biztosítani a magyar nemzetiség fennmaradását és oltalmát, akkor majd megmutatják a volt honvédek a külelenséggel szemben, hogy mit tudnak, s az áskálódókat (értsd: az emigrációt és a belső függetlenségi mozgalmakat!) majd elintézik szuronyaikkal (48—50). De hiszen ez természetesen — hazudik szemrebbenés nélkül tovább —, amikor köztudomású, hogy a magyar nemzeti érzés 1526 óta sohasem veszélyeztette Ausztria egységét, a magyar országgyűlések mindig csak belügyekkel foglalkoztak, a monarchia külpolitikáját mindig osztrák államférfiak intézték, „egész Európában nincs még egy parlament, amely kevésbé zavarta volna a birodalmi állampolitikát, az országállam népjogi viszonyait, mint a magyar” (71). Ami felkelés Bocskaitól Rákócziig volt, az szerinte tisztán csak protestáns vallássérelmek miatt történt. De a magyarok ezek után is példásan hívek maradtak királyaikhoz, beleértve az országgyűlés nélkül kormányzó s a protestánsokat zaklató Mária Teréziát is; igen, mert ez — mondja átlátszó céllal — magyarokra bízta Magyarország kormányzását s ez által azt „Ausztria leghívebb tartományává (die treueste Provinz Österreichs)” tette (72—73.).

Ennyi erkölcsi úrtartalom és ennyi hazafi érzés birtokában igazán csak olyanok fogadhatták szolgálatukba őt, akikben magukban — s elsősorban épp a vezetőjükben, Dessewffyben — szintén

nem volt lényegesen több erkölcsi tartalom és hazafiság, és akiknek legfőbb gondjuk az volt, hogy Ferenc József is, ükanyja dicséretes példáját követve, *őrájuk* bízta az ország kormányzását. Azonban az iránta való bizalomra ezek is ráfizettek, amire már láttunk az előbb bizonyosságot, de ami legfelháborítóbb módra mégis akkor lett nyilvánvalóvá, amikor Zsedényi, a friss mártírkoszorú s a nemzeti népszerűség első édességeit élvezve, a legvakmerőbb módon igyekezett — itt alighanem már csak egyéni feltűnésvágyból és azért, hogy most már megint az udvar felé is szerezzen jó pontokat — felborítani a *saját* ókonzervatív elvbarátai és a liberális 48-asok (Deák, Eötvös, Kemény, Tisza) között létrejött alkalmi együttműködést. Amikor a nagy „hitvallót” a tiszai superintendens felügyelőjének Miskolcon, 1860. augusztus 3-án beiktatták, nem átalotta igen szemérmetlenül azt állítani, hogy a magyar protestánsoknak már csak azért is joguk volt a Bach—Thun kormánnyal szemben ragaszkodni törvényes és autonomikus egyházi és iskolai jogállásukhoz, *mert hiszen 1848-ban sem fogadták el az akkori magyar kultuszminisztériumnak az 1790—91 : XXVI. tc. ellen irányuló rendeleteit.* (PN 1860. aug. 7.) Eötvös azonnal felszólította vádja konkretizálására, amire ő igen kihívó hangon afféle komolytalan általánosításokat felegetett, hogy Eötvös 48-ban „nyakrafőre mindenféle iskolai s egyházi tárgyalásokról — s pedig egyházi hatóságaink hozzájárulása nélkül — rendelkezett”, „lelkészainkból politikai végrehajtókat képezni akart”; és folytonosan célozgatott arra, hogy az Eötvös és a Bach centralizmusa lényegében egy húron pendült (PN 1860. aug. 24.). Miután vérszemet kapva a politika más terére is átvitte Eötvös és az egész 48-as kormány és törvényhozás elleni alantas vádaskodásait, Kemény, Deák és Eötvös végre is igen erélyesen megmondták neki a magukét, a legutóbbi a protestáns egyházi kérdésben is: „világos, hogy Zsedényi Eduárd tanácsos úrnak, a törvényességről s azon morális felelősségről, melyet magára vállal, aki valamely kormányt a törvény sértéséről vádol, más fogalmai vannak, mint nemcsak nekem, de mint mindazoknak, kik az 1848-i törvényhozásban részt vettek és a minisztert ezen rendeletek miatt felelősségre nem vonták, sőt mint mindazoknak, akik a protestáns ügyről azóta szóltak s írtak anélkül, hogy az 1791-i törvények ezen sértései ellen valaha panaszt emeltek volna. S ez vala az ok, melyért én a nagyságos úrnak említett cikkelyére válaszulni feleslegesnek tartom.” (Lásd a PN 1860. novemberi számait, Eötvös e sorait a nov. 24-iben.) Amint már láttunk rá példákat — s még látni fogunk —, éppen nem Zsedényi volt az egyetlen hangadó protestáns 1850 és 1860 között, aki eldicsekedett az udvar és a kormány felé, hogy a protestánsok mennyire nem akarták

még a 48-as kormánynak sem „áruba bocsátani” egyházi és iskolaⁱ autonómiájukat; de ezt az önmagában is megtévesztő és célzatos beállítást senki sem aknázza ki olyan gátlástalan vakmerőséggel a „nemzeti ellenállás” köntösébe burkolózó ellenforradalmiság céljaira, mint ez a „nagy” világi egyházvezér. Magatartása, amilyen visszataszító, éppoly tanulságos is abból a szempontból, hogy a protestáns klerikalizmus takarója alatt (akkor is, ha ennek a klerikalizmusnak adott esetben *nem papi* emberek a legfőbb irányítói) éppen úgy megfér a legelszántabb ellenforradalmiság, mint a katolikusé alatt. Mellékesen az is jellemző, hogy a klerikalizmus ezen ellenforradalmi protestáns válfajának képviselője éppen *polgár-ember*, az egészben véve emlékezetesen hazafias szepesi németességből való, — aki azonban a nemességbe való felkapaszkodása s a bécsi udvarnak és politikájának szolgálatába szegődése folytán messze szakad osztályától, amellyel már csak protestantizmusa köti össze, de az is csak ugródeszka gyanánt újabb meg újabb közéleti pozíciók elérésére.

A reformátusok vezetőembere ugyanakkor a már többször említett id. báró *Vay Miklós* volt, aki mellett Tisza Kálmán — bár mennyire törtetett is az élre — egyelőre még csak a második hegedűt játszhatta, nemcsak fiatalsága miatt, hanem azért is, mert a mozgalmat a háttérből irányító ókonzervatívokkal Vaynak voltak legrégebb és legbelsőbb kapcsolatai, Tisza — amint már hallottuk — taktikából egyelőre inkább balfelé húzott és az emigrációval kacérkodott. Vaynak nem volt szüksége sem a Zsedényi-, sem a Tiszastílusú törtetésre: régi, nagybirtokú, eredetileg köznemes családból származott, amely kuruc hagyományait hamar feledtetve, előbb összeházasodott erdélyi mágnás-családokkal, majd maga is főnemesi rangra jutott s „a trón és az oltár szövetségének” protestáns változatban leghívebb támaszai közé tartozott. Egyetlen „szépséghibát” követett el Vay Miklós: 1848—49-ben elvállalta az erdélyi királyi biztosságot és bár ottani működésében nem szerzett különös dicsőséget a nemzeti ügynek, Bécsben még ennyit is felróttak neki, annál inkább, mert a debreceni országgyűlésben is részt vett, habár természetesen békepárti tevékenységet folytatva (és erdélyi működéséért Kossuthéktól is komoly felelősségre vonatva). Debrecenben egyébként nagy salétromfőző vállalata volt a kémiai és technikai tanulmányokat is végzett s jelentékeny földbirtokai kapitalizálódását ezzel is előmozdítani törekvő bárónak (aki a svájci református eredetű, bárói rangra emelt Geymüller-bankárcsaládba házasodott be) — s a politikai és harctéri helyzet bizonytalanságán kívül alighanem leginkább vagyonának féltése miatt ingadozott sokáig Bécs és Debrecen között. Habár Szegedre már nem követte az ország-

gyűlést és a magyar kormányt, hanem birtokaira húzódva várta be a vihar végét, nemcsak a bécsi kormány és udvar nem tudta megbocsátani neki kétértelmű szereplését, hanem még ókonzervatív barátai is gyanúval néztek rá és sokáig magára hagyták. Úgy látszik, Bachnak valami személyes indoka is lehetett arra, hogy Vayt valamilyen ártalmatlanná tegye — erre mutat, hogy Vay a naplójában és leveleiben iszonyú gyűlölettel és bosszúvágygal nyilatkozik róla —, de egészen pontosan ma sem tudjuk, mi az igazi oka annak, hogy az 1848 előtt már helytartótanácsi alelnökséget, koronaári méltóságot és valóságos belső titkos tanácsosságot viselt, százszázalékosan Habsburg-szellemű arisztokratát, Kossuth egyik legelszántabb politikai ellenfelét (akivel különben ugyanazon esztendőben született és halt meg) 1852-ben kötel általi halálra, majd kegyelemből vagyonelekbzésra és 4 évi várfogságra ítélik, amelyből azonban, a vizsgálati fogságot is beleértve, nem egészen 10 hónapot tölt csupán ki — 1853 nyarán újabb kegyelmezéssel már szabadon bocsátják. Az az állítás, hogy Bach előbb felkínálta volna neki a magyarországi helytartóságot s csak amikor ezt „megvetéssel” visszautasította, akkor csaptak volna le rá, eddig nincs hitelesen bizonyítva s ebben a formában aligha igaz. Valószínű ellenben, hogy a kormány az ő személyében akarta terrorisztikus fellépéssel megriasztani az egész ókonzervatív társaságot, amely már akkor erősen kezdett fészkelődni; az ő személye ugyanis azért volt erre egyedülállóan alkalmas, mert a 48 előtt töretlenül dinasztikus és konzervatív vonalat tartó nagybirtokos arisztokraták közül *ő volt az egyetlen*, aki akármilyen kétkulacsossággal, a 48—49-es eseményekben is részt vett s még a forradalmi kormánnyal és országgyűléssel is kapcsolatban maradt jó ideig. Ókonzervatív mágnástársai éppen ezért egyelőre nem is bíztak feltétlenül benne: „Sennyey Pál egészen csúnyán denuncialja őt az ókonzervatívok egyik fő bizalmasánál, Bretzenheim Ferdinánd hercegnél (a hatalmas sárospataki és regéci egykori Rákóczi-birtokok uránál), mondván, hogy „ez az úr, bár nehéz megpróbáltatás előtt áll, igen raffináltan játszik, talán nem vagyok igaztalan iránta, ha azt állítom, hogy félszemmél Southampton felé kacsingat” (azaz Kossuthot várja vissza).⁴⁶ De hogy a dolog nem volt nagyon veszedelmes, azt nemcsak a várfogságból való

⁴⁶ Közli *Wertheimer, Eduard*: Zur Geschichte der ungarischen Altkonservativen II. Ungarische Rundschau 1914. 75. l. Az eredeti német szöveg: „Ich wurde in diesen Zeilen von Ihrem Goloper Nachbar [Vay egyik zempléni birtoka, ahol legtöbbet szeretett tartózkodni] unterbrochen; dieser Herr spielt trotz der schweren Prüfung, der er entgegensieht, ein gar feines Spiel, ich tue ihm vielleicht nicht unrecht, wenn ich behaupte, dass er mit einem Auge nach Southampton schielt.” A levél kelte 1851. október 29. (a hely nincs kitéve).

éleg gyors szabadulása bizonyítja, hanem az is, hogy a hadbírósaági ítélettel elkobzott javait még fogságban léte alatt visszaadta a császári kegyelem a fiai számára, akik közül kettő (és egy veje is) az osztrák hadsereg tisztje volt.⁴⁷ Így nyugodtan várhatta be kiszabadulását, amelyről feleségének Theresienstadból különben is megírta, hogy sokkal kevésbé fekszik a szívére, mint az, hogy birtokai után megkapja családja az úrbéri kárpótlást, meg hogy a salétromfőzés jól menjen.⁴⁸ Ezzel a nem nagyon tövises mártírkoszorúval azután rendkívüli népszerűsége jutott, annál inkább, mert nemcsak akkor, hanem még mai napig sem váltak ismeretessé azok az iratai, amelyekkel a haditörvényszéki eljárással szemben tisztára igyekezett mosni magát s amelyekben nyilván mindent megkísérelt, hogy megtagadja 48—49-cel való bármiféle közösségét.⁴⁹ Óvatosságára fölöttébb jellemző, hogy kiszabadulása után több mint hat esztendeig nem lép előtérbe, holott ókonzervatív barátai ez idő alatt is folyvást mozgolódtak. Bevárja a kedvező pillanatot, amikor kitöltheti bosszúját a gyűlölt rendszeren s ugyanakkor útját egyengeti újból való politikai élrekerülésének. Ezt a pillanatot meghozza a pátenstügy: Vay ifjúsága óta foglalkozik református egyházi ügyekkel családja régi hagyományainak megfelelően; már 1840—49

⁴⁷ Visszont már fentebb említett *Miklós* nevű fia — magyar érzésben külön a többi gyermekénél — a szobrászművészet terén szerzett bizonyos sikereket.

⁴⁸ *Vay*: 234—235. l. A levél kelte 1852. október 10.

⁴⁹ *Lévay József*, az „Emléklapok” kiadója nyilatkozatából világosan következik ez: elmondja, hogy a gyűjteménybe (nyilván a család óhajtasából is) nem akarta felvenni azt a cáfolatot, amelyet a báró a haditörvényszék ítélete ellen Theresienstadtban írt, valamint a haditörvényszékhez benyújtott előterjesztést és a császárhoz intézett felségfolyamodványokat sem, noha ezek Vay sajátkezű fogalmazványában maradtak fenn a család birtokában levő iratok között. „Egy kétség örvényéig zaklatott ember védekezései azok, akinek pallos függött a feje fölött.” (*Vay*: 4. l.) Ez azt jelenti, hogy öt évvel Vay halála után, a századforduló liberális magyar protestáns közvéleményében, amely az agg kálvinista főembert szinte mértéktelenül tisztelte elsősorban éppen a pátenstügyben vezető részvétele miatt, kínosan hatott volna abszolút császárhűségének bizonygatása s a szabadságért élet-halál-harcát vívó nemzettel való szolidaritásának megtagadása. — Ellenben azt a Theresienstadból 1852. december 11-én kelt levelét (a feleségéhez) már közölte *Lévay* (i. m. 251. l.) amelyben igen jellegzetesen jut kifejezésre egyrészt a forradalomhoz, másrészt a Bach-rendszerhez való viszonya, de az a reménye is, hogy ez a mostani megaláztatása jövő népszerűségének alapja lesz: „A jelenlegi kormányzatnak rosszaságáról nem is szólva, ostobaságát semmi sem bizonyítja inkább, mint Magyarországon a forradalmi pártnak ama mindenfelé hangzotatott érzülete, mely engem még most is a dinasztia emberének tart s meg van győződve, hogy én az ellen soha semmit nem tettem s nekem még most is »Schwarzgelb« nevet ad. Nem tekint magához tartozónak, de mégis büszke arra, hogy Bach és rongycimborasága engem is hozzá sorozott s így a történelemben a forradalom örökségévé tette az én nevemet is, mely azt inkább fogja emelni, mint sok más a többiek közül emelni képes volna.” (Mi emeltük ki.)

közt előbb helyettes, majd rendes főkurátora a tiszántúli superintendenciának (erről a tisztségéről azért mond le, mert az ekkor, opportunisták taktikából, a függetlenségi kormánynak hódoló elnöktársával, Szoboszlaiával nem ért egyet), a Bach-korszak alatt pedig a tiszáninneni egyházkerület és a sárospataki kollégium ügyeivel foglalkozik behatóan, a rangjabeliek közül alig néhánynak van még az övéhez hasonló áttekintése és tapasztaltsága az ország protestáns egyházi ügyeiben — ebből természetesen következik, hogy a pátenssel szemben való ellenállásnak ő lesz a vezére. A küzdelmet hallatlan ügyességgel vezeti, „papjait” (akiket így emlegetett, néha jókora lenézéssel) bátor ellenállásra tüzelve — hiszen ha ő, a nagyúr, kiállotta Bécs börtönét, hát azok se féltsék egy kis fogságtól a bőrüket! — udvar és kormány felé pedig a legnagyobb feszültség idején is mindig nyitvahagyja az ajtót az egyezkedésre; közben a maga és családja külföldi összeköttetéseit is felhasználva, a nyugati protestáns fejedelmi udvarokig elérő információs szolgálatot létesít, ezzel még különösen is kényelmetlen helyzetbe hozva a kormányt. A pátensügyben kivívott győzelem aztán nemcsak a tiszáninneni superintendencia főkurátorságát s az egész magyar reformátusság feltétlen és osztatlan tekintélyű egyházi vezerségét hozza meg neki, hanem az októberi diploma után a magyar udvari főkancellárságot, a kiegyezés után a főrendiházi elnökséget, újbóli koronaórséget stb. is. Hitfelei egy darabig osztatlan rajongással vették körül — kivált amíg nyilvánosságra nem került, hogy Teleki Lászlót tulajdonképpen ő csalta Ferenc József kelepchébe, ami azután annak tragikumához vezetett⁵⁰ — különösen az olyan jóhiszemű rövidlátók, mint Révész Imre, aki az ellenállás sikerének döntő érdemét neki tulajdonította (mintha nem a forradalmilag feszült általános országos helyzet, hanem az egyének „hősies” fellépése készítette volna meg hátrálásra az udvart és a kormányt!) s egy darabig valóságos dicsőhimnuszokat zengett róla,⁵¹ ami érthető volt, mert viszont Vay Révész tudását és irodalmi képességét használta ki a lehető legkiadósabban a mozgalom legfontosabb iratai készítéséhez. Csak évekkel később ábrándult ki Révész öbelőle is ugyanúgy, mint a többi világi urakból. „*Izonyú* ügyes ember ez a báró — írja róla bizalmasának, Hegedűsnek —. Elfárad az ember agya a vele való társalgásban, nem a mély gondolatok, hanem a vigyázat miatt,

⁵⁰ Telekinek az a levele Jósika Miklóshoz — az utolsó levél, amelyet az emigráció kapott tőle —, amelyben Vaynak ebbeli eljárását megírja, közölve van *Kossuth*: *Irataim* III. 298—301. l.

⁵¹ Lásd ezekből példákat a „*Révész Imre munkái a pátens korából*” és a „*Révész Imre élete*” c. művekben. R. I. kiadatlan levelezéséből (TL.) ezeket még jelentékenyen lehet szaporítani.

hogy ti. ki ne lopjon belőlünk valami olyat, mit mondani nem szeretnénk, nem akarnánk. Én az ilyen olajos, sima, sikamlós birkózást nem szeretem. Kinő az ember mindenből, még ha bele nem nőtt is...⁵² Az egyik legutolsó fennmaradt levelében — hirtelen halála előtt 12 nappal — még mélyebb keserűséggel nyilatkozik róla, szintén Hegedűshöz, az egész magyar egyházpolitika eltévesztett irányáról szólva: „...Általában a ‚modern kultúrjogállam’ már mind szekularizált régen (az angol episzkopálist kivéve) s vagy egy felekezetet sem gyámolít, vagy mindegyiket. Ez volt a Kossuthék alapeszméje 1848-ban, de mindjárt kitekerték annak a nyakát, éspedig nemcsak B. Eötvös, Lonovics s a többi főpapok, hanem ezekkel egyesülten Tihanyi és B. Vay Miklós is!!...⁵³ Hegedűs László pedig, aki, mint tisztáninni ember és Révésznél jóval gyakorlatibb egyházpolitikus, a pátensmozgalom lezajlása után is közelebről és nyitabb szémmelel figyelhetle Vay dolgait, még sokkal élelebben elítélte őt. Már az nagyon elkelelertette, hogy az októberi diplomával felszítolt nemzeti reményeket újra lehűtő 1861 januári rescriptumért Vay mint főkancellár elvállalta a felelősséget⁵⁴ és azt Zsedényivel együtt ellenjegyezte. Később pedig még elítélőbbben jellemezte a bárót: „Legyen meg kinek-kinek a maga véleménye: én csak annyit mondok, hogy a báró igen felhasznál mást saját céljaira és dicsőségére, de ki rá támaszkodnék, az csakhamar megtapasztalná, hogy nem kell földi fejedelmekben bízni.⁵⁵ Neki politikai téren is furcsa szerepe van. Neki, ha vele az ember négy szemközti beszél, elvei valóban korrektek, de ha szól és tesz, akkor már nem hír az udvari fénykőr csábításának ellentállni. Az abszolutizmus haldoklása után, mondhatni, egymaga volt a possibilis [= politikailag számbajöhető] ember, kinek háta megett egy nagy közvélemény állt, s ezen közvéleményt számára a protestantizmus teremtette s még mint exkancellár is a felszínen úszott, de nem bírta magát feltartani, az utolsó országgyűlési szavazat örökre elmerítette. Számára nincs többé jövő. Ezzel azonban nem vonok le azon érdemből, melyet általában a protestáns egyház, s közelebb a sárospataki főiskola szolgálatában szerzett. Politikai ingatagságát megvetem, de az egyház és iskola terén csekély tehetséggel szívésen segítem. Én neki a becsület korlátai közt úgy levélben, miként négy szemközti is ezen elvtelenséget megmondottam...⁵⁶ Majd így ír róla: „A protestáns egyház

⁵² TL. Debrecenből, 1866 augusztus 29. — Révész kiemelése.

⁵³ TL. Debrecenből, 1881. február 1.

⁵⁴ TL. Keltezetlen levelében írja Révésznek, röviddel a császári rescriptum megjelenése után.

⁵⁵ A 146. zsolttár Szenczi Molnár-féle szövegéből való idézet.

⁵⁶ TL. Levele Révész Imréhez Sárospatakról, 1866 augusztus 31.

ragaszkodása felemelte, magának tulajdonítsa, ha nem tudott megállni a magaslaton” [amikor ti. a kiegyezés küszöbén az ökonzervatívok már politikailag letörtek s Vay elesett az általa nagyon kívánt országbírói méltóságtól]. „A báró leszorulván a politikai térről, ismét az egyházi téren akarja szavát hallatni s erre a május első keddjén tartandó egyházkerületi gyűlést szemelte ki. Itt akarna ő ismét iránymód szerepet fogni, gyűlést megnyitó beszédében oly elveket, gondolatokat mondván el, melyek általában a protestantizmust s közvetve őt is fényoldaláról tüntetnék fel...” Hegedűs még azt is bizalmasan közli ebben az utóbbi levelében Révésszel, hogy ennek a megnyitó beszédnek, vagy legalábbis lényeges gondolatmenetének az elkészítésére őt, Hegedűst, kérte fel a báró, amit egyébként már máskor is megtett.⁵⁷ Így értették meg lassan-lassan a jóhiszemű, és a Zsedényieknél, Vayaknál, Tiszáknál sokkal nagyobb kockázatot vállalt szegény papi emberek, hogy ők csak sakkfigurák voltak az „urak” kezében, s hogy a játék egészen más tétért folyt, mint amit ők idealisztikusan elképzelték. Vay maga akkor jellemezte önmagát igen csattanósan Révész előtt — akire azonban ez még akkor nem volt elég kiábrándító hatással —, amikor véleményt kért a tudós paptól az egyházi tisztújítás általánosan kötelezővé tételének akkor folyt izgalmas vitájában, de még mielőtt a véleményt megkapta volna, ő már jelezte a magáét: a korlátlan tisztújítás „az egyházfítól fel a püspökig”, nem egyéb, mint felfordítása az egyház egész belső rendjének, „*már pedig inkább pápens, mint féltelenség*”.⁵⁸ Tehát a feudális egyházvédő nagyúr, ha e kettő között kell választani, még a császári államegyháziságot is inkább vállalja, mint a kálvinista polgári demokratizmusnak azt az igen szerény formáját, amelyet a minden igazi presbiteri-zsinati rendszerben magától értetődőleg meglévő tisztújítás jelent! Nem csoda, ha Szász Károly — a tisztújításos mozgalom elindítója (aki ugyan ezt *nem* tisztán elvi okokból cselekedte) — igen epés képet festett a politikai vezérségről leszorult „nagyság” 1865—68-i országgyűlési (felsőházi) szerepléséről: „E majd enyelgő hang a legkomolyabb, sőt legszomorúbb emlékek árnyában, majd az önvád metsző gúnyja az ömígazolás mohó kapkodásával keverve, majd elemző fejtegetések sarcastikus, néha csaknem pórias pattogások kíséretében, mind ehhez a viselt nagyméltóságok emléke, a most

⁵⁷ TL. levele Révész Imréhez Sárospatakról 1867. február 28. — Vay már az 1843/44-i országgyűlésen így használta fel Szoboszlai Pap István gondolatait egyházpolitikai tárgyú beszédeiben. (Varga Zoltán egyetemi tanár szíves közlése, levéltári adatokból.)

⁵⁸ TL. Vay levele Révész Imréhez Golopról 1862. június 18.

is daliás, egykor gyönyörű alak bája ... olyan csodálatos vegyület, mely fájdalmasan kacagtat meg s mosolyogva nyomaszt.”⁵⁹

Osztálymeghatározottsága, világszemlélete és lelkialkata szerint tehát Vay Miklós is csak abba a társaságba tartozott és illett bele, amelyről Hegedűs (aki a kiegyezési országgyűlés alatt hiába várt annak szónokai között „csak egy 12-edrészt Kossuth”-ot!) elkéservedve írta Révésznek: „Denique kutyából nem lesz szalonna. A mi nagyuraink konzervatívok s azok maradnak. Még most is felsőbb rangú isteneknek tartják magukat. Uralkodni akarnának, ha az ország vesztére is...” „Ezek a Mailáth — ’Sennyey-forma emberek, nem a nemzet emberei. Ezek feudalisták, jezsuiták, sat...”⁶⁰ Azonban maradandóan jobb véleményt nem volt módjukban alkotni sem önekik, sem a hozzájuk hasonlóan gondolkozó paptársaiknak a *nem* főnemesi nagy- és középbirtokosság liberális, a 48-at követelő — de a 49-től annál inkább féltő — szárnyáról sem. Ezek között, amint már többször láttuk, a protestáns ellenállási mozgalomban a vezérszót *Tisza Kálmán* vitte, aki a másik kálvinista nagybirtokossal, *Lónyay Menyhérttel* együtt, rendkívüli ügyességgel és hajlékonysággal tartotta a kapcsolatokat egyfelől az emigrációval s általában előkelő külföldi protestáns körökkel, diplomatákkal is, — másrészt pedig az ókonzervatívokkal, akikkel való együttmenetelése látszólag csak taktikai jellegű volt, mélyebbről megnézve azonban a feudális-kapitalista osztálybázis és világszemlélet azonosságán alapult. Meg lehet figyelni, hogy elsősorban *Tisza* fiatalos energiája adott az eseményeknek új meg új lökést. Ő viszi a nagy szót a tisztántúli superintendens gyűlésein, ahol családi és gazdasági gyökereivel leginkább otthon van; de ő lép fel valóságos izgágasággal — annyira, hogy még a tanácskozást vezető rokona, *Ráday Gedeon* is megsokallja — a decemberi dunamelléki közgyűlést megelőző értekezleten is, lemondásba kergetve a hatósági fenyegetésektől az utolsó percben megtorpant, bár addig korrektül viselkedett helyettes superintendenst, *Báthorit*;⁶¹ ő az,

⁵⁹ *Egy képviselő naplójegyzetei...* I. 257—258. l. — Ugyane művében 89—90. l. (jz.) *Szász Károly* a *nyílt szavazás mellett* érvel, mert szerinte a nép még nem érett a demokráciára. Tehát a tisztújítás mellett való fellépésének *nem* demokratikus felfogás és hajlam volt a legmélyebb gyökere.

⁶⁰ *TL. H. L. levelei R. I.-hez Sárospatakról 1866. február 20., április 6., augusztus 1.*

⁶¹ A jelenetet leírja *iff. Kiss Áron* (Török Pál élete 156—157. l.) Forrása nyilván *Kármán Pál* torzsaí lelkésznek, *Török Pál* vőtársának (iff. *Kiss Áron* viszont *Török* egyik veje volt) 1903. okt. 20-án kelt levelében olvasható, szem- és fültanú visszaemlékezése. *DL. Vö. Révész Imre* ily című cikkével: *Báthori Gábor* dunamelléki volt református helyettes superintendens emlékezete... *MPEI. Figyelmező* 1872: 520. sk. Révész itt már céloz rá, hogy *Báthorinak* ily formában lemondásba kergetése *Tiszák* politikai propagandacélját szolgálta.

aki még az először lanyhán induló *dunántúli* ellenállás szervezésébe is belefekszik, különböző címeken megjelenik Pápán s talán egyéb dunántúli helyeken is, tájékoztat és tüzel.⁶² Az ő és Lónyay működésének lehetett főrésze abban is, hogy a protestáns mozgalom bizalmasabb jellegű összejöveteleit felhasználták a párhuzamos *politikai* ellenállás erősítésére, kéziratban kézről-kézre terjesztett röpiratok útján. Az egyik legszélesebb körben elterjedt ilyen röpirat volt az, amelyet Lónyay Menyhért készített,⁶³ és amelyet Kossuth érdemesnek tartott Iratai II. kötetében (75. sk.) leközölni. Ez az itt közölt szöveg egészen jelentéktelen — a sok másolás folytán keletkezhetett — stílárius eltérések kivételével mondatról-mondatra azonos azzal a kézirattal, amelyet a tiszántúli (tiszavidéki) ref. egyházkerület levéltára őriz a pátensügyi iratok között, mégpedig az akkor még lelkészi hivatalába vissza nem térhetett Könyves Tóth Mihály egyházkerületi levéltárnok kezeírásában. A röpirat címe ebben a kéziratban „*Tájékoztás 1790-ik évből, deákból fordítva*”, ami azonban csak megtévesztésül volt ráírva, hogy esetleges házkutatások alkalmával el lehessen hitetni nem túlságosan értelmes rendőri közegekkel, hogy az irat a II. József élete végén megindult nagy nemesi ellenállás emlékéért őrzi (Lónyay maga írja, hogy ez az elgondolás is őtőle származott). Az irat hátára szintén Könyves Tóth Mihály jegyezte rá, nyilván már utólag: „1860. márc. 1., a magyar főbb nemesség programja.” Ezen a napon a superintendia fontos értekezletet tartott Debrecenben, amelyen a pátensellenes magatartás további irányításáról és szervezéséről tanakodtak a lelkészi és világi vezetők; *nyilvánvaló a dátum egyezéséből, hogy ez alkalommal ezt a kizárólag politikai vonatkozású iratot is megtárgyalták igen bizalmasan s aztán elrejtették a levéltár egyházi vonatkozású iratai közt.* Az irat tartalma egyébként megfelel az egész nemzeti ellenállás általános irányvonalának; lényegében a passzív ellenállás továbbfolytatására, okos kiváráásra, összetartásra, s hasonlókra buzdít, s csak egészen mellékesen és óvato-

⁶² Lásd *Tóth Endre*: A pátens története a dunántúli református egyházkerületben c. már idézett művét. — *B[aráth] F[erenc]*, (pápai tanár): *Tisza Kálmán Pápán 1859-ben. Dunántúli Protestáns Lap 1892: 575—576. l.* Ez az utóbbi előadás kissé romantikusan hangzik, de lényege felől nincs okunk kételkedni Tisza egyéb akkori szereplésével összevetve. És nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy Tiszát a Dunántúli reformátussága — amely között pedig a legkevesebb családi és gazdasági érdekeltisége volt — elsősorban *ennek* a szereplésének jutalmául ültette már 1867-ben a főkurátori székbe, ahol azután 35 évig, haláláig ült.

⁶³ Maga mondja el *Könyi Manónak* írt magánlevelében. Lásd *Deák Ferenc beszédei 1842—1861. 2. bőv. kiadás. Bp. 1903. 509—510. l.* — Lásd erre s egy másik röpiratra vonatkozóan *Berzeviczyt* is. III. 144. 212. l. — E röpiratok jelentőségére rámutat az *S. Sándor—Szabad—Vörös-féle többször idézett kiadványis. 164—165. l.*

san tesz célzást arra, hogy esetleg mélyebbre ható változások is elkövetkezhetnek, el egészen a dinasztia bukásáig. De ezt szemlátomást maga sem tartja felettébb kívánatosnak, s az egésznek a hangja annyira nem forradalmi, hogy konzervatívok és liberálisok, Vayak és Tiszák egyformán egyetérthettek vele.

Az azután csak természetes volt, hogy Tisza Kálmán, a pátenzmozgalom friss babéraitól övezett fiatal ellenzéki vezér — amely szerepét *nem* belső értékei alapján örökölte tragikus sorsú anyai nagybátyjától — az egyik legmagasabb egyházi pozícióba jutva is folytatta az egyháznak politikai célokra kihasználását. Dunántúli főkurátori beiktatásán (Komáromban 1867. október 22.) mondott rövid székfoglaló beszéde nem egyéb, mint egypár egyházi frázissal leplezett propagandacsinálás — a balközépi ellenzéknek. Maga az egyházi sajtó (*PEIL* 1867. nov. 3-i szám) nyíltan megírja róla, hogy az egész beiktatás nem volt egyéb, mint „a jelenlegi magyar oppositio diadalünnepe”, amire az őt üdvözlő egyik papi szónok ott, az egyházi gyülekezetben még külön rá is mutatott. Az egészen korteshangú székfoglaló beszédben még azt is megengedte magának Tisza — ő, az ellenzéki vezér, aki tehát 48-hoz mégis csak sokkal közelebb kellett volna hogy érezze magát, mint ugyanazon időben Deák és pártja! —, hogy *Zsedényire emlékeztető módon* felemlgesse: „Erős meggyőződése az ... hogy, ha azok, akik 1848-ban egyházi ügyeink élén állottak, engedve az általános lelkesedés és buzgalomnak, önkormányzati jogainkat megszorítani engedték volna, ha közvetlen befolyást engedtek volna a kormányának egyházaink és iskoláink ügyeire, 1859 és 1860-ban lehetetlen lett volna azokat megmentenünk. — Óvakodnunk kell tehát ... a bizalomnak reánk gyakorolt túlságos hatásától...” Magyarán: ne bízzatok, kálvinista atyámfiai, az olyan kormányban, amelyikben egy — Eötvös József *megint* benne ül! *Énbennem* bízzatok, aki csak az imént mentettem meg az autonómiát! Az ettől fogva kormányrajutásáig eltelt 8 év alatt — ritka példájaként a politikai lelkiismeretlenségnek — nem is késett a kálvinista ellenzékiiséget egyházi vonalon tovább kihasználni politikai pozíciójának erősítésére. Nevezetes volt az Eötvös-féle 1868: XXXVIII. tc. ellen a felekezeti népoktatás állítólag⁶⁴ megtámadott érdekei védelmében indított harca, amelynek szellemi vezéréként egyházi oldalról megint csak Révész Imrét használta ki, — hogy azután, amikor e harc során a magyar

⁶⁴ Csak állítólag, mert ez a törvény, Eötvös tulajdonképpen haladóbb intenciói ellenére, valójában éppoly kímélettel volt az egyházi iskolák iránt, mint 1848-i törvényjavaslata; távolról sem egyetemes államosításra törekedett, csak a felekezeti községi iskola elterjedésére biztosított tágabb lehetőségeket.

reformátusság sorában egy könnyen végzetessé válható szakadás kezdett kifejlődni, ő maga a fúzióval egyszerre csak kiálljon a csatasorból s másfél évtizedes miniszterelnöksége alatt fokozatosan engedje kiterjedni az állami felügyeletet és gyámködást — az államsegélyes rendszerrel együtt — a protestáns iskolákra is.⁶⁵ Egyébként azonban miniszterelnöksége alatt már egyre ritkábban jelent meg — ő, a világi elnök! — a dunántúli egyházkerületi közgyűléseken és egyéb egyházi gyűléseken; akkor már nem volt rájuk különösebb szüksége. A pátensharcról ugyan még az egyik legutolsó egyházi megnyilatkozásában is (egyházkerületi közgyűlést megnyitó beszédében 1900. szept. 25., lásd a Dunántúli Prot. Lap szept. 30-i számát) megemlékezett, de már igen letompított hangon és egészen különleges beállításban: „a legutóbbi időben is, midőn az abszolút hatalom önkormányzati jogaink megsemmisítése útján akarta egyházunkat, ha nem is talán megsemmisíteni, de megbénítani, hitfeleinknek az országban mindenütt kifejtett, igazán bámulatra méltó lelkesedésén és áldozatkészségén kívül éppen annak is köszönhetjük, hogy a bajoktól menekültünk, mert katolikus, jó hazafi polgártársaink mellettünk állottak.” Persze akkor, a századfordulón, az egyházpolitikai törvényhozás polgári vívmányait visszafejleszteni törekvő katolikus-klerikális (néppárti) reakcióval szemben ezzel, a katolikus *világiak* felé tett udvariaskodó célzással lehetett tapsokat aratnia az ősz „hitbajnoknak” saját hitfelei sorában és a liberális közvéleményben, — de a fentiekben már láttuk, hogy a pátensmozgalom során mily kevés reális alapja volt a katolikus-protestáns ölekezésnek azon az egyen kívül, hogy az ókonzeratívok túlnyomó többsége katolikus vallású volt.

⁶⁵ Az egységes állami nevelés-oktatási rendszer már a polgári-kapitalista fejlődésnek természetes követelménye s a mellette való állásfoglalás már a tőkés termelési rendszerben haladóbb jellegű, mint az ellenkező. A protestáns klerikalizmus Magyarországon főként azért ellenezte, mert az egységes állami köznevelést a katolikus egyház óriási gazdasági és társadalmi fölényének megmaradása esetén a *katolikus* klerikalizmus túlerőjű befolyásától féltették (mint a katolikus többségű vidékeken 1868—1948 között számtalan, az *állami* elemi és középfokú oktatásban felmerült példa mutatta, nem is ok nélkül). Viszont, akik magyar protestáns részről *mellette* voltak már 1868-tól az egységes állami iskolának, azok legnagyobb részben nem annyira világnézeti okokból, mint sokkal inkább nacionalista-soviniszta megmondalásokból voltak mellette, rövid ésszel úgy gondolván, hogy a „leketlen nemzetiségi igazgatásoknak” legegyszerűbben a nemzetiségi egyházi iskolák államosításával lehet csak véget vetni, amit azonban a „liberalizmus” elvei szerint csak akkor lehet megoldani, ha *minden* többi felekezeti iskolát is államosítanak. Tisza miniszterelnökségéig a protestáns árnyalatú klerikális, azontúl a soviniszta művelődéspolitikának volt a híve: ezt is, mint egyéb szédületes fordulatait azzal a híressé vált szemfényvesztő frázisával magyarázva, hogy „jobban szeretne hazáját elveinél”.

Tisza Kálmánról halála után — nem bizonyos, hogy csakis magasztaló célzattal-e — közölte (tételek szerint kimutatva) egy, az emlékeztetőre kiadott Emléklap-ban (Pápa 1902) Thury Etele, hogy 35 éves főkurátorsága alatt 20 000, mondj húszezer koronát adományozott pápai, általában dunántúli egyházi és iskolai célokra, amely összegnek feltűnően csekély voltát (birtokai minden holdja után 35 év alatt legfeljebb egy koronát) a közlés azzal igyekszik ellensúlyozni, hogy külön feljegyzi: zsinati és egyházkerületiapidíjait (!) sohasem vette fel, hanem ezeket is, 2140 koronányi összegben, egyházi és iskolai célokra „adományozta”; a kollégiumnak pedig kieszközölt 240 000 korona építkezési és 32 000 korona évi államsegélyt. Természetes, hogy ezeknek a nagy protestáns egyházvezéreknak sokkal könnyebben ment egyházukat és azok iskoláit az állam zsebéből támogatni, mint a magukéból — és az is természetes, hogy amikor az egyháznak órájuk elsősorban anyagi okokból, önekik pedig az egyházra elsősorban politikai okokból volt szükségük, a kapcsolat *erkölcsi* értéke egyik oldal felé sem lehetett maradandó. A végeredmény nem lehetett más, mint az egyház nyomorúságos megragadása a politikai és társadalmi osztályuralom önállótlan szolgáltatásában.

Tisza méltó fegyvertársa, majd később egy darabig elkeseredett politikai ellenfele — *Lónyay Menyhért* a Tiszáénál is sokkal fejlettebb közgazdasági érzékkel bírt s ezt igyekezett gyümölcsöztetni egyházi vonalon is. A pátensharc kellős közepén (a *PEIL* 1860. febr. 24-i számában) megdicsérte a református lelkészeket, hogy nem hajlandók az állam részéről kilátásba helyezett segély fejében engedni az autonómiából — s egyben mindjárt nagyszerű „praktikus” javaslattal is előállott arra nézve, hogyan kell összehozni „önerőnkéből” a domesztikát. Egyszerűen meg kell pótlékolni, mondja, a *lelkészi stólát* s a pótlékot a közalapra fordítani. Ebből kijönne évi 30—60 000 forintnyi összeg, ennek $\frac{2}{10}$ -ed részét tőkésíteni kellene; ebből 100 év múlva 34,5 millió forintnyi tőke állana elő. Továbbá tagosításkor ki kell adni a lelkésznek egy egész, a tanítónak egy fél (volt úrbéri) telket — ritka lesz az olyan földesúr, aki megtagadná —, de kívánatos, hogy néhány négyszögöllel dotálják az iskolát aránylagosan a volt úrbéresek is. Vagyis tehát: vegyék csak magukra a közalap összegyűjtésének legnagyobb terhét és ódiúmat a papok, vállalva mindazt az erkölcsi és anyagi kellemetlenséget és hátrányt, amit a stóla megpótlékolása jelent; tegyék meg a magukét a volt jobbagyok is — akkor aztán majd a földesurak is megerőltetik magukat egy vagy másfél jobbagytelek erejéig! (Emlékezzünk Tisza Kálmán domesztika-javaslatára!)

Őszinte és bátor cselekedet volt *id. Kiss Árontól* (és Ballagitól is, hogy kiadta) a Lónyay szégyenletes javaslata elleni felszólalás az 1860. március 23-i számban: „az összes segélyalap létrehozása körüli előmunkálat, világi híveink buzgóságának leszen hévmérője”; a lelkészek is megtesznek minden tőlük telhetőt, „de — bár hallgassanak is — arcukon hordják a kérdést, hogy hát világi testvéreik mivel szeretik s mennyiben építik egyházuk hányatott hajóját?” Lónyay az akkori helyzetben nem tartotta célszerűnek a kérdést tovább szellőztetni, ami csak a lelkészi-világi ellentét váratlan újabb kiéleződésére vezethetett volna, — később pedig főként csak azzal óhajtott egyháza anyagi helyzetén lendíteni, hogy melegen hivogatta be az egyházközségeket tűz- stb. biztosítás céljából az Első Magyar Általános Biztosító Társaságba, amelynek ő volt az egyik alapítója és első elnöke. Kormányrajutása után csakhamar súlyos és nem egészen alaptalan panamagyanúk miatt kellett támadásokat kiállania — ezek közül a legerősebbeket az akkor még ellenzéki Tisza Kálmántól 1872-ben —, de ez nem zavarta meg közel másfél évtizedes dunamelléki főkurátorságában (noha Török Pálnak, elnöktársának, órála éppoly csekély véleménye volt, mint Tiszáról),⁶⁶ aminthogy főkurátor kollegája, Tisza sem tartotta összeférhetetlennek ellenzéki vezérségével és kálvinista „puritanizmusával” az államilag szubvencionált „magyar északkeleti vasút” igazgatótanácsosságában az alelnöki állást (lévén ott ő a maga és felesége birtokai révén éppúgy érdekelve, mint Lónyay).⁶⁷

Kossuth, aki pedig a pátensmozgalmat kezdetben igen nagy reményekkel szemlélte s a maga külföldi lehetőségei szerint támogatta is, már 1860 júniusában lehangoltan jegyezte meg, hogy „bizony nem a Bécsben jártakon, hanem a konok németen múlt, hogy meg nem alkudtak” a mozgalom vezetői.⁶⁸ Jól látott, mert a Tisza—Lónyay-féle bajnokokat lényegében ugyanaz a kettős gesztus jellemezte, ami a Vay-féléket: a jobbkez a szívre téve, „hitvallás” jeléül, a balkéz tenyere kinyújtva alkura és politikai jutalomra; és a jobbkez nagyon is jól tudta, mit csinál a bal! Ha Thunék kevésbé feszítették volna meg a húrt, könnyen elképzelhető, hogy nem

⁶⁶ Kovács Albert említett kéziratos emlékiratának főljegyzése szerint.

⁶⁷ Halász Imre i. m. 424. 435. l. — Az arisztokrácia, a nagybirtokos dzsentri és a jómódú polgárság pátensügyi magatartására nézve a fentebb felsoroltakhoz hasonló számos jellemző adatot és színt tartalmaznak a következő emlékiratok: Podmaniczky Frigyes, Napló-töredékek, Bp. 1888. III.; Töredékek Lónyay Jánosné... emlékirataiból. I. Visszaemlékezések, Bp. 1891.; Búsbach Péter: Egy viharos emberöltő II. (1. kiadás) Bp. 1898—99; Prónay Dezső emlékeiből... Összeállította és kiadta Kéler Zoltán, Bp. 1923.

⁶⁸ *Irataim*, II. 482—484. l.

kellett volna olyan csúfosan visszavonulniok, hanem az udvart és a kormányt kevésbé kompromittáló paktummal lehetett volna befejezni az ügyet — aminek az előkészületei már komolyan folytak is.⁶⁹

1860 első felében azonban már a külföld szemében is annyira nyilvánvaló volt a nyílt abszolutizmus belpolitikai csődje, hogy a kormánynak a németbirodalmi és egyéb külföldi protestáns közvélemény rá nézve kedvező irányban való hangolására tett ismételt lépései sem tudták megfelelően ellensúlyozni a magyar protestáns ügy külföldi propagandájának hatását. Az bizonyos, hogy a kormány, a pénzázdozatot sem sajnálva,⁷⁰ jó egynéhány elég neves német protestáns teológust és egyházjogtudóst meg tudott szólaltatni már korábban is az Entwurfnak, de aztán különösen a patentális egyházszervezetnek védelmére, — azonban ezek kivétel nélkül a maguk államegyházi helyzetéből nézték a dolgot s érvelésük, amint már láttuk is, a végén mindig oda ment ki, hogy az osztrák császár adta egyházalkotmány ritka szabadelvű, s ha az a magyaroknak mégsem kell, annak csak politikai, nacionalista okai lehetnek. Ezzel az érveléssel azonban csak az abszolutizmussal rokonszenvező, kifejezetten ellenforradalmi szellemű protestáns körökre hatottak, a liberális és többé-kevésbé demokrata hajlamú protestánsokat nem tudták megtéveszteni. Ezek Németországban is úgy gondolkodtak, mint a kiváló liberális protestáns svájci református lelkész és író, *Lang Henrik*, aki az általa szerkesztett tekintélyes egyházi lapba már 1860 legelején megírta: „Persze, hogy politikai indokok is vezetik őket [a magyarokat], de azok ugyanabból a forrásból erednek, amelyből az egyházi indokok: a politikai és egyházi önkormányzat elve áll szemben a bürokratikus abszolutizmussal.”⁷¹ Ez a megállapítás ütött tulajdonképpen a szög fejére azok előtt, akik a magyar protestáns ügy előzményeit s az egész kérdés történelmi bonyodalmaikat nem ismerték — aminthogy nem ismerte az ügy iránt egyáltalában érdeklődő külföldiek óriási többsége —, de az abszolutizmust, ha csak a polgári liberális demokrácia

⁶⁹ Lásd Révész *Imre élete* 93. l. *Szógyénj* III. 24—25. l. *Vay* 484—488. l. — Az egyre nyugtalanítóbb arányokban kibontakozó parasztmozgalmak pedig természetesen egyaránt a megalkuvás felé hajlították az udvart, a kormányt, a fő- és a köznemességet, más vitás politikai problémák mellett a vallási kérdésben is. Lásd az *S. Sándor—Szabad—Vörös-féle* kiadványt. 138—186. l.

⁷⁰ *Zimmermann*: 241—243. l. közli Rechbergnek mint külügyminiszternek Braun osztrák követségi tanácsos, majna—frankfurti ügyvivőhöz 1859. október 28-án intézett igen bizalmas utasítását, hogy a propagandát szervezze meg és „gyöngéd tapintattal” pénzelje.

⁷¹ A „*Zeitsimmen aus der reformierten Kirche der Schweiz*” 1860. évi 1. számából idézi *Ballagi Géza*: A protestáns pátens és a sajtó 52. l.

szemszögéből is, ellenszenvvel nézték és bukását kívánták. Már említettük, hogy legfőként Révész Imre tudós dolgozatai külföldre juttatásával — s a legterjedelmesebbnek már elkésztett kinyomtatásával — történtek kísérletek a magyar protestáns kérdés történelmi és jogi vonatkozásainak *alaposabb* fölfejtésére is. De ezek igen szűk körben hatottak csupán, szélesebb elterjedésre csak az a röpiratirodalom számíthatott, amelyről már több alkalommal szóltunk, de amelynek nevezetesebb termékeiről itt még külön is meg kell emlékeznünk. Ezek a röpiratok általában igen sekélyesek, hangjuk és tartalmuk nem mindig méltó a védelmezett ügyhöz, valamennyin meglátszik, hogy sebtében készült és olcsó hatásokra dolgozott — s mégsem voltak egészen haszontalanok, mert a protestáns ügyön keresztül tudták fokozni a külföld rokonszenvét a magyar ügy iránt és ellenszenvét a Habsburg-abszolútizmussal, az összmonarchiai gondolattal szemben.

Valamennyi között a legnagyobb terjedelmű *Ballagi Mór*nak névtelenül, két füzetben megjelent, együtt több mint 10 kis nyomtatott ívnyi röpirata: „*Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs. Von einem ungarischen Protestanten*”. (Megjelent Hamburgban, 1860.) A szerző eleven tollal, jó csoportosításban ismerteti az ügyet, a legfőbb eseményeket, a történelmi és jogi érveket, nem ügyetlenül polemizál a protestáns pápens németbirodalmi apológiáival, — de egy csöppet sem titkolja (amint már magából az irat címéből is kitűnik), hogy az egész kérdésnek tulajdonképpen politikai jelentősége van s elsősorban az a cél, hogy erre a jelentőségre terelődjék rá az ausztriaellenes német és európai közvélemény figyelme. Ez a cél ugyan ellentétben állott a pápens ellen védekezők *itthoni* beállítással, amely szerint őket semmi néven nevezendő politikai célzatosság nem vezeti, tisztán csak az egyház, a vallás és a lelkiismeret szabadságának védelme érdekében léptek föl. Azonban a teljes valóság mégis csak az volt, amire Ballagi elég körmönfont fogalmazással, de a liberális polgári gondolkozást valláspolitikai oldalról híven tükrözve rámutatott: „bármennyire tiltakozik az egyház az ellen, hogy az ő ügye a politikával összekevertessék, mégis ezt a kérdést egyáltalán nem lehet elszigetelten nézni és olybá tekinteni, mint hogyha az az állam egyéb viszonyait nem érintené. Sőt ez a kérdés az ország alkotmányos követeléseivel éppoly szorosan összefügg, mint ahogy általában a vallás és az állam az a két viszonylat, amelyek szerint alakul minden olyan népnek az élete, amely tudatában van az egész emberiségre néző rendeltetésének” („wie Religion und Staat überhaupt die beiden Beziehungen sind, nach denen sich ein seiner menschheitlichen Bestimmung bewusstes Volksleben gestaltet” II. füzet 35. l.). Ennek megfelelően mind a két

füzet a lehető legélesebb támadásokat tartalmazza Ausztria politikai rendszere, *mint ilyen* ellen, annak közeli bukását jósolva, sőt valószínűséggel megfenyegetve az osztrák kormányférfiakat, hogy, ha nem adják gyorsan vissza a magyar alkotmányt, akkor Ausztria sorsa „in den Tuilerien” (tehát III. Napóleon újabb támadása által, amely magyar forradalmat is idézhet elő) fog eldőlni. „A ma még egyedül lehetséges útja a monarchia megmentésének csak olyan politikához vezethet, amelyik szöges ellentétben (diametral) áll az eddigivel” (I. füzet 96. l.) Erőszakos felkelést ugyan a magyarok többsége nem tervez, annál több eszköz van, hogy be ne tudják látni, hogy az *ezen idő szerint és ezen körülmények között* oktalanság lenne. De az erőnket ismerjük, folytatja, és tudjuk, hogy „*elég, ha semmit sem csinálunk*,”⁷² s a már egyébként is korhadt Ausztriát ezzel is odajuttathatjuk, hogy egészen rombadőljön” (II. 43. l.) A röpirat egyebütt is egy kötélrancos egyensúlyozó képességével váltogatja a fenyegetőző hangot: vigyázzon Ausztria, mert forradalom lesz — a megnyugtatóval: mi magyarok, különösen mi magyar protestánsok éppen nem vagyunk forradalmárok, mi a passzív ellenállás emberei vagyunk csupán! Az egészből kiérzik, hogy Ballagi az itthoni arisztokrata-nemesi-polgári összefogás tolmácsa, amely kívánja a rendszerváltozást, de fél a forradalomtól. Ennek folytán aztán olyan nyilatkozatokat is elkövet, amelyekkel igazában — komolyan haladózsellemű külföldi hitsorsosai előtt — jóval többet árthatott a magyar protestáns ügynek, mint amennyit használt vehemens zsurnalisztikai stílusú ausztriaellenes kirohanásaival. Nemesak arra képes, hogy a protestáns külföld előtt is eldicsekedjék vele: lám a magyar protestánsoknak 48-ban a magyar kormánytól sem kellett az államsegély autonómiájuk árán — amivel, tudjuk, egy már tíz év óta újra meg újra feltálatl ferdítő „érvet” melegít fel, még hozzá ebben az esetben azzal a további képtelen eltorzítással s részben egyenes valótlansággal, hogy az akkori magyar kormány a lelkészek és a tanítók állami fizetése fejében a maga számára *követelte* az egyházi (!) és iskolai ügyek vezetését („die Zumütung... mit der Besoldung der Lehrer an Kirche und Schule ihr auch die Leitung der Kirchen- und Schulangelegenheiten zu überlassen...” I. 60—61. l.) Hanem ezt még olyan meggondolatlan kijelentésekkel is megtetézi, amelyek semmi kétséget sem hagyhattak a figyelmes külföldi olvasóban arra nézve, hogy a hetykeségig vakmerő ausztriaellenes magyar protestánsból egyházának és hazájának féltése mellett a magyar sovinizmus és a dolgozó népnek, főként a nemzetiségi tömegeknek mély lenézése is beszél. Vagy mi másra magyarázhatta egy,

⁷² Ballagi kiemelése.

akár a magyar ügygel egyébként rokonszenvező, külföldi is az efféle, bosszantó nacionalista önhittséggel előadott alaptalan kijelentéseket : „Magyarországon csak a magyar törzs (Stamm) érett politikailag, csak ez van hivatva elhatározó erővel belenyúlni a közéletbe — ellenben a magyarországi németek és szlovákok készséggel engedelmeskednek minden hatalmi parancsszónak és így kevés vagy semmi befolyásuk nincsen a közállapotok alakulására.” (II. 3. l.) „Az igazi életrevaló kultúrát Magyarországon kiváltképpen a magyarok közt lehet megtalálni.” (I. 33. l.) A nemzeti forradalom lehetőségére fenyegetően célozgató magyar propagandistának valójában nagyon is forradalomellenes gondolatvilágát mindenesetre nagyon elárulják az afféle kijelentések, hogy Magyarországon a kormány (amikor az egyes egyházközösségektől, tehát a nagyobbbrészt falusi néptől várja az új szervezetnek való behódolását) tulajdonképpen kicsiben ugyanazt akarja megcsinálni, amit nagyban akkor hajtott végre, amikor annak idején — „gyalázatos jelenetek között” — Galíciában a parasztokat bujtogatta fel a „művelt rendek” („die gebildeten Stände”) ellen.⁷³ (II. 17. l.) A kormánynak tulajdonképpen az fáj szerinte, másfelől azonban épp azt akarja kihasználni saját céljaira, hogy a protestáns pátenst elfogadók óriási többsége „a lakosság legelhanyagoltabb, legnyomorultabb rétegéhez tartozik. Például Pesten a német és magyarnyelvű lutheránus egyházközösségek, amelyekhez a város legtekintélyesebb, legintelligensebb polgárai tartoznak, egyhangúlag a pátenst ellen nyilatkoztak, viszont a szlovák egyházközösség, amely tudatlan napszámosokból és fuvarosokból áll, köszönőiratot intézett a kultuszminisztériumhoz . . .” (II. 41. l.) Lám, folytatja, a gazdag alföldi lutheránus szlovákok csak úgy ellene vannak az új szervezkedésnek, mint az alföldi kálvinista magyarok! „Csak a szegény tudatlan szlovákok északon és a nyilvános élettől távol álló németek délen engedték magukat félrevezettetni, hogy elszakadjanak az egyháztól . . .” (II. 42. l.) Igen: Ausztria, amikor ezt a tudatlan, szegény népet édesgeti magához, nem tesz mást, mint hogy a pokol kapuit nyitogatja, „hogy a mélységből feljöhessen minden borzalom, amikor aztán semmiféle erkölcsi hatalom nem képes többé bármi csekély ellenállásra a démonokkal szemben, akik láncukat elvetve ellene támadnak mindennek, ami az emberiséghez méltó.” (II. 17. l.)

⁷³ Fentebb már említettük, hogy ez Bécs részéről *valóban* gyalázatos taktika volt — amelynek eszközeként éppen a protestáns pátenst visszavonatásáért annyira dicsért Benedeket használta fel még 1846-ban! —, de, mint Ballagi következő szavaiból is rögtön kiténik, ő ezt elsősorban *azért* ítéli el, mert a maga polgári álláspontján általában *eliteli a dolgozó nép minden felkelését kizsákmányoló urai ellen.*

A már említett *Ludvigh János* röpirata azután még sokkal messzebb ment a propagandisztikus ferdítésekkel és lódításokkal. Annyival nyíltabb és egyenesebb volt ugyan Ballaginál, hogy mint emigráns, már bukottnak is tekintette az osztrák házat (amely önmagát detronizálta, úgymond, a vallásszabadságnak, tehát a bécsi békének, ennek a kétoldalú szerződésnek a megszegésével)⁷⁴ s minden szavával érezte, hogy a pátensügy maga éppen elég a magyarországi forradalom elindítására. Azonban szokásának megfelelően, képtelenül eltúlozta a dolgokat: agyba-főbe dicsérte a magyar katolikus papságot és híveket a protestánsokkal való teljes együttérzésükért és együttmenetelésükért (ami, mint láttuk és még látni fogjuk, igazában Kossuthnak és körének szivárványos látása volt), ugyanakkor, amikor a pátentst jezsuita tákolmánynak (59. l.), „a konkordátum törvénytelen gyermekének” (67. l.) mondotta — nem gondolva meg, hogy a kétirányú állítás mennyire üti egymást, különösen a magyar viszonyokat nem ismerő külföldi ember előtt. Szemrebbenés nélkül leír ilyet, hogy a dunamelléki (ref.) superintendenshelyettes azért hátrált meg Albrecht főherceg előtt, mert az a „több mint 80 éves aggastyánt” (akkor Báthori 62 éves volt) *gályára hurcolással fenyegette* (76—77. l.) — ami egyébként csak következetesség szerinte Ausztria részéről, amely már I. Lipót alatt is agyonkövezettette (!), megégettette (!) a protestáns papokat, kétszázötvenet (!) pedig a nápolyi gályákra adott el. (70—71. l.) Ezek ugyanolyan „pontos” adatok, mint az, hogy Zsedényit és társait Krakkóba (!) idézték,⁷⁵ ahol egy csupa katolikusokból álló törvényszék ítélt protestáns ügyekben (79. l.) — meg az, hogy az osztrák kultuszministernek joga van a protestáns iskolákra katolikus *vallási* kátékat és tankönyveket is ráerőszakolni (63—64. l.) — meg, hogy Magyarországon a protestánsoknál a *nőknek* is általános választójoguk van a papválasztásban! (51. l.)⁷⁶ Természetesen az 1848: XX. tc. végrehajtása körül Pesten 1848 szeptemberében Eötvössel folytatott tárgyalást ő sem hagyja szó nélkül, de ő megint új változatot komponál, ami nem kevésbé megtévesztő, mint a már ismertek: „a protestánsok sohasem kértek államsegélyt (!), 1848-ban felajánlották azt nekik, a kormány megkérdezte, miben lehetne segítségükre (!), de ők visszautasították az ajánlatokat és kijelentették, hogy nem kívánnak egyebet, mint autonómiájuk fenntartását.” (60. l.) Ha a pátensmozgalom sikere és a nyílt abszolutizmus bukása továbbhúzó-

⁷⁴ *La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie*: 98—99. l.

⁷⁵ Lehet, hogy „Cracovie” elírás vagy nyomdahiba volt „Cassovie” helyett, de az is lehet, hogy már maga Ludvigh így szedte fel valahonnan félfüllel vagy félszemmel a dolgot (ámbar szépeassági embernél ez mégis bajosan hihető).

⁷⁶ Több mint 70 év múlt el, míg tényleg így lett!

dott volna, alighanem ez a sikerületlen irat lett volna a legjobb fegyver Ausztria kezében — a maga játszi könnyűséggel cáfolható téves és megtévesztő állításaival — a magyar protestánsok s az őket így „támogató” emigráció ellen.

Rövidebben, de komolyabban szólt az emigráció köréből a pátensügyről *Szemere Bertalan* Cobden Richárdhoz írott hat levele közül az V.-ben.⁷⁷ Ebben elismerte, hogy a pátensben kínált egyházalkotmány és egyházszervezet tulajdonképpen kiválóan liberális: az általános választójogon alapul s a rendet és az egyéni szabadságot a legszebb összhangban, a legnagyobb fokon egyesíti. Ámde mindaz, ami benne jó, megvan a régi magyar protestáns egyházalkotmányban és szervezetben is: ne akarjon Ausztria kegyelemből újat adni, állítsa vissza egyszerűen a békekötéseken és törvényeken nyugvó régi állapotot! Ne akarja *fizetni* az egyházi tisztviselőket: a protestantizmus — mondja, itt már angol szabadegyházi szájízhez alkalmazva, jókora hamis általánosítással, a maga mondanivalóját — föltétlenül az állam és az egyház legteljesebb szétválasztására törekszik; a protestáns egyház maga egyedül akar gondoskodni minden szükséglete fedezéséről, hogy tökéletesen független maradjon (73—75. l.). *Szemere Bertalan* 1848 előtt eléggé otthon volt református egyháza ügyeinek ismeretében és egy tervezetet is kidolgozott a református lelkészcsaládok, özvegyek, árvák sorsa könnyítésének az egyház belső önségélye útján való biztosítására, — de az emigrációban már nem tudhatta, mennyire helyet adott az önségély gondolata (ha teljesen ki nem hunyt is) az államsegély utáni vágyakozásnak, ami ha nincs, nem fejlődtek volna a dolgok odáig, hogy a protestáns pátens kiadására sor kerüljön.

Szemere különben Cobden számára különös élességgel hangsúlyozza ki azt a gondolatot is, ami a protestáns pátens ellen hadakozó itthoni és külföldi irodalomban különféle változatokban, minden lépten-nyomon felmerült: hogy ti. a protestánsok jogalapjai közé tartoznak, „bizonyos ünnepeles szerződések, amelyek nemzetközi természetűek,” mert a Habsburg-házon kívül „más európai hatalmak is, így Anglia és Hollandia, szentesítették (sanctionnés) őket” (73. l.). Itt van a helye, hogy erről a kérdésről külön is említést tegyünk, mert az egész protestáns ellenállási mozgalomra, annak kiváltképpen közjogi és rendi szellemére rendkívül jellemző az a mód, ahogyan az 1606-i bécsi és az 1645-i linzi békekötések ügyét az egyházi autonómia védelmében a külföld elé bevetették.

⁷⁷ *Hungary from 1848 to 1860.* (A szerző nevével). — Én a francia kiadást használtam: *La Question Hongroise* (1848—1860). Paris 1860. A levelek kelte: Párizs, 1859. dec. 15.

Révész Imre, akinek részben a külföld tájékoztatására is szánt pátensügyi dolgozataiban többször előfordul a bécsi és a linzi békekötésekre hivatkozás, a maga módján szabatosan kifejti az ebből akkor kialakítható érvet : „A bécsi békekötés a nemzetnek, s kivált a protestáns felekezetnek független és önálló szerződménye a dinasztíával. Midőn ezen szerződmény pontjai, nagyobb *biztosítás* végett a törvénykönyvben felvették : ezeknek békekötési és szerződési jellemük s jogerejük nem szünt és nem is szünhetett meg. Világosnál tehát a fegyver kockájára tett s *jure fortioris* [= az erősebb jogán] elenyészett alkotmányban és Corpus Jurisban a bécsi és linzi békekötések legfőbb támasza és garanciája csakugyan eldőlt [= megdőlt], de magok a békekötések és azoknak vallásügyre vonatkozó pontjai éppen nem. Egyébiránt ezt közvetve elősmeri a császári nyílparancs LVII-dik cikke is, amennyiben azt mondja, hogy felekezetünk államjogi helyzetének alapjai, amint azok az 1791. XXVI. s 1844. III.-dik törvénycikkek által kijelöltettek, sértetlenül maradnak s megerősítetnek ; már pedig a nevezett két törvénycikk világosan a nevezett békekötéseket vallja a magyar protestáns egyház államjogi helyzete alapjának, s illetőleg ama két törvénycikk is nevezett békekötések alapján felépültnek, azokat magyarázónak s alkalmazásba vevőnek nyilvánítja magát, és méltán.”⁷⁸ Ez az érv valóban nem téveszthette el hatását a külföldön olyanokra, akik — helyesen — *nemzetközi érdeket* láttak a habsburgi abszolutizmusnak bármi módra való gyengülésében, és akik a bécsi és a linzi békekötéseket (amennyiben egyáltalán tudtak valamit róluk) hajlandók voltak olyan paktumoknak tekinteni a dinasztia és a fegyverre kelt nemzet között, amelyek mintegy a nemzetközi jog védelme alatt állanak, s amelyeknek érvényét nem szüntetheti meg a hitszegő dinasztíának a magyar alkotmányt megszüntető erőszakos intézkedése. Mindamellett volt ennek az érvnek néhány nem kicsinyelhető belső gyengesége is. Maga Révész Imre is kénytelen volt — mint láttuk — bevallani, hogy az osztrák kormány *vallásügyi tekintetben* továbbra is érvényesnek tekinti a magyar rendi alkotmányba beleépült törvényeket s közelebről éppen az 1791 : XXVI. tc. alapján állónak mondja magát, a pátenszt is erre hivatkozva adta ki. Tehát itt igazában véve csak a közösen elismert törvényes alap eltérő *értelmezése* fölött lehetett volna vitatkozni, s nagyon kétesértékű fogás volt a dolgot oda eltolni, hogy : miután a magyar alkotmány a fegyver jogán megszünt, hivat-

⁷⁸ Révész Imre munkái a pátens korából 34. l. — Ő emel ki. — Emlékezzünk vissza, hogy az „ünnepélyes békekötések”-re már 1848-ban a magyar kultusz-miniszterrel szemben is hivatkozás történik. Lásd fentebb az 56. lapon.

kozzunk pusztán a békekötésekre, amelyek pedig — *szintén a fegyver jogán jöttek létre* a megszorult dinasztia és a győztes erdélyi fejedelmek és magyar rendek között! Sőt Révész Imre még tovább ment: azt is állította, hogy amíg az 1848. és 1849. évek folyamán „a magyar protestáns egyház, mint ilyen . . . soha a dinasztia és a törvényes rend ellen fel nem támadott, fegyvert nem fogott és ama békekötések által biztosított jogait a harc kockájára legkevesebb részben sem tette” — addig a bécsi és a linzi békekötéseket megelőzően „*valóban az egész protestáns egyház fegyverben állott*” és a hadvezérek ünnepélyesen kijelentették, hogy a protestáns vallásszabadságért fogtak fegyvert.⁷⁹ Ez az állítás utóbbi részében alaptalan: sem Bocskai, sem I. Rákóczi György háborúja nem állította fegyverbe az egész „magyar protestáns egyházat” mint ilyent, sőt a magyar protestánsokat sem kivétel nélkül, és egyikben sem a vallási kérdés volt az alapvető motívum. Első felében viszont veszedelmesen közeledik ez az állítás azokhoz a már több ízben hallott ellenforradalmi szellemű és csak a szorultsággal menthető érvelésekhez, amelyekkel a protestáns vezetők erőnek erejével bizonyítani akarták, hogy a magyar protestantizmus az 1848—49-i eseményekben egyáltalán *nem* volt részes. A propaganda-cél még olyan megfontoltan író, nagy tanultságú embernél is, mint Révész, el tudta homályosítani a történelmi tényeket, a tíz éves, és a kétszáz-kétszázötven éves múltra nézve egyformán. El tudta homályosítani annál inkább, mert ebben a kérdésben Révész, ha nem tudatosan is, az „egyházvédő” világi urak feudális—rendi szellemének befolyása alatt állott: ezeknek felelt meg kitűnően az az elgondolás, hogy a dinasztia és a rendek, közelebbről a rendiség egybetömörült protestáns része, a régi országgyűlések „*evangelicus status*”-a szemben állanak egymással, s az utóbbiak az előbbit, ha az a XVII-ik századihoz hasonló szorult helyzetbe kerül, politikai és egyházi téren egyaránt meghátrálásra kényszeríthetik, mert hiszen a rendiség *egyenrangú* szerződő fél az uralkodóval szemben s a már korábban megkötött szerződések érvényét semmiféle alkotmányi változás nem másíthatja meg; azt, ha másként nem megy, újabb erőszakkal is ki lehet kényszeríteni.

A természetjogi — tehát az abszolút hatalom elleni fölkelés jogát vallásos vagy filozófiai színezetű megokolással igazoló — politikai gondolkozásnak ez a feudális-rendi változata a nyugati polgári demokráciák előtt akkor már joggal meglehetősen antikváltnak, középkoriasnak tűnhetett fel. Az éleslátású magyarbarát *Patterson*

⁷⁹ Uo. 84. l. — Mi emeltük ki. — Vö. „Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett . . .” c., alább bővebben intézendő 1857-i munkájának 11. lapjával, ahol ez az érvelés még nyíltabban ellenforradalmi szellemtől áthatva jelenik meg.

Arthur⁸⁰ tíz évvel a pátensküzdelem után — az iskolai autonómiáért folytatott heves harc idején (amelybe, mint láttuk, Tisza Kálmán vitte bele Révész Imrét) — őszintén meg is írta a debreceni papnak, akivel véleg személyes kapcsolatban és tudományos érintkezésben állt: „Véleményem szerint önök a magyar tory-k: folytonosan valami óvilágbeli penészes pergament-okmányokra hivatkoznak, mint a *linzi és bécsi békekötések*. Pedig amit a magyar király és a magyar rendek 1608-ban vagy 1647-ben elhatároztak, annak *semmiféle kötelező ereje* nem lehet az 1868-i magyar törvényhozásra. Az, hogy a magyar protestánsok még mindig állhatatosan úgy tekintik önmagukat, mint külön testületet, *amelynek jogai vannak az állammal szemben*, nem egyéb, mint egy középkori önámítás fenntartása, amelytől önöknek a lehető leggyorsabban meg kellene szabadulniok. A *modern* államban egyetlen polgárnak, vagy polgárok semmiféle szövetségének nincsenek jogaik az állammal szemben.”⁸¹ A haladó szellemű angol tudós tíz évvel e sorai kelte előtt még nem élezte volna ki *így* ezt a gondolatot (amely az elnyomáson és kizsákmányoláson alapuló osztályállamokra nézve különben sem állhat meg) — mert éppen haladó polgári és protestáns gondolkozásánál fogva a nyílt habsburgi abszolutizmus bukásának ő is örült —, de azt már akkor is érezte volna, hogy a békekötésekkel való érveléseknek erősen feudális—rendi, tehát középkori íze van, azokra a vallás-szabadság modern értelmezését és követelését ráépíteni nem lehet.

Ennek ellenére a külföldnek szánt felületesebb pátensellenes propaganda még tovább is ment. Azt hangoztatta a legkülönbözőbb változatokban, hogy a bécsi és a linzi békekötések *formaszerint nemzetközi érvénnyel bíró paktumok*, amelyeknek megtartásáért külföldi protestáns hatalmak is — angolok, hollandok, poroszok, svédek — kezességet, garanciát vállaltak, ennél fogva ezeknek a hatalmaknak a dinasztiaival szemben való fellépése a magyar protestánsok érdekében a nemzetközi jog szerint igazolt és szükséges volna. Ilyesmirel persze nemcsak Révész nem beszélt — képzett történész lévén, ilyen teljesen alaptalan fikcióról nem is beszélhetett⁸² —, hanem a békekötések dolgával szintén nagyon alaposan

⁸⁰ 1835—1899. Angol filológus, Magyarországot többször beutazta, majd 1886-tól haláláig az angol nyelv és irodalom budapesti egyetemi tanára volt, hazánkról több érdekes művet írt, magyar szépirodalmi műveket angolra fordított.

⁸¹ *TL.* Az angol nyelvű levél Walesből (közelebbi helymegjelölés nélkül) íródott 1869. október 11. — Patterson emel ki.

⁸² Révész az idevonatkozó mendemondákkal (beleértve a vesztfáliai békére vonatkozó, alább rögtön említendő híresztelést is) röviden, de alaposan leszámolt éppen a protestáns pátensharc előestéjén, „Vélemény a magyar protestáns egyház-

foglalkozó Irinyi József sem⁸³ az 1790—91-i országgyűlés vallásügyi törvényhozásáról szóló kiváló művében, sőt nem beszélt a jeles történetbúvár Sinai Miklós sem, abban a nevezetes kiadványában, amely e kor irodalmának éppen a bécsi béke ügyére nézve egyik főforrása volt.⁸⁴ Ellenben a röpiratirodalomban minduntalan felfemerült ennek az emlegetése — terünk nincs az idézetek részletes összeállítására — és a *hazai* köztudatra is olyan szívoán visszahatott, hogy még évtizedek múlva is egészen komolynak látszó (de csak az első pillanatra látszó) előadásokban is lehetett találkozni egyik-másik variánsával. A legsajnálatosabb az volt, hogy megjelent — és nemzedékek további sorára is megtévesztően hatott — a magyar liberális-polgári történetírás legnagyobb szabású szintézisében, a tízkötetes nagy, ún. Millenniumi Történetben is. Ennek legutolsó kötetében (A magyar nemzet története X. Bp. 1898.) az abszolutizmus és a kiegyezései korszak történetét *Beksics Gusztáv* írták meg, aki a 67-es alapot elszántan védelmező politikus és publicista volt, minden történetírói hivatottság és felkészültség nélkül (annyira, hogy a sorozatnak ez az utolsó darabja mélyen alatta áll valamennyi többinek, amelyeket magas akkori tudományos színvonalon álló történészek írtak meg, polgári szemlélettel és kiegyezései beállítottsággal ugyan, de a tényanyagban megbízható és ma is használható módon). *Beksics*, amikor a protestáns pátenis visszavonásáról beszél e kötet 529. sk. lapjain, azt a mesét találja fel, amit ő *Thaly Kálmán*tól, ez pedig *Török Páltól* „hallott”: hogy egy pesti skót misszionáriussal, majd *Lónyay Menyhért*tel és még másokkal sikerült felhívatni a külföldi hitsorsosok figyelmét arra, hogy a *linzi béke fel van véve a vesztfáliai békébe*, s ennél fogva Anglia, Hollandia, Svédország és Poroszország garanciája alatt áll. E felvilágosítás hatása alatt léptek szerinte közbe az angol, a holland és a porosz hatalmak diplomáciai úton, barátságos formában a bécsi udvarnál, s ennek a közbelépésnek lett a következménye a protestáns pátenis visszavonása. *Beksics* egész előadása

---

alkotmány fő pontjai felett, különös tekintettel a jövő törvényhozásra” (Debrecen, 1857.) c. munkája 10. l. egy jegyzetében. Sajnos, az alaptalan szóbeszéd továbbterjedését nem tudta ezzel megakadályozni.

⁸³ Irinyi csak annyiban tette magáévá a „status evangelicus”-ra vonatkozó rendi felfogást, amennyiben őszerinte „sem mondhattak le az evangélikusok annak folytonos, nyílt emlegetéséről, mi az ügy természetében különben is megvan és megmarad örökké, hogy ők, békekötésekkel is megpecsételve, 'rendek', azaz, 'egyik fél', mert ügyük békekötéseken, azaz kétoldalú kötéseken van alapulva . . .” Fentemlített mű 23. l.

⁸⁴ [*Victorinus de Chorebo* álnév alatt]: *Sylloge Actorum . . . Pacificationis Viennensis anno MDCVI initae . . .* Pest, 1790.

hemzseg — még az apróbb részletekben is — a történelmi képtelenségektől, részletes cáfolásával nem érdemes foglalkozni. De meg kell említenünk, hogy mindeddig semmi legkisebb levéltári vagy hasonló dokumentum nem került elő arra nézve, hogy akár Anglia, akár más hatalmak diplomáciai lépést tettek volna Bécsben a protestáns pátens visszavonása céljából.⁸⁵ Ezen felül pedig tudnunk kell — Zoványi Jenő már 1903-ban végérvényesen tisztázta —,⁸⁶ hogy a vesztfáliai békébe a linzi békét egyáltalában *nem* vették fel s következésképp nem helyezhették azt a kezes-államok oltalma alá sem. Igenis meg van említve a vesztfáliai békében⁸⁷ Erdély fejedelme, bár Erdély önállósága nincs oly módon garantálva, mint Svájcé és Németalföldé; szó van továbbá arról ugyanott, hogy a svéd király *az osztrák örökös tartományok* protestánsai érdekében szükség esetén „barátságos formában” szót emelhet a Habsburg-uralkodónál.⁸⁸ Tény az is, hogy XII. Károly svéd király a vesztfáliai békére hivatkozva próbált a Rákóczi-szabadságharc elején közvetíteni I. Lipót és a magyar felkelők között, a megtámadott protestáns vallás érdekében, — de Bécsben azzal hárították el a közbelépést, hogy a vesztfáliai béke idején Magyarország még választó királyság volt, nem tartozott az osztrák ház „örökös tartományai” sorába, ennél fogva reá a békekötésnek ez a pontja nem is vonatkozhatik.⁸⁹ Végül bizonyos az, hogy „1643 tavaszán I. Rákóczi György ... és Torstenson Leonhard, Krisztina svéd királynő teljhatalmú megbízottja, (egyben a szövetséges francia udvar képviselője is) szövetséget kötöttek egymással. Rákóczi kötelezte magát, hogy fegyvert fog francia—svéd oldalon a Habsburgok ellen, a szövetségesek pedig,

⁸⁵ Lásd Szász Zsombor—Szekfü Gyula: A Thun-féle pátens és a külföldi intervenció. Protestáns Szemle 1929. — Berzeviczy III. 72. l.

⁸⁶ Zoványi Jenő: A pátens visszavonásának körülményei. Protestáns Szemle 1903. és „Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből” c. gyűjteményes kiadványában, Sárospatak, 1910.

⁸⁷ Közelebbről a német-római császár és a svéd királynő között létesült osnabrücki békeokmányban, ahol — a felsorolásban legutolsó helyen és minden további részletezés nélkül — a „princeps Transylvaniae” meg van említve, mind a császár, mind a svéd korona „foederatus”-ai és „adhaerens”-ei közt. Lásd W. F. Ghillany szövetségkiadását: Diplomatisches Handbuch I. Nördlingen 1855. A XVII. cikkely 10—11. §-aiban.

⁸⁸ Ghillany uo., az V. cikkely 41. §-ában, melynek címe: „*Facultas intercedendi reservata pro evangelicis in terris haereditariis imperatoris.*” (Maga a §szövege viszont: „in supradictis et reliquis Caesareae Majestatis et domus Austriae regnis et provinciis” — úgy van fogalmazva, hogy abba aki akarta, beleérthette Magyarországot is.) A német-római császár és a francia király között létesült müncheni békeokmány utolsóelőtti (119) §-ában az erdélyi fejedelem nincs külön megemlítve, csak beleérthető a tág általánosságú szövegezésbe. (Ghillany uo.)

⁸⁹ Lásd Ráday Pál iratai 1703—1706. Bp. 1955. 142., 182. l.

hogy Rákóczi nélkül nem békülnek és a fejedelmet, vagy halála esetén örököseit, fegyverrel és pénzzel fogják segíteni.” A fogalmazás pontatlansága következtében hatvan év múlva II. Rákóczi Ferenc úgy értelmezte ezt a szerződést, hogy az őréa is, mint dédapja egyenes leszármazottjára vonatkozik, és ez alapon szorgalmazta a maga és a nemzeti ügy számára a svéd és francia támogatást — „a svédek véleménye pedig az volt, hogy csak akkor köteleznék őket [a szerződés], ha a fejedelem vagy családja az 1643-as háborúban vesztette volna el Erdélyt.” Végre is azzal bújnak ki a svédek Rákóczi támogatása alól, hogy a szövetséglevél eredeti szövegét akarják látni s majd akkor nyilatkoznak — ez az eredeti szöveg azonban nem került elő.⁹⁰

Ezeknek a tényeknek az utókor emlékezetében való összeegyeztetése, elferdítése és megnagyítása — kapcsolatban az arra való visszaemlékezéssel, hogy a bécsi békét csakugyan garantálták külső szövetségesek is, de ám nem az angol, holland stb. hatalmak, hanem csak az osztrák, cseh-morva, sziléziai és lausitzi, akkor legnagyobb részükben protestáns rendek —,⁹¹ idézhette elő a magyar protestáns ügy és a vesztfáliai béke összekapcsolásának mendemondáját és általában azt, hogy a pátenzügyi külföldi propagandában folyvást történtek a magyar protestáns vallásszabadság „nemzetközi garanciájára” hivatkozások. Ezeknek egyik legabszurdabb formája már 1851-ben felbukkant a magyar sajtóban is (a *PN* 1851. márc. 20-i számában) amikor közreadták a megelőző évben Bécsben járt bányakerületi lutheránus küldöttség „egyik tagjának” Bach-hoz intézett beszédét. Ebben többek között az áll, hogy „a magyar protestáns egyház egészen más viszonyban áll az államhoz, mint Ausztria protestánsai. Ezek csak türve valának, ellenben a mi egély [= kultusz] — és egyházszabadságunk békekötéseken és ünnepélyes szerződvényeken alapul, melyekért kezességet magokra külhatalmak is vállaltak. Így 1707—

⁹⁰ Uo. 124. l.

⁹¹ *Irínyi* (Az 1790/1-iki 26-ik vallásügyi törvény stb. 27. l.) közli azt az érdekes adatot, hogy 1790 július 1-én még az a kérdés is felmerült — bár nem az alsó tábla plénumában, hanem csak a dunai „kerületi” ülésben, de már ott mindjárt le is szavaztatott — ne újítsák-e meg a Csehországgal 1606-ban a bécsi béke biztosítására kötött szövetséget, továbbá, hogy nem volna-e a biztosításra *felkérendő* a porosz király. Ez is arra mutat, hogy akkor még a protestáns rendek közt nem volt elterjedve a vesztfáliai kezes-államokra vonatkozó képzelődés. Ha ilyesmiről csak valamelyes megalapozottsággal bíró tudomásuk is lett volna, nem mulasztották volna el a rá való hivatkozást sem itt, sem a június 22-i hitlevél-javaslatban, ahol szintén csak általánosságban van említve, hogy „mind a két békét kötött fél megegyezéséről más országok is ünnepélyesen jótállottak . . .” (uo. 30—31. l.)

08-ban a szatmári békekötésben [!] az angol s holland követek diplomatikái alakú teljhatalommal vőnek részt.”⁹²

A magyar protestáns ügy külföldi propagandájára nézve kiváló szerencse volt, hogy maga Kossuth tisztán egyetemes nemzeti szempontból és érdekből nézte a kérdést s nem ment bele annak kizárólag protestáns szempontból és érdekből való tárgyalásába, sőt ama bizonyos „külföldi garanciák” bővebb feszegetésébe sem. A Glasgow Daily Herald-hoz írt 1860. január 7-i nagy nyílt levelében, amely az egész magyar helyzetet összefoglalóan ismertette, megemlítette ugyan a pátensügyet is, mondván, hogy „azoknak, kik a legnagyobb súlyt a vallásos érzelmekre fektetik, nem lehet közömböseknek maradniok azon kényúri avatkozás szemléleténél, mely törvények s ünnepélyes európai kötések megsértésével a magyar protestáns egyház jogainak elnyomására intéztetik.”⁹³ Ezt azonban bővebben nem fejtegette, hanem annál inkább hangoztatta nemcsak azt, hogy Magyarországon a *katolikus* magas és alsóklérus meg a világiak mennyire szívvel-lélelkel pártolják a protestáns ügyet, hanem azt is, hogy a társadalmi osztályok is mennyire egybeforrottak. „Az arisztokrácia a néppel megyen s a nép az arisztokráciával.”⁹⁴ Nem kell már mondanunk, hogy ezek emigráns illúziók voltak csupán, de annál inkább meg kell állapítanunk azt, hogy Kossuth a leghelyesebb álláspontra helyezkedett. Akkor, amikor ez a nyílt levele — amely az egész európai sajtót bejárta — a glasgowi protestáns körökhöz eljutott, akkora lelkesedést idézett elő, hogy nagy-szabású meeting-et vettek tervbe magyar hitsorsosaik érdekében. Kossuth a meeting előkészítő bizottságának kijelentette: már többrendbeli felszólítást kapott Magyarországból, hogy indítson a protestáns mozgalom támogatására Angliában propagandát, ő azonban meg-

⁹² Itt csakis az 1850 decemberében Bécsben járt lutheránus küldöttegről lehetett szó, amelyben Bachnál a szót Bauhofer vitte. (Kézirat 21. l.) Ő azonban sokkal jobban ismerte a magyar protestáns történelmet, semhogy *ebben a formában* érvelt volna egy olyan komoly pillanatban Bach előtt. A beszédszöveg alighanem apokrif. Közlője azt mondja, hogy „esetleg”, tehát véletlenül jutott birtokába. Bauhofer a „Geschichte der ev. Kirche . . .” c., többször idézett művében egészen szabatosan megmondja, hogy az 1711-i szatmári békekötés alkalmával a protestánsok érdekében *közvetítőkként* léptek fel az angol és holland követek, de ebből nem von le semmiféle *kezességi* jogcímet (332. l.). Hasonlóképpen még csak célzást sem tesz ilyenre ott, ahol a vesztfáliai békéről szól (225. l.). — Az az 1857. ápr. 20-án a császár előtt megjelent nagy küldöttség, amelyről fentebb (103—104. l.) szoltunk, a maga felségfolyamodványában általánosságban beszélt „a törvények és külhatalmak által garantírozott békekötések erejével biztosított... önállóságunk jogérzeté”-ről. Lásd *Török Pál*: *Korrajzok . . . c.* idézett művében (Pest 1858) 31. sk. l.

⁹³ *Irataim* II. 122—123. l.

⁹⁴ Uo. 124—125. l.

mondta erre, hogy határozottan ellenzi a magyar állami függetlenség ügyének felekezeti sérelem színvonalára való leszállítását. „Én ugyan a protestáns autonómiára végtelenül nagy súlyt helyezek, nemcsak azért, mert a gondolat és lelkiismeret szabadságát az ember legérzékenyebb erkölcsi tulajdonának s a velünk született jogok legbecsebbjének tartom, hanem különösen magyar partikuláris szempontból is; mondhatom is, hogy ha honn volnék, a protestáns autonómia védelmében senkinél hátrább nem állanék, annyira nem, hogy bizonyosan én voltam volna a legelső, kit az osztrák hatalom emiatt tömlőre vet . . . de én ahhoz nem nyújtom kezemet, hogy a világ rokonszenvének s [a] közfigyelemnek folyama a függetlenség kérdésétől eltereltesék s egy felekezeti ügy szűk csatornájába szorítsassék.” A protestáns ügyet tehát ő csakis „mint a magyar nemzeti jogharc . . . egyik nevezetes momentumát” hajlandó képviselni az európai közvéleményben.⁹⁵

A glasgow-i meeting-et 1860. január 26-án csakugyan megtartották s az, nyilván elsősorban Kossuth tiszta és erélyes állásfoglalásának következtében, négy pontba foglalt határozatának csak legelső pontjában jelentette ki rokonszenvét és csodálatát a magyar protestánsok „férfias magatartásával” szemben. A második pont a magyar katolikusok magatartását, a harmadik a magyar nemzet függetlenségi törekvéseit méltatta meleg szavakkal, végül a negyedik Kossuth iránt fejezett ki „határtalan csodálatot.” A pátensügyben folytatott külföldi propagandának ez a glasgow-i meeting volt a legmesszebb hallatszó visszhangja, és az csakugyan értékes rokonszenvi tüntetés lett — úgy, ahogyan Kossuth akarta — az egész magyar nemzeti ügy mellett, erősítve a belső ellenállás frontját és gondolkodóba ejtve Bécset, amely a maga külföldi propagandájával ezek után nem sokra ment. Igaz, hogy mint már említettük is, diplomáciai közbelépésre sem az angol nagyhatalom részéről, sem egyebünnen nem került sor. Annyira nem, hogy Lord Loftus, Nagy-Britannia bécsi rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere éppen a pátensharc idején (1858—1860), ez az ellenforradalmi szellemmel telített, de egyébként is szürke és egyáltalán nem széles látókörű, a magyar és protestáns ügyekről egészen felületesen tájékozott diplomata, aki természetesen a magyar forradalmat is ellenszenvvel ítélte meg, a protestáns pátentst nem győzte dicsérni „tágkeblű és szabadelvű szelleméért” („large and liberal spirit”) s csak annyit ismert el, hogy a magyaroknak közjogi-politikai okokból érthető volt a magatartásuk: nem voltak hajlandók kegyelemajándékképpen elfogadni azt, amihez törvényes és alkotmányos

⁹⁵ Uo. 127—128. l.

joguk volt. Arról, hogy ebben az ügyben akár ő, akár egyéb állam-beli diplomata-kollégái közbelépést kíséreltek volna meg kormányaik utasítására, mint nyilván fel sem merült eshetőségről, egy szót sem szól.⁹⁶ Másfelől azonban bizonyos, hogy az angol *sajtó*, legelől maga a Times, 1859 végén és 1860 elején a magyar ügyekkel s éppen a protestáns kérdéssel is igen sűrűn és teljesen osztrákellenes szellemben foglalkozott, s a vezető angol államférfiak ennek hatása alatt oly mértékben érdeklődtek Apponyi Rudolf nagykövetnél a magyar és protestáns kérdés iránt, hogy ez végre is kellemetlenné kezdett válni, s diplomáciai közbelépés *nélkül* is meggondolkoztató hatással volt a bécsi kormányzatra.⁹⁷ Természetesen mindezeknek a híre, sőt dugdosva maguk a sajtótermékek is eljutottak Magyarországba s csak fokozták az itthoni, már-már robbanással fenyegető feszültséget, amelyen a protestáns pátens visszavonásával tanácsosnak látszott addig is enyhíteni, amíg az uralkodó és kormánya a nyílt abszolutizmussal való szakításra — ha csak taktikából és csak ideiglenesen is — nem látta az időt elérkezettnek.

A kizárólag egyházi szempontból vizsgálódó történetírás szűk egyoldalúságára rendkívül jellemző, hogy négy-ötfféle változata is felmerült a pátens visszavonása — mint láttuk, igazában csak felfüggesztése — körüli találgatásnak. A Beksics-félével, amely valamennyi közt a legkomolytalanabb, már találkoztunk. Van aztán olyan, amelyik Vay Miklósnak vagy Tisza Kálmánnak (Révész dolgozatai felhasználóinak), van, amelyik Lonovics érseknek (!), vagy Prónay Gábornak, Radvánszky Antalnak, Török Pálnak tulajdonítja a visszavonás kieszközlésében a döntő szerepet;⁹⁸ Zsoldos Ignác pedig, említett kéziratossal visszaemlékezéseiben, saját magának.⁹⁹ Az általam eddig előadottakból annyi, azt hiszem, kiderült, hogy itt nem valamielszigetelt protestáns egyházi konf-

⁹⁶ *The diplomatic reminiscences of Lord Augustus Loftus 1837—1862.* Leipzig 1892. II. 93—142. l. — Viktória királynő férje, Albert „prince-consort” 1860 decemberében referáltatott vele magának Ausztria és különösen Magyarország helyzetéről, *de akkor már szó sem volt külön a vallásügyekről*, Loftus csak az általános politikai kibontakozásban való reményességét fejezte ki II. 146. l. (*Károlyi* I. 69. l. a jegyzetben ezt félreértette.)

⁹⁷ *Károlyi* I. 68—70. l.

⁹⁸ Ezeket a találgatásokat nagyjából összeállítja *iff. Kiss Áron*: Török Pál élete 162—170. l.

⁹⁹ Annyan nem is alaptalanul, mert a Benedek részére készített memorandumában, amelyet már említettem (Iratok Zsoldos Ignác közéleti működéséhez II. LXXVI. sz. irat), közli a visszavonó rendelet szövegének általa javasolt tervezetét is, és ez csakugyan, gondolatmenetében és egyes kifejezéseiben is, azonos a kibocsátott rendelettel; csakhogy ő a patentális superintendencia fenntartását *nem* javasolta, kifejezetten hangoztatja is, hogy ilyesmi neki eszébe sem jutott volna.

liktusról volt szó, amelyet pusztán egyes személyek közbelépésével fel lehetett volna számolni —, hanem egy nagy nemzeti mozgalommal dagadt, abszolútizmusellenes politikai ellenállás egyik mozzanataról, amelyet az aggasztó kül- és belpolitikai helyzet általános felmérése alapján volt kénytelen a kormány végre is nem erőszakkal eltaposni (amint a leginkább szemellenzős kormánytényezők jóformán az utolsó percig tanácsolgatták), hanem a nagyobb baj megelőzésére, engedékenységgel leszerelni. Berzeviczy, a tárgyalás iratanyagának ismeretében, helyesen ítéli meg a dolgot: amikor a helyzet odáig fejlődött, hogy az ügyben döntő május 11—12-i minisztertanácsban már maga Thun volt kénytelen kiegyenlítői javaslatokat tenni, „e javaslatokon meglátszott, hogy azok egyrészt a Benedek ösztönzésére keletkeztek, aki lehetetlennek mondta Magyarországon az engedelmség helyreállítását addig, amíg fennáll az az ürügy, hogy a kormány lelkiismereti kényszert gyakorol az egyik egyház híveivel szemben, másrészt, hogy szerzőjük felsőbb utasítást kapott, vagyis, hogy a császár megtiltotta az erőszakos rendszabályokat s a megegyezés útjára kívánt lépni.”¹⁰⁰

Az előadottak szerint a protestantizmus szerepe az ellenállásban komoly és előrevivő segítség volt, de az ellenállás vezetőinek osztályhelyzetéből és társadalmi magatartásából következőleg magára a protestantizmusra nem sok felemelő hatás hármlott az egész pátensellenes küzdelemből. Önérzetét ugyan megnövelte s az államegyházi csábítás megejtő hatásától megóvta, de ugyanakkor még az addiginál is sokkal nagyobb mértékben kiszolgáltatta a két protestáns egyház magasabb kormányzatát ugyanannak a feudál-kapitalista vezető rétegnek (arisztokrácia, nagy- és középbirtokos dzsentri, nagy-és középburzoázia), amelyre a két egyház mint védőjére és megmentőjére a pátenshareban — mást nem tehetvén — támaszkodott.

¹⁰⁰ Berzeviczy: III. 72. 1.

V

UTÓHATÁSOK

Az 1867-i kiegyezésben létrejött „dualisztikus” rendszer lényegében csak azt jelentette, hogy a dinasztikus abszolutizmus és centralizmus most már a nemzeti alkotmányosság és a parlamentáris „demokrácia” álarca mögé bújva folytatja tovább a maga természetellenes, haladásellenes és népellenes kísérleteit, valósággal nem egyébért, mint egy, a középkorból ittmaradt feudális óriásbirtoktömb, a Habsburg-nagyhatalom fenntartása érdekében. Ezért addig, amíg a dolgozó tömegek kezükbe nem vették sorsukat, csak foltozgatásokról és fél vagy annál is kevesebbet érő „megoldásokról” lehetett szó, amint a magyar nép létének és nemzeti kultúrájának más nagy problémáiban, úgy az egyházpolitikában is.

A katolicizmust illetően csak röviden emlékeztetünk a már említett nevezetes tényre: a konkordátumnak 1870 augusztusában az osztrák császár és magyar király részéről bekövetkezett felmondására, aminek következtében a magyar királyok ősi joga, a placetum újra gyakorlatba vétetett. Erre a lépésre — tudjuk — a közvetlen indítást a pápai „csalatközhatatlanság” dogmájának ugyanazon év júliusában a vatikáni zsinaton történt, két szavazat híján „egyhangú” kimondása adta. De a háttérben tulajdonképpen az osztrák és a magyar államvezetésben egyre inkább érvényesülő liberális-nagyburzsoá érdekek és nézetek állottak, amelyekkel a feudális szellemű arisztokráciának és birtokosnemességnek egyre inkább meg kellett alkudnia, ha nem akarta magát teljes visszafejlődésre kárhozatni az egyre jobban fellendülő ipari és mezőgazdasági kapitalizálódás folyamatában. Maga az uralkodóház is kénytelen volt az államvezetésben egyre több befolyást engedni a liberális-polgári rétegeknek, amelyekkel szemben ugyan még jó darabig meg tudta őrizni társadalmi és politikai fölényét az arisztokrácia, vagy legalábbis lassítani tudta azok egyre mohóbb előretörését — ez azonban csak úgy volt lehetséges, hogy maga az arisztokrácia is áthasonult bizonyos mértékig a liberális-polgári gondolkozáshoz s annak képviselőivel, a dinasztia alapjában véve mind-

végig engesztelhetetlen feudális-klerikális beállítottságával szemben, a legfőbb államvezetés polcain is egyre inkább megosztzott. Nemcsak a konkordátum felmondása tanúskodott erről, hanem egyidejűleg az is, hogy Andrássy Gyula miniszterelnök, a katolikus, de liberális magyar arisztokrata ki tudta vívni a protestáns, de egészen reakciós szellemű szász Beust F. Fr. osztrák külügyminiszterrel szemben Ausztria semlegességét a német—francia összecsapásban, amelybe pedig — Königrätzért való revansként — mohón szerettek volna a katolikus Franciaország mellett és a protestáns Poroszországgal szemben bekapcsolódni nemcsak a monarchia összes klerikális-feudális vezetőkörei (a Vatikán nagy reménységeitől támogatva), hanem maga a dinasztia is. (Danielik János, a maga végleges letörése előtt, még azzal is szaporítani akarta közéleti „babérait”, hogy a semlegesség feladása érdekében cikkezett.)

Másfelől azonban nem kétséges az sem, hogy az abszolutizmus, katolikus klerikalizmus és feudalizmus szövetségének ez a politikai természetű felbomlása nem jelentette érekaazonosságuknak teljes és egyszersmindenkorra szóló megszűnését. Nem jelentette egyszerűen azért, mert a mindhármukkal közös gazdasági alap: a feudális eredetű és termelésben, politikában, társadalmi magatartásban, kulturális vonatkozásokban egyaránt rengeteg feudális csökevényt mesterségesen életbentartó papi és világi nagybirtok Magyarországon még csaknem további nyolc évtizedig a kiegyezés után is mondhatni teljesen érintetlen maradt s a maga érdekeit az államvezetésben is, a nemzetgazdaságban is — az ipari, kereskedelmi és banktőkével részben szövetkezve, részben hadakozva, de minden körülmények között a kispolgárság és a nincstelen dolgozó tömegek rovására — biztosítani tudta. Ebből pedig természetesen következett, hogy — konkordátummal vagy anélkül, valójában mindegy volt! — a katolikus klerikalizmus befolyása politikára, kultúrára, köznevelésre és szociális gondolkodásra a liberális-burzsóá korszakban sem sokat csökkent az 1867 előttihez képest: a haladó társadalmi és művelődési törekvésekkel szemben meg tudta őrizni, sőt a fasizmus légkörében 1920—45 közt szaporítani és fölerősíteni is tudta a leglényegesebb kulcspozíciókat, elsősorban a nép- és középiskolát, de jelentékeny mértékben a sajtót és a politikai arénát is.

Kisebb mértékben — mert összehasonlíthatatlanul gyengébb volt a gazdasági alapja — megmaradt ugyaneddig az időpontig a *protestáns* klerikalizmus befolyása is Magyarország társadalmi, politikai, kulturális életére. Megmaradt elsősorban azon a réven, hogy a protestáns egyházak, nem lévén a katolikus holtkézi vagyonnal összemérhető saját anyagi erejük, kénytelenek voltak önfenn-

tartásuk érdekében s főként az állami támogatás minél hathatósabb kieszközlése céljából legfőbb támaszukat továbbra is ott keresni, ahol a pátensmozgalom idején s már annakelőtte is megtalálták: arisztokrata és dzsentri kurátoraik és inspektoraik nagy- és közép-birtokában, meg a társadalmi, politikai, kulturális magatartás tekintetében mindinkább ehhez idomuló protestáns polgári tőkében és nagyobb parasztbirtokban. Ezeknek útján ugyan másodsorban, de mégis jelentősen — a katolikussal hol versengve, hol alkal-
malilag összefogva — a protestáns klerikalizmus is befolyása alatt tudta tartani a közéletet s ez a befolyás egészben véve éppoly kevésbé vált a dolgozó nép igazi érdekeinek javára, éppoly kevésbé mozdította elő a helyes irányú fejlődést, mint amaz.

Két ponton mutatkozott ez meg különösen tragikus módon — két olyan ponton, amelyek mindegyike szorosan kapcsolódik a pátensmozgalomhoz és szembeszökően mutatja annak ama fejleményeit, amelyek nem megoldásokat jelentenek, hanem további bonyodalmaknak lettek kiinduló pontjaivá.

Az egyik ilyen pont volt a lutheránus egyház szlovák kérdése, a másik pedig az egyház- és (felekezeti) iskolafenntartási terheknek aránytalan mértékben a dolgozó nép vállán maradása, sőt egészen fel-szabadulásunkig tartó folytonos nehezülése.

A szlovák egyházi különszervezkedést a bécsi kormány — mint már említettük — a pátens visszavonása után is robbantóanyagul tartogatta arra az esetre, amire egészen a kiegyezés létrejöttéig számított: hogy kedvező külpolitikai és kierőszakolt belpolitikai fordulatok után megint csak visszaállíthatja minden „alkotmányos” kendőzés nélkül a nyílt abszolutizmust s ezzel együtt végre megcsinálhatja a protestáns államegyházat is, amelynek egy miniatűr kezdete bele lesz már akkor ágyazva az autonómiáját visszanyert nagyegyház testébe, s annak történelmi szervezetét, erélyes állami támogatással, egyszerűen szétfeszíti. Ezért ragaszkodott Bécs görcsösen a már többször említett „pozsonyi patentális superintendentiához”, noha az Kuzmány vezetése alatt mindössze is 28 egyházközségből tudott megalakulni 1860 júniusában (a dunán-inneni s egy kis részben a bányai superintendentiából szakítva ki azokat), nem egészen 50 000 lélekkel (az újverbázi patentális lutheránus superintendencia megalakulására vonatkozó bécsi remé-nyek Kuzmány minden erőfeszítése ellenére sem tudtak eljutni a megvalósulásig). A kormány több mint hét esztendeig folytatott kétszínű játékot a patentális superintendentiával: az annak megszüntetését folyton kérelmező autonóm lutheránus egyházi főhatóságnak időnként kegyes ígéretekkel tett, másfelől a patentálisokat is — néha alattomban, néha nyíltan is, ahogyan a politikai szél

fújt — biztatgatta a kitartásra, azt remélve, hogy abból az igen nagyszámú lutheránus szlovák, kisebb részben német többségű egyházközségből, amelyek, pontosabban: amelyeknek papjai *eredetileg* elfogadták a pátenst és megkezdték az annak alapján való szervezkedést, majd többen is lesznek idővel, amelyek nem fognak vonakodni az utolsó lépéstől: a Kuzmány superintendenciájába való beszerveződéstől sem. Ennek megkönnyítése végett egészen odáig elment — ami tulajdonképpen már kezdő lépése volt egy újabb harc felidézésének —, hogy 1862-ben két helytartótanácsi „intézménnyel” egyenesen kijelentette: a pozsonyi superintendenciába *mind a négy autonóm superintendenciából* bármely egyházközség beléphet, megszakítva a kapcsolatot addigi egyházi felsőségével.³ Még Kuzmány halála után is, jóformán a kiegyezés küszöbén, megtette a kormány az akkor már mindössze 9 egyházközségre (15 és félezer lélekre) leolvadt pozsonyi superintendencia fejévé — alig megfogható taktikai ballépéssel, mely a sovinszta magyar lutheránus egyházvezetésre persze megint csak felbőszítő provokációként hatott — Hurbant, *éppen* őt, miután Kuzmány bécsi tanszékét már előzőleg, 1863-ban, a selmechányai pap, majd tábori lelkész *Szeberényi (Szeberinyi) János Mihállyal*, a pátenst és az ausztrorszláv törekvések nagy szószólójával (aki később még katonai superintendensi címet is kapott) töltötte be. Sem az egyik, sem a másik nem volt alkalmas arra, hogy akár a szlovák dolgozó nép érdekében komolyan és hathatósan fel tudjon lépni, akár a magyar nemesi-polgári egyházvezetéssel szemben tudjon olyan hangokat megütni, amelyek a kölesönös megértést úgy-ahogy előmozdíthatták volna. Ez az igen kis tehetségű, de annál lármásabb (ifj.) Szeberényi János, a püspöki rendszernek a presbiterivel szemben dühös védelmezője (akiről már fentebb is hallottunk) egyenesen megmondta, hogy ő az ultramontanizmust korántsem tartja a protestáns egyház annyira veszedelmes ellenségének, mint a magyar urak politikai és egyházi radikalizmusát; hirdette, hogy Európában nincsen olyan katolikus állam, amely igazságosabb volna az evangélikusok iránt, mint Ausztria; ezt már csak az is nyilván mutatja, úgymond, hogy a bécsi protestáns teológiai fakultás 42 hallgatóját 1864-ben majdnem kivétel nélkül az állam tartotta el, már pedig „ezek a számok és a pengő pénz (die klingende Münze), amely a mi leendő lelkészeink számára a »jó kis kenyeret,« (»das liebe Brod«) biztosítja, mégis csak valami *nemesebb* dolog, mint az egyházi auto-

³ Lásd Székács elnöki megnyitóbeszédét a bányai superintendencia közgyűlésén a *PEIL* 1866. szept. 9. számában.

nómiáról és a protestáns szabadságról elmondott jól pengő beszédek.”⁴ A népe valódi javával együttérző papi lélekre az ilyen önleplezés éppoly kevésé vallott, mint Hurban viselkedés, aki, miután a magyar kormány által kieszközölt királyi intézkedés a patentális egyházkerületet 1867. május 15-én megszüntette⁵ és a még fennálló ellentétek alkotmányos elintézését „az érdekek kölcsönös kímélete mellett” az evangélikus egyetemes gyűlés („generálkonvent”) hatáskörébe utalta, ugyanaz év szeptemberében az egyetemes gyűlés színén ünnepélyesen megbékült a magyar egyházvezetőkkel⁶, — azután pedig benyújtotta a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a számláját: kérte, hogy fizessék ki azt a 3755 forint 58 krajcárt, amely neki superintendensi fizetés címén járt 1866. október 17-étől 1867. szeptember 24-ig, — tehát a hivatalba lépésétől annak megszűnéséig, ezt azonban soha nem kapta meg az állampénztárból. A minisztertanács 1871 júniusában foglalkozott Hurban e kérésével (már akkor Eötvös József nem élt!) s a belügyminiszter javaslatára, aki Hurban lekötelezését kívánatosnak tartotta, kimondotta az összeg utalványozását „segély” címén, „csak oly feltétel alatt azonban, ha ő a kormány által igénybe venni kívánt szolgálatait felajánlja.” Az így nyíltan Júdás-pénzként kínált összeget aztán Hurban nem vette igénybe: volt benne annyi önfegyelem és önbecsülés, hogy az első hibás lépés után a másikat mégsem követte el.⁷ Az eset mind a két oldalra súlyos árnyékot vet: a szlovák népéért, *de* császári szolgálatban annak idején fegyvert ragadott s egészen a kiegyezésig ugyane politikai vonalon maradt pap a magyar kormányon akarja behajtani a császárnak tett szolgálata elmaradt utolsó díját — a liberális magyar mágnás-minisztérium pedig hajlandó megfizetni ezt a díjat, *de* csak ellentétes előjelű politikai szolgálatok fejében, amelyeknek a szlovák nép valódi érdekeihez éppoly kevés közük lett volna, mint amannak.

⁴ Szeberinyi, J. M.: Der Pseudo-Protestantismus auf kirchenrechtlichem Gebiete mit besonderer Berücksichtigung der protestantischen Kirchenverhältnisse Oesterreichs. Wien, 1865. 27., 87., 131. l. — Sz. emel ki.

⁵ Ennek egyik előzménye volt, hogy Deák 1866. február 5-i híres felszólalásában — a trónbeszédre adandó válaszfeliratot tárgyaló országgyűlési bizottságban, amikor az ókonzervatívokkal való ideiglenes szövetséget eltemette — a protestáns pátns ügyét is felhozta az 1848-as jogfolytonosságot sértő egyéb súlyos törvényszegések között, bár abba nem ment bele, hogy a patentális egyházkerület megszüntetésének ügye a válaszfeliratba is bevétessék. Lásd *Csengery Antal hátrahagyott iratai*... 43. l.

⁶ PEIL 1867. okt. 6-i szám.

⁷ Lásd a minisztertanácsi jegyzőkönyvi pontot *Kemény G. Gábor* kiadványában: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. 1867—1892. Bp. 1952. 270. l

Valóban, a szlovák kérdés megoldását a kiegyezésem korszak éppoly kevésbé vitte előre, mint a Bach-korszak. Legkevésbé pedig az evangélikus (lutheránus) egyház volt alkalmas ezeknek az ellentéteknek feloldására vagy legalább enyhítésére — hiszen már a század harmincas-negyvenes éveitől éppen ez az egyház volt az egyik fő részese az ellentétek fölszításának, egyrészt sovíniszta-nacionalista „világi urainak” megértéstelen, szűk látókörű magatartása miatt, másrészt azért, mert legkiválóbb szlovák papi vezetői a népük iránt való szeretetüket és felelősségérzetüket kevés kivétellel összekötötték a pánszláv eszme ausztrószláv változatának szolgálatával, s irodalomban és politikában csak úgy, mint egyházi téren ennek voltak a szószólói. Az így előidézett tragikus hasadás az evangélikus egyház egész további történetén végigvonult és csak a második világháború végével következhetett be komoly felszámolása, magyarok és szlovákok számára egyaránt gyökeresen átalakult társadalomgazdasági és politikai viszonyok között.

A református egyházat a maga belső életében még minimális mértékben is alig érdekelte a nemzetiségi kérdés — szlovák és német híveinek száma Zemplénben és Ungban, illetőleg Tolnában és Bácskában együttvéve sem igen haladta meg a félszázévezret — s emiatt annak kiéleződésére is alig került benne sor. Ellenben mind a két protestáns egyházban egyformán megoldatlan maradt egy másik nagy kérdés, amely a pátensmozgalommal kapcsolatban szintén felvetődött, de komoly, beható megvizsgálás alá sem a kormány oldaláról, sem a vele szembenálló autonóm egyházi körök részéről nem került: *az egyháztagok óriási többségének, tehát a dolgozóknak aránytalanul nagy egyházfenntartási terhein való könnyítés kérdése.*

Pedig éppen ezekben az években különösen is indokolt lett volna, hogy állam és egyház lelkiismeretesen és ne csak mellékesen foglalkozzék ezzel a kérdéssel. Ma már részletesen tudjuk, hogy nemcsak a Bach-korszak, hanem a „provizórium”-nak arra következő évei is telve vannak parasztforrongásokkal,⁸ amelyek éppen a pátens évtől kezdve feltűnően növekvő tendenciát mutatnak (a parasztok megszakítják az úrbéri tárgyalásokat, ellenállnak a tagosításnak, szembeállnak a katonasorozással stb.) — elannyira, hogy 1861 augusztusától 1865 végéig körülbelül 100 községben jut a parasztok mozgalma tetteles összeütközésre a rendfenntartó közegekkel és a katonasággal (csak a szűkebb Magyarországon).

⁸ Lásd S. Sándor Pál művét: *Parasztmozgalmak a Habsburg-önkényuralom idején 1849—1867.* Bp. 1952. (A már többször idézett S. Sándor—Szabad—Vörös-féle hasonló tárgyú nagyobb mű alapján készült.)

Ez egészen érthető pusztán csak abból az egy adathból is, hogy — ugyancsak a szűkebb Magyarországon — 1848-tól 1857-ig majdnem hétszeresére emelkedett az egyenes és közvetett adók összege s ennek az adóterheknek legnagyobb része a parasztságot sújtotta.⁹

Állam és egyház egyaránt rá lett volna utalva, hogy mélyebben nyúljon bele ebbe a kérdésbe. Amikor 1859-től kezdve — az ipar és kereskedelem fejlődése s a burzsoázia erejének megnövekedése folytán — újabb forradalmi fellendülés jelei mutatkoztak Európaszerte, amelyek tetőpontjukat az 1863—1864-i lengyel forradalomban érték el,¹⁰ és amikor éppen a két utóbbi évben a magyar gazdasági életet, de abban is elsősorban a dolgozó szegényparasztságot rendkívüli aszály és egyéb elemi csapások sújtották — minden ok meglett volna rá, hogy akár az egyik, akár a másik részről komolyan számbavehető lépések történjenek legalább az egyházi terhek könnyítésére. De ez mindkét felől elmaradt. Az osztrák kormány ebben a kérdésben sem tudta átlépni a saját sötét árnyékát, amelyet az egész monarchia viszonylatában találóan jellemez Friedjung: „A társadalom vagyontalan osztályainak helyzetén az abszolutizmus semmit sem lendített. Azok a remények, amelyeket a kispolgárok és a munkások a forradalomba vetettek, nem teljesültek. Ezek az osztályok nem értek el semmit és visszavetettek előbbi helyzetükbe. A munkás az államtól semmiféle védelmet nem kapott kizsákmányoltatása ellen...¹¹ Ebből természetesen következett, hogy a két protestáns egyháznak a patentális szervezkedés esetére felajánlott 94 400 forintnyi évi államsegélynek nem az volt a főcélja, hogy a dolgozó egyháztagok terhein érdemleges módon könnyítsen, — hanem csak az, hogy az egyházak papjait, elsősorban papi főtisztviselőit tegye hajlamosabbakká az államegyházi rendszer iránt. Másik felől viszont — amint már szintén rámutattunk — a két protestáns egyháznak az uralkodó osztályokból való világi főemberei az államsegély oldaláról fenyegető veszedelmet a pápens kiadása előestéjén a „domesztika” megteremtésével, általában országos egyházi tőkevagyon gyűjtésével akarták kivédeni, — de ez éppoly komolytalan kísérlet volt, mint amaz, mert a protestáns nagy- és középbirtok részéről semmiféle nagyobbarányú áldozatkésztséget nem sikerült életrehívni. A dolgozó nép tömegei az egyházak és az

⁹ Bernát Gyula i. m. adata szerint (Az abszolutizmus földterhmentesítése 225. l.) a közvetlen és közvetett állami adóterhek összege a szűkebb Magyarországon (beleértve Horvát-Szlavonországot, a temesi bányságot, szerb vajdaságot, de Erdélyt nem) 1848-tól 1857-ig 9 598 898 o. é. forintról 65 616 790 o. é. forintig emelkedett.

¹⁰ Lásd Lukács L. i. m. 324—325. l.

¹¹ Friedjung: II. 283. l.

egyházi iskolázás terheinek hordozásában sem a gyűlölt „némettől”, sem „ellenálló” uraiktól nem kaptak komoly segítséget; papjaik pedig hol az egyik, hol a másik oldalra húztak, a dolgozók ügye mellett még alkalmilag is csak a lehető legritkább esetekben mertek kiállani. Nem csoda, hogyha már ezektől az évektől kezdve rohamosan nő a magyar protestáns falusi szegénység elidegenedése egyházától, — amit az efölött sopánkodó papi és úri egyházvezetők természetesen az „ateista-szocialista korszellem átkos hatásából” magyaráztak csupán, és a népnek bizonyos, a falu életével századok óta összenőtt vallásos hagyományokhoz, szokásokhoz, formákhoz, képzetvilághoz való szívós ragaszkodásával igyekeztek önmaguk számára megnyugtatólag leplezni.

Ha a protestáns népben az összbirodalmi kormány iránt csak valamivel is több bizalom lett volna, nem maradtak volna (szerencsére) végsőleg hatástalanok az afféle biztatások, aminőket pl. a már többször említett és idézett Szeberényi Jánosnak a pátens elfogadása érdekében kibocsátott, egyébként teljesen színvonalatlan röpiratában olvashatunk: „köszönöm én szépen, ha abban áll szabadságunk, hogy egyformán viselvén a nap forróságát, baját, egyformán fizetvén adót a kaszáló kapáló után mint a pápista, úgy a kálvinista ember, amaz temploma, iskolája, papja fölsegélésére, fönntartására milliókat vesz évről-évre, emez pedig egy fillért sem! Vesszen el az ilyen szabadság...” És akkor a protestáns nép jobban méltányolta volna azt is, amit ugyanez a röpirat — objektív szempontból nem alaptalanul, de célzatát tekintve uszító szándékkal — az ellenálló világi urak felé hangoztatott: „Ha olyan derék vitézek vagytok, aminőknek magatokat valljátok egyházi gyűlésekben, már az 1848-i országgyűlésen kivívhatjátok vala az országos pénztárból való osztályrészt szegény református szentegyházunk számára, amint azt isteni és emberi törvények szerint régen kellett volna kivívnotok.”¹² Kezdetben kétségtelenül része volt az efféle érvelésnek abban, hogy a szegényebb szlovák papok és egyházközségek olyan tekintélyes hányada állott a pátens pártjára, ahonnan aztán csak az ellenállási mozgalom váratlanul gyors erősödése sodorta vissza. De azt is valószínűnek kell tartanunk, hogy ha az ellenállási mozgalom lassabban bontakozik ki s kormány és dinasztia helyzete kül- és belpolitikai okokból kevésbé inog meg: a dolgozó nép álta-

¹² Szeberényi János: A császár-király és a reformata vallás, vagyis Boldogházy István R... falusi jegyző és fia közti levelezés az 1859-ki szept. 1-én kelt es. kir. nyiltparancsra vonatkozólag. Pest, 1860. — Ez a több tekintetben egyenesen neveléses írás szlovák lutheránus részről rossz magyarsággal akarja a kálvinista magyarokat a pátens elfogadására buzdítani!

lános, forrongó elégedetlensége folytán a *református* magyarok közt is sűrűbben felléptek volna olyan jelenségek, amelyenkről így is vannak szórványos adataink. Az Ung megyei Nagygeőcön 1860 tavaszán, tehát már a pátensmozgalom végső heteiben *Tomásek Pál*, a kassai kerület iskolatanácsosa (eredetileg lutheránus paptanár) a tagosítás miatt elégedetlen kálvinista parasztokat próbálta rávenni arra, hogy nyilatkozzanak a pátens mellett s akkor minden kívánságuk teljesülni fog. „... 13 úrbéres zsellér írta alá az elfogadó okmányt titokban, a presbitérium és a község tehetősebb közrendű tagjainak tudta nélkül. Ezek, mihelyt tudomást vettek a történet csínyéről, azonnal gyűlést tartottak s kijelentették a beidézett 13-nak, hogy elmehetnek isten hírével és alkothatnak külön egyházat, s ezek azzal menték magokat, hogy nekik a földesúr erdeje ígértetett viszonzásul.”¹³ Persze az egyébként eléggé széles látókörű, s politikai téren Révész Imrénél is haladóbb gondolkozású Hegedűs Lászlónak, akinek hiteles adataiból tudjuk ezt az esetet, az már eszébe sem jut, hogy ebből valami következtetést mégis csak le kellene vonni az egyháznak a dolgozó néphez való viszonyára nézve. Annyira nem jut eszébe, hogy ellenkezőleg: amikor az októberi diploma után már küszöbön áll a vármegyei közigazgatás visszaállítása, úgy vélekedik, figyelmeztetni kell a jövődó megyei hatóságot, „hogy az egyházi tartozások teljesítését komolyan tegyék kötelességévé a községnek.”¹⁴ Tehát az alkotmányos élet olyan-amilyen visszaállításával az egyház vezetősége részéről össze volt kötve az a reménység, hogy ha egyszer már nem az osztrák finác és cserepár hajtja be az egyházi adót, hanem a vármegyei adószedő és pandúr, azt a nép mindjárt szívesebben fogja leróni pénzben és természetben. Nem csoda, hogy a dolgozó nép, egyházi urainak ilyen gondolkozására feleletül — szlovák lutheránus és magyar református egyházközségekben egyaránt —, még esztendőkön át hajlamos volt adott esetben a császári egyházpolitika kedvezményeire vágyakozni, vagy legalább azokat az egyházvezetőséggel szemben fenyegetően felmelegetni. Semmi sem jellemzőbb ebben a tekintetben, mint a barsi református egyházi helyzet. Itt a papság, a világiaktól bátorítva, olyan éles ellenállást fejtett ki 1860 márciusában a pátenssel szemben, hogy az esperességi gyűlésnek s esetleg vele kapcsolatos tüntetéseknek megakadályozására a hatóság fél ezred vértés lovas-ságot s egyéb katonai és csendőri készültséget vonultatott fel, az

¹³ Hegedűs László levelei Révész Imréhez Sárospatakról, 1860. április 25. és május 5. TL.

¹⁴ Ugyanaz, ugyanannak, ugyanonnan 1860. dec. 3. TL.

esperest, Nagy János nagysallói lelkészt pedig helytállásáért lefogatta és csak 8 nap múlva eresztette szabadon.¹⁵ Ugyanakkor azonban Kulifay László szintén Bars megyei, kiskálnai lelkész Török Pálnak, a sógorának bizalmasan megírta nem sokkal az eset után, még a pátens visszavonása előtt: „Sok helyen igen nehezen sikerült, a lelkész legerélyesebb eljárása mellett is, meggyőzni a közönséget a jobb rész felől, nagyon nagy ingerültséget s bizalmatlanságot gerjesztvén nép és lelkész közt az esperesnek vizitáció [= az évenkénti hivatalos esperesi egyházlátogatás] alkalmával az ezüst fizetést [= az osztrák értékű forintban való készpénzfizetést] erőszakoló s sürgető rábeszélése s látogatásai jegyzőkönyvbe vezetése stb., stb. Életében alig volt rosszabbul választott s irányzott eljárása, ez odioso ügyet [ti. az ezüst fizetés ügyét] éppen a kormány tapéton [szőnyegen] lévő intézkedésével indokolván.”¹⁶ Tehát az ellenállásnak egyéni kellemetlen következményeit bátran vállaló esperes a pátens el nem fogadása miatt esetleg szorult anyagi helyzetbe kerülő lelkészek ügyét arra használja fel, hogy a népet még nagyobb teher vállalására buzdítsa! És hogy ez nem a Kulifay egyoldalú és rosszmájú információja csupán (amire gondolni lehetne, ha csak az ő levelét néznők, amely más, személyes okokból is keserőséggel van eltelve a szerinte csak teátrális mártírságot vállalt esperes iránt), arra bizonyosság — *maga Nagy János*, aki ötödfél esztendő múlva szívrehatóan panaszskodik Révész Imrénék: „Nem lehet még csak képzelni is azt a szívtelenséget, ami népünkél minden léptenyomon tapasztalható. Szereti ő az evangéliumot, szereti rendszerét,¹⁷ szeret mindent, ami a mienk, csak áldozni, fizetni nem szeret.” Évek óta küzd, mondja, esperesi minőségben az egyházi hivatalnokok „igen szűken kimért pénzzadója” kérdésével, de hiába a szép szó. Bezzeg a szolgabírónak egy szavára „tán potomságért 10—15 forintot vet ki” a nép, a papjától pedig még az évi ötven krajcár készpénzfizetést is sajnálja, inkább pópapista lesz! „Sőt többet mondok. A folyamatban lévő tagosításokkor csak egyetlenegy egyházban sem iparkodott a nép egyházi célokra valamit kieszközölni, s ha az uraság önként vagy a lelkész közbenjárására nem adott, nem kapott [az egyház] semmit, sőt volt nép nálunk, mely arra felkérte az uraságot, hogy ne adjon se ide, se oda semmit. Mert azt hiszi népünk, hogy az is az övéből menvén ki, majd ő kevesebbet kap, sőt dühöng, hogy az uraságé is az övéből vétetett el.” Volt olyan eset, folytatja, hogy a tagosításkor a lelkész és a tanító számára egyezségileg kimért

¹⁵ Tóth Endre: A pátens története a dunántúli református egyházkerületben. 632. l.

¹⁶ Kulifay László levele Török Pálhoz 1860. ápr. 11. DL.

¹⁷ Föltehetőleg: az egyházi tanítást és rendtartást.

négy-négy holdnak a felét a nép erőszakkal visszavette; máshol meg, sokfelé, az történt, hogy ha a lelkész kikapta az elkülönzésből a maga 5—6 holdnyi legelőilletőségét, vagy tán az uraság egypár holddal többet adott neki: a nép már le akart vonni a fizetéséből, mondván, hogy hiszen amúgy megszorodott a javadalma. Végrehajtó kell az ilyen népnek, kiált fel az esperes úr, s akkor egyszerűen vége lesz minden bajnak! „Igenis örizzük s tartjuk is fenn az egyes gyülekezetek autonómiáját, de ők is teljesítsék kötelezettségüket nem ímmel-ámmal, hanem örömmel.”¹⁸ Vagyis tehát: az autonómia nem arra való, hogy az egyház népe maga határozhasson egyházi terhei s azoknak teljesítési módja és mértéke felől, hanem arra, hogy „kötelességét” a protestáns „szabadság” szellemében „örömmel” teljesítse!

Egyáltalában nem lephet meg bennünket ezek után, hogyha a hatvanas évek folyamán a pátensügyben kivívott és sokáig ünnevelt „diadalnak” nagyon is lehangoló ellenképével találkozunk éppen a református egyházban, amely pedig a maga és népe hazafias ellenállására elsősorban volt büszke. Török Pál már superintendensségre első idejétől fogva csaknem állandóan panaszkodik a superintendencia közgyűlése elé terjesztett hivatalos jelentéseiben arról, hogy az egyházkerület egész nagy területén Tolnától-Baranyától kezdve Hevesig folyvást fel-fellobbannak a viszályok, néha erőszakos alakban is, a lelkészek és a nép között, az anyagi kérdések miatt: állandó a törekvés a lelkészi és tanítói fizetések csökkentésére, a tagosítás révén az egyházi személyek fizetésjavítása céljából juttatott földek erőszakos lefoglalására stb. 1866 izgalmas tavaszán csaknem kétségbeesett hangon számol be ezeknek a jelenségeknek az ínséges évek okozta elkeseredés miatt bekövetkezett fokozódásáról, ami odáig megy, hogy a református hívek könyöradományért „császár és király ő felségéhez” folyamodnak, „olykor éppen a pátensszerű államsegély igénybevételével.”¹⁹ De ebből a kiegészítés után ő is óvakodott levonni más egyéb következtetést,

¹⁸ Nagy János levele Révész Imréhez Nagysállóról 1864. szept. 9. TL. — A PEIL ugyanezen évi júl. 31-i és aug. 28-i számában részletes adatok vannak a nagymarosi eklézsia esetéről, ahol a hívek meghasonlottak lelkészükkel, mert az o. é. forintban követelte a készpénzfizetést, amazok ellenben továbbra is csak váltóforintban akarták adni. Emiatt a hívek egy része az egyházi sajtóban is közzétette azt a szándékát, hogy a pátens szerint kíván szervezkedni (1864-ben!) azaz külön gyülekezetté alakul és kedve szerint való papot választ magának. A dolog mégsem jutott idáig, de valószínűleg leginkább csak azért, mert a közelgő újabb politikai fordulat miatt a pátens párt Bécs részéről már nem találhatott megfelelő támogatásra. Erre az esetre különben egészen röviden Nagy János fent idézett levele is céloz.

¹⁹ Török Pál superintendensi jelentései 1861. okt.—nov., 1862. okt., 1866. május. DL., vö. a PEIL 1866. jún. 24-i számával.

mint azt, hogy — a saját Bach-korszakbeli magatartása fölött is hallgatólagos ítéletet mondva — *illúzióknak* nevezte az 1848: XX. tc. 3. §. maradéktalan végrehajtásába vetett anyagi reményeket („ugyanis az idézett törvénycikk már születésekor holt magzat vala; mert nincs állam s államjövödelem, mely ilynemű igényt kielégítene, ily szükségletet fedezni bírna”) s az egyházi és iskolai önfenntartás fokozott erő kifejtésére buzdított. „Különb is ez az elve a szabad egyháznak, amilyen mi is akarunk maradni, s nem kacsingatni idegen segély után, miáltal minnen buzgóságunk hamvad s áldozati készségünk enyészik. Eléggé igazolják ezt a múlt évek, melyekben a szűkölködő egyházak hívei, mielőtt maguk összeszedték s megpróbálták volna önerejüket, mindenek előtt az egyházkerületi házi pénztárt vették igénybe, a Gusztáv Adolf-egyletet keresték meg segélyért, vagy az államkormányhoz folyamodtak, az egyházi s iskolai célok előmozdítására rendeltetett patentális pénzből részesülendők.”²⁰ A „kacsingatást” azonban az ilyen buzdításokkal annál kevésbé tudta megakadályozni, mert hiszen annak idején ő adta rá a legfőbb példát, és mert a „szabad egyháznak” maradni akaró református egyház már 1868-tól kezdve elfogadta és igénybevette a kiegyezéses államtól az országgyűlés által kezdetben 65 000 o. é. forintban megállapított, később fokozatosan emelkedett államsegélyt.

Nem mondhatni, hogy az államsegély igénybevétele — amely 1909-ben a két protestáns egyház számára már évi hárommillió koronára emelkedett — azután a protestáns lelkészi javadalmaknak 1898-tól bekövetkezett állami készpénzkiegészítése, az ún. „kongrua” (évi 1600 korona értékhatárig), nemkülönb az 1881-re nagynehezen mégis csak létrejött református egyházi közalap (az akkor már negyedszázadja tervezett „domesztika”), mely 30 000 o. é. forint kezdeti tőkével indult,²¹ valamint a lutheránus egyház hasonló létesítménye egyáltalán nem könnyítettek volna a dolgozó nép egyházi terhein. *De ez a könnyítés csak esetenkénti és átmeneti volt.* Éppen nem állott arányban a falu dolgozó népének a nagybirtok és a burzsoá nagytőke szorítása folytán bekövetkezett rohamos elszegényedésével a kiegyezés és az első világháború között. A helyzetnek a dolgozó nép érdekében való gyökeres átrendezése csak a második világháború végével, az akkor bekövetkezett hatalmas átalakulás egyik velejárójaként indulhatott meg, nagyon sok és hosszantartó nehézség közepette, de a végcélt — a kizárólag hívei önerejéből fenntartott egyházat — illetően biztató kilátásokkal.

²⁰ *Török Pál* jelentése 1868. jún. DL.

²¹ Az 1881-i debreceni zsinaton megkezdett önkéntes adakozással, amelyből a nagybirtokosok megint csak aránytalanul kis mértékben vették ki a részüket.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Olyan forrásművek, illetőleg forráshelyek, amelyek teljes címükkel csak a legelső előfordulásukkor vannak meg a főszövegben, illetőleg a lábjegyzetek között :

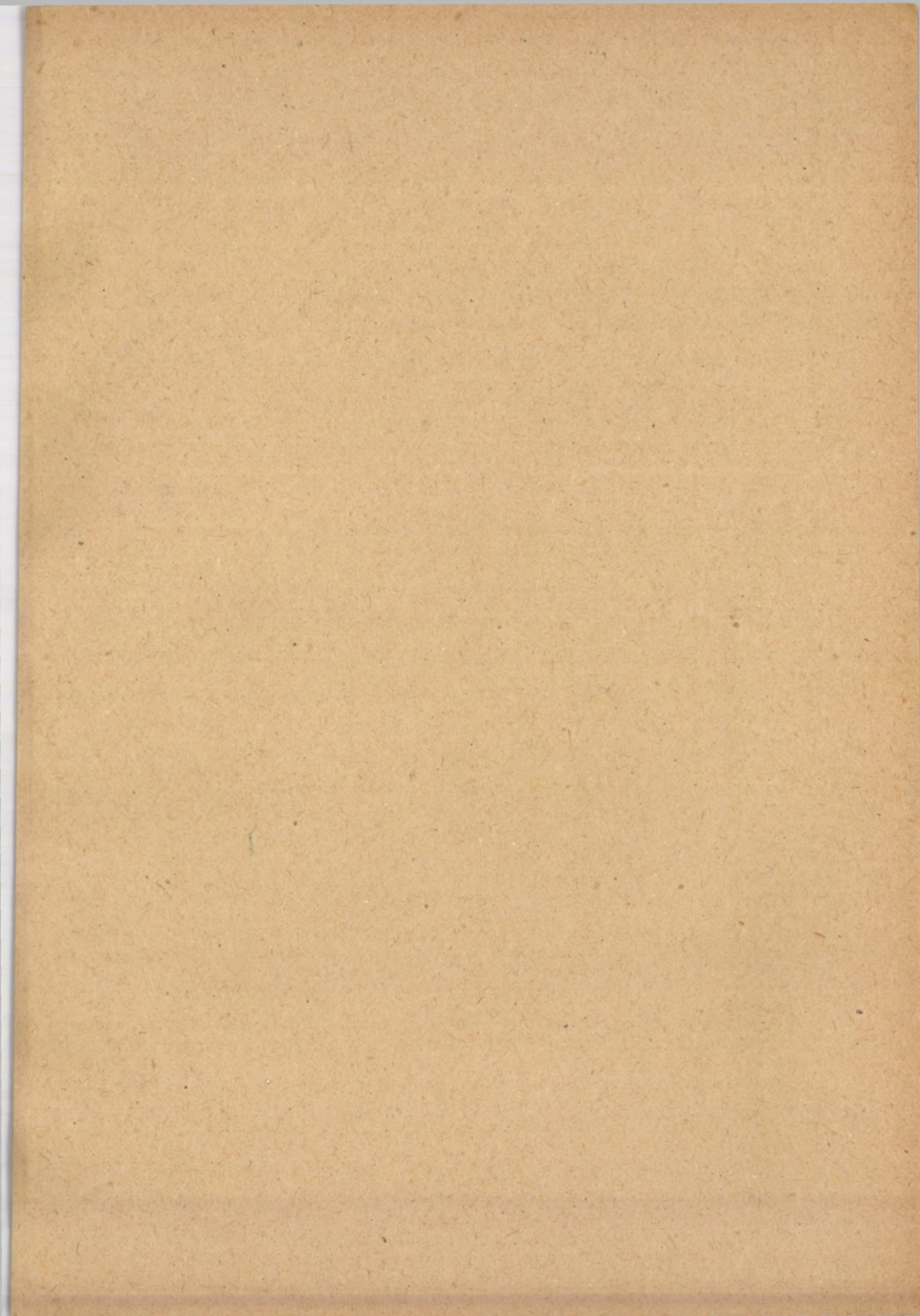
- Andics II.* : Andics Erzsébet (összegyűjt. és szerk.): A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. II. kötet. Bp. 1952. (A „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” c. sorozatban.)
- Austr. Conc.* : Az 1855. aug. 18-i Austriai Concordatum fölvilágosítása. Németből fordítva és a Concordatum deák és magyar hivatalos szövegével. Pest 1856.
- Berzeviczy* : Berzeviczy Albert : Az absolutismus kora Magyarországon. I. és II. kötet. Bp. 1922, 1926.
- DL.* : Dunamelléki református egyházkerületi levéltár, Budapest.
- Friedjung* : Friedjung, Heinrich : Österreich von 1848 bis 1860. II. kötet. 3. kiadás. Stuttgart—Berlin 1912.
- Károlyi* : Károlyi Árpád (szerk. és bev.): Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. kötet. Bp. 1921—1922. (A „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” c. sorozatban.)
- PEIL* : Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.
- PN* : Pesti Napló.
- Rogge* : Rogge, Walter : Österreich von Világos bis zur Gegenwart. I. és II. kötet. Leipzig—Wien, 1872, 1873.
- Szógyéný* : Idősb Szógyéný-Marich László országbíró emlékiratai. II. kötet. Bp. 1917.
- TL* : Tiszántúli (tiszavidéki) református egyházkerületi levéltár. Debrecen.
- Vay* : Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből, Lévy József bevezetésével. Bp. 1899.
- Zimmermann* : Zimmermann, Franz: Das Ministerium Thun für die Evangelischen im Gesamtstaate Oesterreich 1849 bis 1860. Wien 1926.

TARTALOM

I. BEVEZETÉS	5—9
II. AZ OSZTRÁK KONKORDÁTUM	10—28
1. Előzmények	10—19
2. A konkordátum tartalma és értékelése	19—28
III. A PROTESTÁNS PÁTENS	29—125
1. Előzmények 1848-ig	29—58
2. A Haynau-féle rendeletről a bécsi tanácskozásig	58—93
3. „Entwurf” és „Pátens”	93—125
IV. KÉTFÉLE KLERIKALIZMUS — EGYFÉLE FEUDALIZMUS	126—198
1. Az osztályviszonyok és az ellenállás	126—139
2. A katolicizmus és az ellenállás	139—148
3. A protestantizmus és az ellenállás	148—198
V. UTÓHATÁSOK	199—211
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	212

Ara: 24, - Ft